H. PALAMETS

Ajaloo algkursuse õpetamisest

XIII
A-94
A-33252

H. PALAMETS

AJALOO ALGKURSUSE ÕPETAMISEST

«VALGUS» · TALLINN 1973

9(N)+9(E)
P07

Kaane kujundanud *M. Ruljand*

Pedagoogikakandidaat H. Palametsa käsiraamat õpetajaile annab juhiseid, kuidas õpetada IV klassis episoodilist ajaloo algkursust ning kuidas selgitada õpilastele ajaloo ja ühiskonna arenemise põhimõisteid.

Tartu Riikliku Ülikooli
Raamatukogu
N

6—5
206—73

SISSEJUHATUSEKS

Õpilaste maailmavaate kujundamisel kuulub ajaloole kui õppeainele eriline koht. Üldhariduslikus keskkoolis saavad õpilased kaheksa õppeaasta vältel ülevaate nii üldajaloost kui ka Nõukogude Liidu rahvaste ajaloost, alates vanimatest aegadest kuni kaasajani. Ulatusliku ajaloolise materjali ideelise mõtestamise viib lõpule abituuriumis õpitav ühiskonnaõpetuse kursus.

Nõukogude Liidu Kommunistlik Partei, Nõukogude valitsus ja juhtivad haridusorganid on osutanud suurt tähelepanu ajaloo õpetamise taseme parendamisele. Sellest annavad tunnistust partei ja valitsuse otsused ajaloo õpetamise süsteemi täiustamiseks aastatest 1934, 1959 ja 1966. Nimetatud otsustes rõhutatakse, et õpetuse tase ja tulemused olenevad suurel määral õpetajatest, nende teadmistest, metoodilisest ettevalmistusest, ideelisest ning kultuurilisest silmaringist.

Kuigi süstemaatiline ajalookursus algab alles V klassis, luuakse selle kursuse õppimiseks vajalike eelteadmiste ja oskuste baas juba IV klassis, kus õpilased tutvuvad põgusalt meie kodumaa ja koduvabariigi minevikuga. Sellel kursusel on ettevalmistav, propedeutiline iseloom. Ta on otsekui vundament, millele kerkib hiljem süstemaatiliste teadmiste hoone. Sellepärast nõuab ajaloo algkursuse õpetamine tõsist tähelepanu ning hoolsat metoodilist tööd.

Käesolev raamat on määratud õpetajatele, kes õpetavad IV klassis ajalugu. Enam kui 110 aasta jooksul on ilmunud vaid üks eestikeelne käsiraamat ajaloo algkursuse õpetamise kohta. See on V. G. Kartsovi ülevaade «NSV Liidu ajaloo metoodika algkooliõpetajaile». Raamat ilmus 1947. aastal, peegeldades seega meie pedagoogikateaduse seisukohti ja kooli praktilisi kogemusi rohkem kui veerand sajandit tagasi. 1960. aastate alguses

anti paaril korral välja õhuke «Metoodiline kiri ajaloo õpetamise kohta IV klassis», mille koostajaks oli käesolevate ridade autor. Vajadus ulatuslikuma käsiraamatu järele on seega ilmne, kuna eespool mainitud väljaanded on aegunud ning enamikule õpetajatele raskesti kättesaadavad. Pealegi olid nad adresseeritud mitte ajaloolastele, vaid ajalugu õpetavatele algklasside õpetajatele, kelle teadmised ajaloost olid küllaltki lünklikud.

Käesoleva raamatu koostamisel me ei seadnud eesmärgiks anda kõigi tundide metoodilist töötlust, omamoodi didaktilist retseptuuri, mis määraks ette pedagoogi tegevuse klassis. Oleme arvamisel, et õpetamine on eelkõige loominguline tegevus, mille resultaat sõltub pedagoogi otsingutest, tema oskusest valida klassi ja aine eripärale kõige paremini vastav metoodika. Sellepärast jaotasime järgneva käsitluse kahte suurde ossa: ülevaateks ajaloo algkursuse õpetamise metoodikast ning juba konkreetselt programmi teemade õpetamist puudutavateks peatükkideks.

Esimene osa annab ülevaate ajaloo õpetamise psühholoogilistest alustest, ajalooliste kujutluste ning mõistete kujundamisest, uue aine tundmaõppimise põhilistest meetoditest, teadmiste kontrollimise ning õppetöö organiseerimise eripärast IV klassis jne. Teises osas selgitatakse tööd uute sõnade omandamisel, antakse juhendeid illustratsioonide lahtimõtestamiseks ning õppematerjali otstarbekamaks läbitöötamiseks, tuuakse kirjalike lühitööde näidiseid ning pakutakse täiendavat faktilist materjali õpetuse mitmekesistamiseks.

Seoses IV klassi viimisega keskkooli astmesse, toimusid selle klassi õppetöös olulised muudatused. Esimest korda puutuvad siin õpilased kokku mitme eriaine õpetajaga. Kõrgema haridusega ajaloolasele, kes on harjunud töötama vanemates klassides, võib esialgu 10—11-aastaste laste õpetamine valmistada ootamatuid metoodilisi raskusi. Hea tahtmise juures saab aga kõigist kitsaskohtadest üle, eriti, kui pidada silmas IV klassi õpilaste suurt huvi ajaloo õppimise vastu. Selleks, et see huvi kannaks head vilja ning õpilaste ja õpetajate ühine töö paneks kindla aluse süstemaatilise ajalookursuse õppimisele, ongi järgnevad leheküljed kirja pandud.

AJALOO ALGÕPETUSE METOODIKAST

I. AJALOO ALGKURSUSE ÕPETAMISE TEOREETILISED ALUSED

1. IV KLASSI AJALOOKURSUSE ÜLESANNETEST

1934/35. õppeaastast alates õpetatakse Nõukogude Liidu üldhariduslike koolide IV klassides omaette ainena meie kodumaa ajalugu. Möödunud aastate jooksul on selle kursuse sisus ja struktuuris toimunud mitmeid olulisi muudatusi. Nii kaua, kuni kehtis 7-klassiline koolikohustus, tuli õpilastele anda IV klassis elementaarne, kuid siiski süstemaatiline ülevaade NSV Liidu ajaloost vanimatest aegadest kuni kaasajani, sest V—VII klassini õpiti üksnes vana- ja keskaega. Süstemaatiline kursus osutus IV klassi õpilastele raskeks, see oli üle koormatud paljude sündmuste, faktide ning mõistetega.

1959. aastal, seoses üleminekuga 8-klassilisele kohustuslikule haridusele, viidi ülevaatekursus NSV Liidu ja koduvabariigi ajaloost VII ja VIII klassi. Nüüd oli võimalik muuta IV klassi kursus sissejuhatavaks episoodiliseks kursuseks. Määrati kindlaks, et IV klassis tuleb õpetada episoodilisi jutustusi NSV Liidu ja Eesti NSV ajaloost. Loobumine süstemaatilisuse nõudest ja kursusele koduloolise suunitluse andmine võimaldasid muuta IV klassi ajalookursuse õpilastele jõukohasemaks ja lähedasemaks. Kursuse ülesandeks seati huvi äratamine meie kodumaa mineviku vastu ning õpilaste ettevalmistamine ajaloo, kirjanduse ja geograafia õppimiseks 8-klassilises koolis.

IV klassi ajalookursuse ülesanded jagunevad kasvatuslikeks ja õpetuslikeks.

- **Nõukogude patriotismi kasvatamine,** s. t. austuse, lugupidamise ja armastuse kasvatamine meie sotsialistliku kodumaa vastu, kusjuures kodumaa all mõistame nii Nõukogude Liitu kui ka Eesti NSV-d. Parimaid võimalusi selleks pakuvad sotsialismiajastu

materjalid, kuid ka varasemas ajaloos leidub mõndagi, mis võimaldab edukalt kujundada nõukogude patriotismi tunnet. Näiteks jutustused meie esivanemate kangelaslikust võitlusest võõraste vallutajatega, töötava rahva sajanditepikkusest võitlusest omamaiste rõhujate vastu, mis Kommunistliku Partei juhtimisel viis esimesena maailmas sotsialistliku revolutsiooni võidule ning sotsialistliku ühiskonna ülesehitamisele;

- **rahvaste sõpruse ja sotsialistliku internatsionalismi kasvatamine.** Rahvaste sõprus on meie ühiskonna üheks peamiseks liikumapanevaks jõuks. Kooli ülesanne on igati kaasa aidata selle tunde tugevdamisele. Eriti suur osa langeb siin kodumaa ajaloole, kus selgesti ilmneb seaduspärasus: vastastikune sõprus, abi ja koostöö on alati aidanud meie maa rahvastel võidelda välisvaenlastega ja üles ehitada majandust. Koostöö ja sõpruse puudumine on aga viinud lüüasaamistele sõdades ja pidurdanud arengut. Konkreetne kohalik materjal näitab õpilastele erilise veenvusega, millist suurt osa etendab tänapäeval rahvaste sõprus ja koostöö;

- **lugupidamise kasvatamine töö vastu** on tähtis ülesanne, millest ei tohi jääda kõrvale ka IV klassi ajalookursus. Õpilases tuleb kujundada veendumust, et meie ühiskonna edasine areng oleneb eelkõige kogu rahva loovast tööst, kuna töö oli ja jääb mistahes inimühiskonna eksisteerimise aluseks. Ajalugu näitab, kuidas meie esivanemate visa tööga hariti põldudeks metsad ja sood, rajati ühendusteed, ehitati linnad ja vabrikud, loodi hindamatud kultuuriväärtused. Õpilastes tuleb algusest peale kujundada tahet aidata oma tulevase tööga kaasa uue, kommunistliku ühiskonna ülesehitamisele. Ajaloo õpetamine peab andma õpilastele vaimse eelsoodumuse tööks. Sellise hoiaku kujunemine aitab kaasa ka õpilaste praeguse töö — õppimise tähtsuse paremale tunnetamisele;

- **teadusliku maailmavaate kujundamine** peab samuti alguse saama ajaloo algkursuse õpetamisel. Õppides ajalugu, puutuvad õpilased kokku paljude vaimupimeduse nähtustega, millest kool ei saa vaikides mööda

minna. Lastele tuleb arusaadavas vormis selgitada religiooni tekke põhjusi, näidata kiriku tagurlikku osa aegade vältel ning selgitada teaduse saavutustele tugineva teadusliku maailmavaate õigsust;

- **huvi kasvatamine ajaloo ja kaasaegse ühiskondliku elu vastu** on küllaltki olulise tähtsusega. Tänapäeva IV klassi õpilased on televisiooni ja raadio (vähemal määral ka ajakirjanduse) vahendusel informeeritud kaasaja aktuaalsematest sündmustest. Õpetaja juhtigu õpilaste tähelepanu meid ümbritsevale tegelikkusele, andes neile jõukohaseid ülesandeid täiendavate teadmiste hankimiseks nii kodustelt kui ka raadiost ja televisioonist. Ka ajalooalast ilukirjandust ja filmikunsti ei tohi unustada. Kui me jõuame selleni, et õpilased hakkavad ise hankima ajalooalast lisamaterjali, kui ajalugu tundub neile huvitava õppeainena, siis võime kinnitada, et ajaloo õppimisele on rajatud õige alus.

Kasvatuslike ülesannete kõrval peame silmas pidama kolme õpetuslikku ülesannet. Need on:

- **faktilise materjali omandamine.** IV klassi ajalookursus peab andma õpilastele meie kodumaa ajaloost mõningaid põhifakte. Nende hulka kuuluvad tähtsamad ajaloolised sündmused, isikud, kohad ja daatumid, mis kujunevad esimesteks orientiirideks tervikliku pildi loomisel minevikust. Kuna nõutava faktilise materjali kogus on küllaltki piiratud (põhikronoloogiasse kuulub vaid 17 daatumit), siis on olemas eeldused vajaliku miinimumi kindlaks omandamiseks;

- **ajalooliste mõistete esmane omandamine** on teine oluline õpetuslik ülesanne. Just mõisted moodustavad ajaloo tundmise loogilise aluse, ilma milleta pole võimalik mineviku tunnetamine ega õppematerjali mõtestamine. Kuigi teaduslike mõistete kujundamine on süstemaatilise kursuse ülesanne, tuleb selleks vajalik eeltöö teha propedeutilise kursuse õpetamisel. Just töös mõistetega ilmnebki suurel määral kursuse ettevalmistav iseloom;

- **loogilise mõtlemise arendamine ühiskondlik-ajaloolise materjali baasil.** Omandatud faktid ja mõisted ei tohi jääda tarbetuks ballastiks, vaid neid tuleb kasutada jõukohaste loogiliste ülesannete püstitamiseks ning lahendamiseks. IV klassi õpilased peavad olema võimelised sündmusi ja protsesse elementaarselt analüüsima, esile tooma tähtsamaid põhjusi ja tagajärgi, võrdlema ning vastandama. Igati tuleb ergutada laste isikliku arvamise esitamist. Küsimus *miks?* peab muutuma kõige sagedamini esinevaks küsimuseks.

2. AJALOO ÕPPIMISE JA ÕPETAMISE PSÜHHOLOOGILISEST ERIPÄRAST

Võrreldes teiste õppeainetega ilmneb ajaloo õppimisel üks oluline psühholoogilist laadi erinevus. See on asjaolu, et ajaloo objekti — inimühiskonna minevikku — ei ole võimalik vahetult tajuda. Ka kõige parema tahtmise juures ei saa õpetaja lastele näidata feodaalset mõisat sealsete käsutajate ja töötegijatega, ei saa neid viia tõelisesse keskaegsesse linna või demonstreerida mõnda minevikus toimunud lahingut. Ajaloolisi sündmusi ja nähtusi saame tutvustada üksnes kaudselt — elava sõna, trükitud teksti või näitlike vahendite abil.

Loomulikult toimub ka ajaloo õppimisel õppematerjali vastuvõtmine inimliku tunnetuse tuntud teed mööda, mis V. I. Lenini sõnade kohaselt viib elavalt kaemuselt abstraktsele mõtlemisele ja sealt edasi praktikale. Seejuures pole aga elavaks kaemuseks mitte minevik ise, vaid mineviku tunnistajad ajalooallikate, teaduslike uurimuste, õpperaamatute ja näitlike vahendite näol.

Ajalooliste teadmiste omandamisel kuulub tähtis koht õpilaste nappidele elukogemustele, s. t. ümbritsevast tegelikkusest omandatud vahetuile muljetele. See on alus, millele tuginedes õpilane hakkab kujundama ajaloolisi kujutlusi, mis jagunevad kahte suurde liiki: fantaasia- ja mälukujutlusteks.

Mälukujutlused on varasemas meelelises kogemuses saadud esemete või nähtuste taaselustatud (reprodutseeritud) kujundid. Nad on juba teatud määral üldistatud — s. t. me suudame taastada küll üldmulje, kuid seejuures jäävad detailid hägusteks või puuduvad hoopis. Ei val-

mista ju mingit raskust ette kujutada korduvalt nähtud ajaloolise hoone üldpilti, kuid selle detailide kirjeldamine käib enamikule inimestele üle jõu.

10—11-aastaste õpilaste mälukujutluste maht on loomulikult väga väike, piirdudes 5—6 teadliku eluaasta lapselike kogemustega. Kuid mingid kujutlused on siiski olemas ja seda asjaolu tuleb ajaloo algkursuse õpetamisel arvestada.

Määrav osa ajaloo õppimisel kuulub seega fantaasiakujutlustele, mille loomiseks kombineeritakse mälus juba olemasolevaid elemente, et saada uut resultaati. Just fantaasiakujutlused võimaldavad nii õpetajatel kui ka õpilastel luua kaemuslikke pilte kaugemast minevikust, mida nad pole kunagi näinud ega võinudki näha. IV klassi õpilaste fantaasialend on enamasti väga hoogne, aga paraku ka väär, tegelikkust tugevalt moonutav. Kuna materjali mineviku õigeks ettekujutamiseks on veel väga vähe, siis on täiesti tavaline ajaloo moderniseeritud kujutlemine ehk mineviku kaasajastamine. Nii arvavad õpilased täiesti siiralt, et «mõisnik maksis pärisorjale vähe raha, mille eest see ostis poest natuke leiba, vorsti ja piima, et viia koju lastele». «Mõisnikul oli hea ja vaba elu — ta istus kodus diivanil, sõi komme ja vaatas televiisorit. Talupojal ei olnud aga vabadust. Ta ei tohtinud käia isegi pidudel ega kinos.» Täiskasvanu teadvuses takistab elukogemuste kriitiline filter selliste värvikate fantaasiapiltide ilmumist, mistõttu nende kujutlused on küll vähem lopsakad, kuid see-eest vastavad tunduvalt rohkem tegelikkusele. Kokkuvõttes võime tõdeda, et mida laialdasemad on nii õpetaja kui ka õpilaste kogemused, mida avaram on nende silmaring, seda täpsemini suudetakse vaimusilma ette manada analoogilisi nähtusi minevikust.

3. AJALOOLISTEST MÕISTETEST JA NENDE KUJUNDAMISEST

Kujutlused on lähtematerjaliks inimliku tunnetuse kõrgema vormi — mõistete moodustamisel. Mõisted on mõtlemise vorm, mis peegeldab esemeid ning nähtusi nende oluliste tunnuste kaudu, s. t. selliste tunnuste kaudu, mille puudumisel objekt kaotaks oma kvaliteedi, lakkaks olemast tema ise.

Kui kujutlused olid piltlikud ning suurel määral individuaalsed, siis mõisted on täielikult üldistatud. Siin hüljatakse kõik ebaoluline ning säilitatakse ainult need tunnused, mis peegeldavad objekti olemust. Toome näitena mõiste *kell*. Määravaks tunnuseks on võime mõõta aega, kõik muud tunnused (kella kuju, suurus, mehhanismi eripära jne.) on ebaolulised, sest nad võivad puududa, ilma et kell lakkaks olemast ajamõõtja. Kui aga kell kaotab võime mõõta aega, siis kaotab ta sellega ka oma kvaliteedi, lakkab olemast kell.

Mõistete sisu on tunduvalt laiem ja sügavam kui kujutlustel, kuna mõisted tõstavad kõige lakoonilisemalt esile selle, mis on üldine ja oluline tervele esemete või nähtuste liigile. Tänu sellele võimaldavad mõisted avada nähtustevahelisi varjatud seoseid ning seaduspärasusi, võimaldades meil tunnetada tegelikkust hoopis sügavamalt kui ainult kujutlustele tuginedes.

Mõisted on lahutamatult seotud keelega. Just keele abil jäädvustatakse inimkonna ajalugu ning muudetakse kättesaadavaks ja mõistetavaks nii praegustele kui ka järgnevatele põlvkondadele. Põhilise osa oma ajalooalastest teadmistest saavad õpilased keele vahendusel.

Nii õpetaja seletused kui ka õpiku palad esitavad teadmisi sõnadest koosnevate lausetena. Näiteks: «1242. aasta aprillis saavutasid vene väed vürst Aleksander Nevski juhtimisel Peipsi järvel toimunud Jäälahingus otsustava võidu saksa raudrüütlite üle.» Me oleme harjunud selliseid lauseid grammatiliselt analüüsima, eristades nimisõnu, tegusõnu ja asesõnu ning määrates aluse, öeldise, sihitise ja määrused. Kuid võimalik on veel loogiline analüüs, mille järgi meil on tegu mõistetest koosneva otsustusega. Siin esineb nii individuaalmõisteid (vürst Aleksander Nevski, Peipsi järv, Jäälahing) kui ka üldmõisteid (vürst, rüütlid, lahing). Mõisted ongi kõige väiksemad ehituskivid, millest koosneb meie ajalooalaste teadmiste hoone. Mõistetest moodustatud otsustused on aga teadmised ise. Tuginedes juba omandatud mõistetele (tuttavatele sõnadele) saavad IV klassi õpilased uusi ja täpsemaid teadmisi minevikust. Kui mõisted on ebaselged ja laialivalguvad, siis ei saa juttugi olla korralikest teadmistest. Veel enam — moonutatud mõistete korral kujunevad ka uued mõisted ebatäpseks ning kujutlused minevikust vildakaks.

Mõistete omandamine on küllaltki aeganõudev protsess, mis algab IV klassis ja jõuab keerukamate mõistete puhul lõpule alles abituuriumi ühiskonnaõpetuse kursuses (näiteks riik, rõhumine, kommunism).

IV klassi kursuses puutuvad õpilased kokku umbes 250 uue mõistega, millest paljud ei kuulu küll otseselt ajalooliste mõistete hulka (kodumaa, pealinn, uudismaa, lendleht, brošüür, ülikool), kuid ilma milleta pole ajaloo algkursuse omandamine mõeldav. Nende uute sõnade-mõistete omandamine ongi suurel määral niisugune ettevalmistus, mille propedeutiline ajalookursus peab andma humanitaarainete edasiseks õppimiseks vanemates klassides.

Mõistete kujundamiseks kuluv aeg oleneb suurel määral sellest, millisesse liiki antud mõiste kuulub. Kõige lihtsam on õpilastele selgitada konkreetseid esemeid peegeldavaid mõisteid (vibu ja nool, amb, sirp, äke, karuäke, pastlad, viisud, lendleht jt.). Siin on võimalik anda konkreetne kaemuslik pilt esemest, näidates kas eset ennast või selle kujutust. IV klassi õpilased iseloomustavad selliseid mõisteid eelkõige eseme välise kuju ja funktsiooni alusel. («Sirp on kõver raud, millega lõigati rukist.») Erilisi raskusi ei tee ka sõjalist minevikku käsitlevate mõistete kujundamine (linnus, raudrüü, barrikaad, polk, armee, ülemjuhataja). Ka siin on küllalt võimalusi mõisteid konkretiseerida ja näitlikustada, mis muudab mõiste omandamise jõukohaseks ja poistele isegi põnevaks.

Keerulisemaks muutub asi sotsiaalseid klasse ja kihte, riiklikke ja ideoloogilisi ameteid väljendavate mõistete puhul. Tõepoolest — kuidas seletada 10—11-aastastele meie ühiskonnas kasvanud lastele mõisteid *paavst, piiskop, preester, munk, keiser, kuningas, vürst, kuberner,* nii et neid ametimehi osatakse sisuliselt üksteisest eraldada ning õiges seoses kasutada. Mõningat abi pakuvad küll õpikusse paigutatud pilditahvlid «Kes nad olid?», kuid mõistet ei saa lugeda veel kujundatuks, kui õpilase teadvuses on kujunenud seos sõna ja pildi (antud juhul ametinimetuse ja mundri) vahel. See on vaid esimene samm mõiste kujundamise pikal teel.

Veelgi komplitseeritum on ühiskondlikke suhteid peegeldavate mõistete *(rõhumine, riik, partei, võim, seadus)* kujundamine. Konkreetne kaemuslik näitlikustamine ei

tule siin üldse arvesse. Kuid selgitada on vaja, sest ajaloo algõpetuses kuulevad õpilased neid mõisteid õige sageli. Loomulikult ei nõuta, et IV klassi lapsed saaksid need mõisted täiesti selgeks. Piisab, kui pannakse alus nende mõistete kujundamisele, kuid seegi on keerukas ülesanne, sest sellised üldistatud iseloomuga mõisted teevad kujunemise käigus läbi vähemalt kolm astet.

Juba enne ajalookursuse juurde asumist on õpilased puutunud kokku sõnadega *riik, pealinn, sõda, lahing, ülestõus, revolutsioon, fašist* jne. Nad kasutavad neid oma kõnes, kuigi ajaloo seisukohalt hoopis vildakas tähenduses («Pealinn on kõige suurem linn riigis», «Riik on maa», «Sõda on verevalamine», «Lahing on verevalamine», «Lahing on siis kui sõditakse», «Fašist on sakslane»). Mõiste «omandamise» sellist vormi nimetatakse **eelteaduslikuks tasemeks,** kuna siin avatakse mõiste sisu lapse seisukohalt silmatorkavate, kuid ajalooteaduse aspektist ebaoluliste ning juhuslike tunnuste kaudu.

Ajaloo algkursuse ülesandeks on muuta sellised mõisted **elementaarteaduslikeks mõisteteks,** kus küll ei avata mõiste teaduslikku sisu, kuid vähemalt antakse mõistest arusaamisele õige suund, et vältida põhimõttelisi vigu. Kogemused kinnitavad, et elementaarteaduslike mõistete kujundamine on IV klassile täiesti jõukohane ülesanne.

IV klassi õpilaste mõtlemine on veel valdavalt konkreetne. Nad opereerivad mitte niivõrd üldistatud mõistetega, kui konkreetsete esemete ja nähtuste ning nende selgelt eristatavate vahekordadega. Alles pikkamööda lähevad õpilased üle mõiste teadusliku sisu mõistmisele. Ajaloo algkursuse õpetamisel tuleb sellepärast tugineda konkreetsele ning võimalikult emotsionaalsele faktilisele materjalile, et kergendada kaemuslike kujutluste loomist, mis on aluseks mõistete kujunemisele. Väga oluline on laialdane näitliku materjali kasutamine ning üldsõnaliste, õpilaste seisukohalt «tühjade» arutluste vältimine, mis sageli kipub muutuma moonutuste allikaks. Näiteks mõistsid mõned IV klassi õpilased õpetaja sõnu: «Tsaar ja mõisnikud riisusid talupoegi» järgmiselt: «Tsaar ja mõisnikud tungisid talupoegadele maanteel kallale ja võtsid nendelt kõik ära.»

Üldse on IV klassi õpilane aldis liialdustele. Ta kinnitab täiesti siiralt, et «Tsaariajal tuli töölistel töötada 24 tundi päevas, lastel aga oli seadusega keelatud koolis

käia», «Tänapäeval aga nõutakse, et igal töölisel oleks kõrgem haridus ja nad käiksid teatris». Selliste vigade vältimiseks tuleb hoolikalt valida konkretiseerivat materjali ja järjekindlalt kontrollida ning korrigeerida õpilaste teadvuses formuleeruvaid kujutlusi ning mõisteid.

Ajalooliste mõistete sihipärane kujundamine peaks algama õpilaste eelteadmiste tundmaõppimisest kas vestluse või suulise küsitlemise vormis. Mõnikord annab häid tulemusi väljaspool tundi toimuv vestlus kahe-kolme õpilasega. Vastavalt õigete või väärate eelteadmiste olemasolule (või puudumisele) kohandab õpetaja materjali esitamist. Täiesti seaduspärane on, et IV klassi õpilane iseloomustab õppeaasta alguses mõisteid hästi laiade tunnuste abil (rikas mõisnik, vaene talupoeg), millele hiljem lisatakse mõned suhtumist väljendavad jooned (rikas ja halb mõisnik, vaene ja hea talupoeg). Tunnuste vähesus ja määrava tunnuse ebamäärasus viivad kergesti mõistete ühtesulamisele, mis väljendub erinevate mõistete iseloomustamises ühise tunnuse alusel. 10—11-aastasele lapsele on kõik ekspluateerijad ühtmoodi rikkad, ekspluateeritavad aga vaesed, mingit vahet nende eriliikide (mõisnik, kapitalist, kulak) vahel ei tehta. Ülemääraselt laiadele tunnustele hakatakse lisama juhuslikke konkretiseerivaid detaile: «Mõisnikud olid rikkad. Neil oli palju kuldnõusid.» «Talupojad olid vaesed, kahvatud ja kõhnad.» Õige pea jõutakse mitme tunnuse esitamisele, kusjuures olulisi tunnuseid ei tõsteta ebaoluliste hulgast veel esile: «Mõisnikud olid rikkad. Neil oli maa. Nad olid ihnsad, ei andnud midagi vaestele. Selle eest, et nad laenasid atra, pidid talupojad harima nende põldu. Nad ise ei teinud midagi, ainult käisid tsaari juures pidudel. Nad kandsid ilusaid riideid.»

Mõistete kujundamise teel on tehtud suur samm, kui õpilased hakkavad juba üldist liigendamata tunnust täpsustama (diferentseerima) ja üksiktunnuseid mingisse süsteemi viima. Õpetajal tuleb lapsi kannatlikult suunata oluliste tunnuste leidmisele ja teisejärguliste tunnuste paigutamisele oluliste tunnuste järele.

Seejuures välditagu valmis üldistuste või definitsioonide dikteerimist klassile. Meie arvates pole IV klassis veel vaja nõuda täpseid definitsioone. Esimesel pilgul võib tunduda kõige ratsionaalsemana anda definitsioonid õpikus, kust õpilased need pähe õpivad ja vajaduse korral

üles ütlevad. Paraku muudaks selline meetod töö mõistetega õige formaalseks ning pidurdaks iseseisva mõtlemise arenemist. Õpilased peavad jõudma üldistusteni ikkagi iseseisvalt, mõtlemise teel. Kui õpetaja ruttab seda tööd nende eest ära tegema, siis on see pigem karuteene kui tõeline abi. Siinkohal oleks kasulik meenutada V. I. Lenini sõnu sotsialistlike ideede populariseerimise kohta: «Populaarne autor ei eelda lugejat, kes ei mõtle, kes ei taha või ei oska mõtelda, — vastupidi, ta eeldab arenematus lugejas tõsist tahet peaga töötada ja **aitab** tal teha seda tõsist ja rasket tööd, aidates tal astuda esimesi samme ja õpetades iseseisvalt edasi minema. Vulgaarne autor eeldab lugejat, kes ei mõtle ega ole suuteline mõtlema, ta ei juhi teda tõelise teaduse algete juurde, vaid esitab temale «valmis kujul» kõik järeldused, nii et lugejal pole vaja seda putru isegi peeneks närida, vaid ainult alla neelata.»[1]

Ajaloo algkursuse õpetaja peaks õpilaste ühiskondlik-ajaloolise mõtlemise suunamisel olema populaarne autor kõige paremas tähenduses.

4. TÖÖST AJALOOLISTE MÕISTETE SÜSTEEMIDEGA

Oluline tähtsus ajaloo algkursuse õpetamisel on elementaarsete mõistete süsteemide kujundamisel. Õpilaste teadvuses algab selliste süsteemide loomine ka sel juhul, kui õpetaja ei pööra mingit tähelepanu tööle mõistetega. Õpilastel tekib intuitiivne vajadus luua mingit korda omandatavates teadmistes. Eks ole juba inimeste jagamine kahte suurde kategooriasse — rikasteks ja vaesteks ehk rõhujateks ja rõhutavateks — esimene katse süstematiseerida ajaloolisi mõisteid. Selles osas peab õpetaja lastele analüüsi ja süsteemi õige tee kätte juhatama.

Vaatleksime järgnevalt, kuidas tuleb töötada mõistete *sõda, lahing, ülestõus* ja *streik* viimisel omavahelisse süsteemi.

Esimesel pilgul tundub ülesanne väga lihtsana. On ju eelmainitud mõisted sedavõrd tuntud, et neid kasutatakse igapäevases kõnes, raadios, televisioonis, ajalehtedes ning ilukirjanduses. Õpilaste teadmiste kontrollimine aga näitas, et paljud neist ei suutnud mainitud mõisteid ükstei-

[1] V. I. Lenin, Teosed, 5. kd., lk. 277.

sest eristada. Nii vastasid IV klassi õpilased küsimusele: «Millist lahingut sa tead?» järgmiselt: «Esimene tähtis lahing oli suur Põhja sõda, siis Poltaava lahing ja veel Stepan Razini ülestõus Donil.» «Mina mäletan 1905. a. lahingut Punane pühapäev.» «Ma tean lahingut Verine päev.» Kontrolltöödele järgnenud vestlused võimaldasid sügavamalt mõista IV klassi õpilaste arusaamist sõja ja lahingu vahekorrast. Enamik lapsi oskas neid mõisteid eristada ajalise tunnuse alusel. («Sõda kestab aastaid. Lahing on ainus verekatsumus ja siis on läbi.») Väiksem osa tõi esile nende nähtuste erineva ruumilise haarde («Lahing on ühe koha peal, sõda aga mitmes kohas.»). Mõned tegid vahet õige meelevaldselt võetud tunnuste alusel («Sõda on see, kus on kõik püssid ja suuremad hävitusasjad. Lahing aga see, kus on kirved, nuiad, mõõgad ja viglad.»).

Ülestõusu juures peeti määravaks vere, täpsemini — punase vere olemasolu. Tüüpilise näitena pakuti Verist pühapäeva, mis olevat toimunud Punasel (!) väljakul. Samuti segati ülestõus sõjaga, lahinguga, streigiga ja revolutsiooniga. («Ma mäletan streiki vürst Igori vastu. Streik oli väike, kuid tapeti suur vürst Igor.») Streigi ja ülestõusu segiajamine on visa elujõuga viga, mis võib ilmneda veel keskkooli vanemateski klassides.

Streigi mõiste omandamisel kohtume IV klassi õpilastele omase psühholoogilise raskusega. Nimelt ei suuda osa õpilasi ette kujutada, et edukas võitlus võib seisneda organiseeritud tegevusetuses. Seepärast kipuvad nad lisama streigi olulistele tunnustele (töö katkestamine ning nõudmiste esitamine) veel ebaolulisi, tingimata aktiivset tegevust toonitavaid tunnuseid. («Vabrikutes hakkasid inimesed streikima. Karjusid nii, et vabrik rõkkas, muist seisis veel väljas, kõik ei mahtunud ruumidesse.» «Streigi ajal inimesed ei tööta, vaid marsivad tänaval punaste lippude all ja laulavad revolutsioonilisi laule.») Nii segatakse streik kord meeleavalduse, kord miitingu, kord ülestõusuga. Seda soodustavad omalt poolt õppepildid, kus streikijaid kujutatakse alati dünaamilises tegevuses.

Selleks, et õpetada IV klassi õpilasi neid mõisteid viima algelisse süsteemi, tuleks III õppeveerandi lõpul või IV alguses eraldada tunnist 15—20 minutit, et teostada järgmine analüüs.

Õpetaja kirjutab tahvli ülaservale neli mõistet ja laseb klassil tuua näiteid, nii et ühise töö tulemusena kujuneks järgmine pilt:

lahing	sõda	ülestõus	streik
Ümera lahing	Põhjasõda	Jüriöö ülestõus	Kreenholmi streik
Jäälahing	1812. aasta isamaasõda	Pugatšovi ülestõus	
Borodino lahing	I maailmasõda	Mahtra sõda	1905. aasta oktoobrikuu üldstreik
Keila lahing	Suur Isamaasõda		

Analüüsi alustame lahingu ja sõja võrdlemisest aja ja ruumi erinevuste seisukohalt. Kirjutame iga näite juurde selle toimumise aja kas tundides, päevades või aastates. Nii jõuavad õpilased järeldusele, et lahingud vältavad lühikest aega (mõnest tunnist mõne päevani), sõjad aga pikka aega (aastaid ja isegi aastakümneid). Samuti märgime ära lahingu piiratud ja sõja ulatusliku territooriumi, mida näitame ka kaardil. Seega jõuavad õpilased üldistuseni, et lahingud toimuvad ühes kohas, sõda aga suurel maa-alal.

Järgneb õpetaja kommentaar, mille kohaselt lahing kujutab endast sõja üht osa. Nii nagu vihik koosneb lehtedest, koosneb sõda lahingutest. Kuid sõda ei ole lakkamatu lahingute rida. Peale lahingute toimuvad veel rännakud, luurekäigud, varitsemine ja isegi vaherahu. Kuid lahing on sõja kõige tähtsam osa, sest võit või lüüasaamine lahingus otsustab tavaliselt kogu sõja saatuse.

Analoogilise skeemi alusel analüüsime ka ülestõuse, jõudes koos õpilastega järeldusele, et osa ülestõuse meenutab lahinguid, teine osa aga sõdu. Ajaloos nimetataksegi selliseid ulatuslikke ülestõuse talurahvasõdadeks. Arutelust ilmneb, et üksnes ruumi ja aja erinevuste alusel ei ole võimalik eristada ülestõusu lahingust ega sõjast. Järelikult tuleb leida mingi teine oluline tunnus, mis oleks iseloomulik üksnes ülestõusule. Õpetaja suunamisel peak-

sid õpilased jõudma järeldusele, et selleks on rõhutute (s. t. talupoegade ja tööliste) relvastatud vastuhakk rõhujatele (mõisnikele ja kapitalistidele). Kinnistamiseks laseme nimetada näitena mainitud ülestõusu osas rõhujaid, neile vastuhakanud rõhutuid ning püüame selgusele jõuda, milliseid relvi ülestõusnud kasutasid.

Streigi juures tuleb toonitada, et tegemist on jälle rõhutute võitlusega rõhujate vastu, kuid selle erinevusega, et streikijad ei kasuta relvi, vaid piirduvad töö organiseeritud katkestamisega. Juhul kui streikijad haaravad relvad, võib streik kasvada ülestõusuks. Vajalik oleks seletada, kuidas töö katkestamine lööb valusalt kapitalisti tasku pihta, üldstreik võib aga kogu riigikorda kõigutada. Halba ei tee ka see, kui tuua esile streiki demonstratsioonist ja miitingust eristavad jooned.

5. KUJUTLUSTE LOOMINE AJALOOLISEST AJAST JA RUUMIST

Ajaloolise aja mõistmine teeb IV klassi õpilastele küllaltki suuri raskusi. Lapsele tundub ajalooline aeg väga ebamäärasena, millega ta ei oska seostada oma seniseid kogemusi. Täiesti tavaline on, et selle vanuseastme õpilased jaotavad mineviku väga avaratesse perioodidesse, tähistades neid sõnadega *ammu* ja *hiljuti*. Mõistesse *vanasti, ammu* mahuvad neil nii ürginimesed kui ka raudrüütlid, mõisnikud ja kapitalistid. Nii nagu inimese silm ei ole suuteline kindlaks määrama taevakehade kaugust, vaid projitseerib kõik taevakehad ühele kujuteldavale sfäärilisele pinnale, nii toimib ka laps ajalooliste sündmuste puhul. Pealegi ei ole ajaloolist aega võimalik otseselt tunnetada, vaid seda saab üksnes loogilise mõtlemise abil ette kujutada. IV klassi õpilasele tähendab ajalugu tihtipeale üksnes lugu, millel puudub kindel aeg. See, et ta oskab nimetada mingi sündmuse daatumit, ei tähenda veel, et ta suudab näha seda sündmust õiges ajalises perspektiivis. Sageli on daatum õpilasele omamoodi *ajaloo telefoninumber*, mis talletatakse mehhaanilise mälu abil. Seda kinnitavad õpilaste vastused näiteks Jäälahingu ja Jüriöö ülestõusu kohta, kus õigete daatumite kõrval pakutakse sageli kombinatsioone: 1224, 1442, 1424 või 1334, 1433, 1434.

Ajaloolise aja mõistmise võtit tuleb otsida lapse senistest elukogemustest. Murrangulise tähtsusega sündmuseks tema elus oli koolitulek. Siin harjus ta kindla ajalise rütmi vaheldumisega: õppetund, koolipäev, nädal, õppeveerand ja õppeaasta. Kuid kõik need erinevad tavalisest, astronoomilisest tunnist, veerandaastast ja aastast. Kolmes esimeses klassis tutvus õpilane kahe olulise sündmusega meie maa ajaloos: Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni ja Suure Isamaasõjaga. Nendest sündmustest on lastel kujunenud teatavad kaemuslikud ettekujutused, mis võimaldavad minevikku periodiseerida ajaks enne Oktoobrirevolutsiooni ja pärast seda ning enne ja pärast Suurt Isamaasõda.

Isiklik kogemus lubab lapsel ette kujutada maksimaalselt aastakümmet. Sajand, mille tundmist programm nõuab, jääb enamikul juhtudel sisuliselt arusaamatuks, kuigi matemaatilises mõttes ei tee selline arvuline suurus mingeid raskusi. Aastatuhat, millega isegi täiskasvanutel on tegu, käib aga lastel täiesti üle jõu.

Sajandi mõiste selgitamiseks on metoodikud soovitanud konkretiseerida seda ajavahemikku perekonnaliikmete vanuse abil. Isa vanus andvat ettekujutuse 30—40-aastasest ajavahemikust. «Saja aasta ulatuses harilikult möödub inimese enese, tema isa ja isaisa elu, s. t. vaheldub kolm põlve (aastasaja alguses algab vanaisa elu, lõpul aga lõpeb lapselapse elu),»[1] kirjutas metoodik V. Kartsov ja soovitas 1000 aastat võrrelda 30 inimpõlvega. Seega oleks inimelu kestus selleks konkreetseks mõõtühikuks, mis aitab muuta ajaloolist aega lastele mõistetavamaks. Paraku pole inimpõlve keskmine vanus olnud aegade jooksul jääv suurus. Kaasajal, mil inimeste keskmine vanus on umbes 70 aastat, vaheldub sajandi vältel ainult kaks sugupõlve. Küll aga on kolme põlvkonna vaheldumine õige kaugema mineviku suhtes. Seepärast ei julge soovitada võtta inimpõlvede vaheldumist ajaloolise aja konkretiseerimise aluseks.

Hoopis kohasem on ajaloolise aja ühendamine ruumiliste kujutlustega ajajoone ehk ajalindi abil. Tahvlile või pikale paberiribale tõmmatud ajajoon jaotatakse 10 võrdseks osaks — sajandiks. Nii ilmub laste silme ette

[1] V. G. Kartsov. NSV Liidu ajaloo metoodika algkooliõpetajaile. Tallinn, 1947, lk. 93.

konkreetne võrdlus sajandi ja aastatuhande vahekorra kohta. Edasi tähistame sajandid piirdaatumitega ning jagame veel poolsajanditeks. Esimest korda võiks ajajoont kasutada pärast Jüriöö ülestõusu õppimist, et hiljem korduvalt selle lihtsa vahendi juurde tagasi pöörduda. Töö käigus peaks ajajoon omandama järgmise kuju:

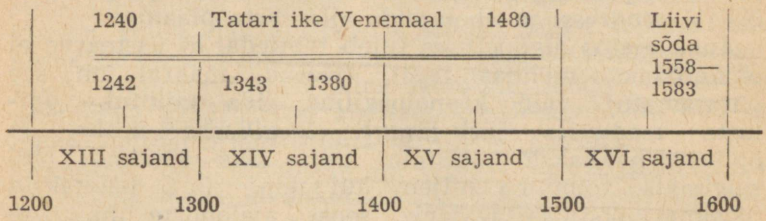

Ajajoonel tuleks lasta näidata, millal toimus eestlaste vabadusvõitlus saksa rüütlite vastu, kuhu tuleks paigutada Afanassi Nikitini teekond kolme mere taha ning raamatutrükkimise algus Venemaal.

Hädavajalik on ajajoon sajandi õpetamisel. Ikka ja jälle kipuvad õpilased pidama 1242. aastat XII sajandi ja 1710. aastat XVII sajandi daatumiks. Siin aitaks analoogia kellaaja määramisega. Näiteks — praegu on kell 11 ja 30 minutit. Kuidas seda teisiti öelda? Kindlasti annab klass õige vastuse: pool kaksteist. Aga mõtleme korraks, mida see tähendab. Miks mitte pool üksteist, sest kell näitab ju 11 ja pool tundi? Ühise arutelu käigus jõuame selgusele, et 11 tundi on juba päeva algusest möödunud ja käes on 12. tund. Seepärast räägimegi täie õigusega: veerand kaksteist, pool kaksteist, nelikümmend minutit kaheteist-kümnel.

Samuti on lugu sajandite määramisega. 1242. aasta puhul oli möödunud 12 sajandit ja käes XIII sajand. V. I. Lenin sündis 1870. aastal, seega XIX sajandil. Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon oli 1917. aastal, seega XX sajandil. Mõningase harjutamisega peaks sajandi määramine õpilastele selgeks saama. Juhitagu vaid laste tähelepanu sellele, et uus sajand ei alga aastaga null ega lõpe aastaga 99, vaid ikka aastaga 1 ja 100. Seega algas XX sajand aastal 1901 ja kolmandasse aastatuhandesse astub inimkond aastal 2001, mitte aga aastal 2000, mis on ikkagi teise aastatuhande ja XX sajandi viimane aasta.

Kuna enamik olulisi ajaloolisi sündmusi koondub viimasele 100—120 aastale, siis oleks otstarbekas valmistada aastate 1850—1975 kohta detailsem ajajoon, kuhu saaks kanda juba aastakümned. Õpilased võiksid võtta 130 cm pikkuse ja 10 cm laiuse riba, millele õpingute käigus märgitakse kõik olulisemad sündmused, alates Mahtra sõjast ja pärisorjuse kaotamisest Venemaal kuni NLKP XXIV kongressi ja üheksanda viie aasta plaanini.

Juba ajaloo algõpetuses tuleb taotleda, et aastaarve ei omandataks mehhaaniliselt (teatud määral on see paratamatu), vaid **kronoloogiline rida muutuks õpilaste teadvuses järk-järgult loogiliseks reaks,** et õpilased hakkaksid mõistma, miks üks sündmus pidi tingimata toimuma hiljem kui teine (s. t. hakkaksid nägema põhjuse-tagajärje seost ajalooliste nähtuste vahel). Selle oskuse kontrollimiseks soovitatakse kasutada järgmist võtet. Õpetaja kirjutab tähtsamad sündmused (ilma daatumiteta) kartongiribadele, asetab need läbisegi ja laseb siis õpilastel paigutada ribad õigesse kronoloogilisse järjekorda. Seda võib teha kas õpetaja laual, ühel esimestest vabadest pinkidest või ka tahvlil, kuhu kinnitatakse spetsiaalne sedelihoidja. Siin avaneb võimalus kolme õpilase teadmiste kontrollimiseks. Esimene reastab sedelid, teine kontrollib nende järjekorda ja annab omapoolse hinnangu, kolmas aga nimetab sündmustega seotud aastaarve.

Kronoloogia õpetamiseks ja kontrollimiseks on mitmeid võtteid. Nii võib lasta õpilastel valmistada poole vihikulehe suurused sedelid põhiliste daatumitega. Vastavalt õpetaja nimetatud sündmusele tõstab klass sedeli aastaarvuga ja õpetaja saab korraga ülevaate kogu klassi teadmistest. Loomulikult sobib selline võte vaid kordamiseks, mitte aga teadmiste kontrollimiseks ja hindamiseks.

Õpilastel on hoopis kergem mõista ajaloolist aega, kui õpetaja suudab luua iga aastaarvuga seoses õpilaste teadvuses konkreetseid ja ilmekaid pilte minevikust. Seejuures tuleb rõhutada just neid jooni, mille poolest käsitletav sündmus erineb analoogilisest sündmusest tänapäeval.

Tunduvalt kergem on kujundada **kujutlusi ajaloolisest ruumist,** kuna ruum on õpilastele kergemini tunnetatavam ning tema näitlikustamiseks on olemas sellised läbiproovitud vahendid nagu kaart ja gloobus. Ka õpilaste eelnev kogemus on geograafilise ruumi osas

kaugelt avaram kui ajaloolise aja osas. Tänapäeva lapsed on reisinud küllalt palju mööda koduvabariiki, paljud on külastanud koos vanematega Leningradi ja Riiat, üksikud on käinud kaugemalgi. Kõik see kergendab õpetaja tööd kujutluste loomisel ajaloolisest ruumist.

Paraku esineb õppeplaanides ajaloo- ja geograafiakursuste õpetamisel ebakõla, mis seisneb selles, et IV—VI klassini tuleb ajalooõpetajal käsitleda sellist geograafilist keskkonda, mida maateaduses pole veel õpitud. Seepärast tuleb ajalooõpetajal tahes-tahtmata anda õpilastele mõningaid geograafilisi algteadmisi, ilma milleta nad ei ole suutelised orienteeruma ajaloolisel kaardil.

Raskusi teeb õpilastele ka erinevus geograafiliste ja ajalooliste kaartide vahel. On ju geograafilised kaardid oma iseloomult staatilised, näidates geograafilist keskkonda sellisena, nagu see oli kaardi koostamise ajal. Ajaloolised kaardid on seevastu dünaamilised, kuna nad peavad kujutama ajalooliste protsesside kulgu, näitama arenemist ja muutumist. Seepärast on ajalooline kaart sageli tingmärkidega üle koormatud. Ka esinevad siin värvid hoopis teises tähenduses kui geograafilisel kaardil. Kõik see raskendab tööd ajaloolise kaardiga IV klassis.

Vaatamata raskustele tuleb võimalikult igas ajalootunnis kasutada kaarti, et see muutuks õpilastele omaseks õppevahendiks. Nõukogude Liidu ajaloo kohta on valmistatud spetsiaalselt IV klassile määratud ajalooliste kaartide seeria. Eesti NSV ajaloo teemade õpetamisel tuleks kasutada omavalmistatud skemaatilisi kaarte, mille aluseks on 1967. a. trükitud ja kõigile koolidele saadetud seinakontuurkaardid. IV klassi tarvis on ette nähtud neli aluskaarti, millest soovitatakse valmistada järgmised kaardid:

1. Eesti ala XIII sajandi alguses;
2. Eesti ala XIV sajandi I poolel;
3. Eesti Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni ja kodusõja ajal;
4. Eesti NSV tööstus 1956. aastal.

Üksikasjalikumaid juhendeid nende kaartide valmistamiseks leiab õpetaja vastavas metoodilises juhendis.[1]

---

[1] H. Palamets, Metoodiline juhend ajaloo seinakaartide kasutamiseks, Tallinn, 1967.

Otstarbekaks tuleb pidada tummkaartide kasutamist. Need on kaardid, millele on kantud geograafiline kontuur ja tähtsamad ajaloolised tingmärgid, kuid puuduvad pealkirjad. See muudab mahalugemise võimatuks. Ei saa pidada tõeliseks kaarditundmiseks seda, kui õpilane loeb kaardilt geograafilise objekti nime ja osutab siis sellele kaardiviidaga. Kaardi element on omandatud ikkagi alles siis, kui seda osatakse näidata teiste geograafiliste tingmärkide alusel. Nii tuleks osata leida Riia ja Leningrad vastavalt Daugava ja Neeva suudme järgi. Tartu asukoha määramiseks peab õpilane osutama Suure-Emajõe keskjooksule, Novgorodi otsima Ilmeni järve põhjatipu lähedusest jne. Ka elementaarne ajaloolise kaardi tundmine eeldab pidevat harjutamist, milleks tuleb aega ette näha juba tundide planeerimisel. Õpilaste teadmiste kontrollimisel olgu aga töö kaardiga üheks põhiliseks nõudeks.

Kaardi õpetamisel on vaja anda klassile ajalooliste kohtade kirjeldusi, mis seostuksid pildimaterjaliga. Üksnes siis suudavad õpilased enam-vähem õigesti ette kujutada mineviku põlismetsi Eestis, Neeva äärseid soid ja Ukraina steppe, Volga avarust ning Uraali mäestikku, üksnes siis omandab ajaloolis-geograafiline keskkond nende tarvis oma tõelise tähenduse. Kaart on ikkagi vaid abstraktsioon, millele tuginevad ruumilised kujutlused. Pealegi kipuvad IV klassi õpilased kaardil kujutatud vahemaid tugevalt vähendama. See vastab nende piiratud isiklikule kogemusele. Nii on hinnatud Dnepri jõe pikkust 200 meetrist 100 kilomeetrini, vahemaad Soome lahest Musta mereni 10 kilomeetrist 150 kilomeetrini.

Õpetajal tuleb hea seista selle eest, et IV klassi õpilased harjuksid ajaloolistest sündmustest jutustades alati nimetama sündmuse toimumise aja ja koha. Loomulikult ei saa siin nõuda suurt täpsust. Sageli piisab, kui õpilased oskavad määratleda sündmuse aega, seostades seda teise tuntuma sündmusega («pärast Suure Isamaasõja lõppu») või sajandi ja selle osaga. Kui võimalik, tuleb nõuda koha näitamist kas seinakaardil või õpiku kaart-skeemil. Õpilased peavad algusest peale omandama tõsiasja, et ajalugu toimus ja toimub nii ajas kui ruumis, mida mõlemat tuleb tunda samuti kui lugu ise.

II. UUE AINE ESITAMISE JA TEADMISTE KONTROLLIMISE METOODIKA

Ajaloo algkursuse eesmärkide saavutamine toimub õppemeetodite kaudu. Ei ole olemas sellist universaalset meetodit, mis vastaks õppeprotsessi kõigile nõuetele. Õpetaja meisterlikkus seisneb suurel määral oskuses valida antud klassile, teemale ja kasvatuslikule eesmärgile kõige sobivamaid meetodeid ja metoodilisi võtteid. Ühe meetodi kasutamine tunnist tundi hakkab peagi õpilasi väsitama ega soodusta teadmiste omandamist. Optimaalsete tulemuste saavutamiseks tuleb õpetajal õige sageli varieerida meetodeid. Tavaliselt algab uue aine esitamine sissejuhatava vestlusega, et aktualiseerida õpilaste eelteadmisi, püstitada probleem ja häälestada klass materjali aktiivseks omandamiseks. Järgneb õpetaja jutustus või õpiku teksti iseseisev või seletav lugemine, mis vahelduvad vestluse ja näitlike vahendite kasutamisega. Aine käsitlemine lõpeb üldistava ja kinnistava vestlusega, mis on õpetajale tagasisidemeks selle kohta, kuidas õpilased said õppematerjalist aru ja millisel määral nad selle omandasid.

Peatugem järgnevalt veidi lähemalt IV klassis kasutusel olevatel põhilistel meetoditel, nende tugevatel ning nõrkadel külgedel.

1. SELETAVA LUGEMISE MEETOD

Pikka aega oli ajaloo algkursuse õpetamisel kõige levinumaks meetodiks seletav lugemine, mille all mõisteti õpiku teksti lugemise, kommenteerimise, vestlemise ja õpetaja jutustuse kompleksi, mida sidus ühte õpperaamat. «Raamatut loetakse ja seletatakse, raamatus toodud materjali alusel toimub vestlus, raamatut täiendab ja hingestab õpetaja elav jutustus,» kirjutas selle meetodi kohta V. Kartsov. Seletava lugemise voorustena märgiti õpilaste lugemisoskuse arendamist ja koduste ülesannete kergendamist klassis toimunud samalaadilise tegevuse arvel.

Tundub aga, et seletava lugemise domineerimine ei olnud tingitud mitte niivõrd selle meetodi didaktilistest väärtustest, kui just eelistest, mida ta mõninga lihtsustamise puhul ajalugu vähe tundvatele algklassi õpetajatele

pakkus. Ükski teine meetod ei võimaldanud ajalootunde ette valmistada nii väikese ajakuluga kui seletav lugemine, eriti siis, kui rõhk asetati seletamiselt lugemisele. Sellise metoodika juures on peamiseks teadmiste allikaks mitte õpetaja, vaid õpik. Pedagoogi tegevus piirdus põhiliselt õpiku õppimise organiseerimisega.

Paraku ilmnesid õige pea seletava lugemisega liialdamise negatiivsed küljed. Leningradi metoodikud ja õpetajad jõudsid seisukohale, et see meetod ei vasta enam täiel määral IV klassi õpilaste võimetele ega stimuleeri küllaldaselt laste vaimset arenemist. Seletava lugemise pideval kasutamisel märgiti õpilaste huvi vähenemist ajaloo õppimise vastu. Tunnist tundi korduv õpiku teksti lugemine muutus lastele igavaks ja isegi tüütavaks.

Seletava lugemise puhul koondub õpilaste tähelepanu mitte niivõrd loetu sisule, kui lugemisele endale. Paljude IV klassi õpilaste lugemisoskus pole veel automatiseerunud. Selleks, et mitte sattuda piinlikku olukorda, kui õpetaja laseb neil õpikust valjusti lugeda, loevad nad järgmist lõiku vaikselt omaette, panemata seejuures tähele parajasti loetavat ja sinna juurde kuuluvaid selgitusi. Seega on seletav lugemine küll omal kohal lugemisoskuse treeninguna, mitte aga ajaloolise mõtlemise arendajana.

Meie õpilased saavad ajalooalaseid teadmisi põhiliselt neljast allikast: õpikust, õpetajalt, näitlike vahendite kaudu ning ümbritsevast elust. Seletava lugemise domineerimine seadis eelisolukorda õpperaamatu. Õpilaste eneste kogemused, neid ümbritsev tegelikkus ja siit pärinev kodulooline materjal jäid tagaplaanile või hüljati hoopis. Polnud siis imeks panna, miks paljudele õpilastele tähendas ajaloo õppimine eelkõige õpiku päheõppimist, kusjuures loov mõttetöö asendus lihtsalt mälu pingutamisega.

Nüüd, kus ajaloo algkursust õpetavad oma aine spetsialistid, tuleb seletava lugemise meetodile anda tagasi temale kuuluv koht teiste meetodite hulgas. Õigesti korraldatud seletava lugemise meetodi kohaselt loevad õpilased valjusti õpiku teksti, mille loogiliselt terviklike lõikude pikkuse määrab õpetaja. Iga lõigu järel pöördub õpetaja klassi poole küsimustega, et kontrollida loetu mõistmist ning aktiviseerida laste mõttetegevust. Seletava lugemise käigus kirjutatakse tahvlile ja sealt töö-

vihikusse tähtsamad nimed ning daatumid, demonstreeritakse ja analüüsitakse näitlikke vahendeid. Pärast kogu pala lugemist toimub kinnistav vestlus, mis lõpeb õpetajapoolse lühikese kokkuvõttega.

IV klassi teisel poolaastal tuleks eelistada valikulist seletavat lugemist, kus vaid osa lugemispalast töötatakse nimetatud meetodil läbi, ülejäänu käsitlemiseks kasutatakse aga teisi meetodeid.

Õigesti teostatud seletav lugemine on otstarbekas just ülevaateteemade õpetamisel, mis võtavad küllaltki lakoonilises vormis kokku ulatuslikku materjali, mida tundmata ei ole võimalik mõista järgmisi lugemispalu. Siia kuuluvad palad «Muistsed eestlased ja nende naabrid», «Vana-Vene riik», «Ühtse Vene riigi tekkimine», «Põhjasõda ja Eesti ala ühendamine Venemaaga», «1905. aasta revolutsioon», «Eesti töörahva võitlus jätkub» jt. Pala lugemisele eelnegu sissejuhatav vestlus, millega korratakse ning tuletatakse meelde varem õpitut, juhitakse õpilaste tähelepanu kõige olulisemale ja antakse ülesandeid iseseisvaks arutlemiseks. Paljus oleneb selle meetodi väärtus õpetaja kommentaaride tasemest, nende ilmekusest, ajakohasusest ning konkreetsest lakoonilisusest.

2. ISESEISVA LUGEMISE MEETOD

Samm edasi seletavalt lugemiselt on õpiku teksti iseseisev lugemine, mis annab õpilastele vajalikke teadmisi ning ühtaegu vajalikke oskusi iseseisvaks tööks õpikuga. Iseseisev lugemine algab samuti tööülesande püstitamisega. See peaks sisaldama probleemi koos instruktaažiga, mida tuleb probleemi lahendamiseks teha (lugege õpikust, kuulake minu seletusi . . . , leidke pildilt . . . , võrrelge omavahel . . . jne.). Õigeks ei saa pidada moodust, kus algul lastakse õpilastel lugemispala läbi lugeda ja alles seejärel teatatakse ülesanne. Kui laste tunnetuslikul tegevusel puudub selge suunitlus, siis on ka lugemine väheproduktiivne, kuna nad ei tea, millele pöörata tähelepanu, mida meeles pidada kui olulist. Just selle puuduse all kannatab sageli antav korraldus: «Lugege lugemispala läbi ja leidke seejärel vastused pala lõpus olevatele küsimustele.» Hoopis õigem oleks alustada õpetajapoolse sissejuhatusega, mis mobiliseerib laste tähelepanu, äratab nendes huvi ja alles seejärel suunata õpilased teksti juurde.

Pärasti teksti lugemist peab järgnema loetu arutelu, varem esitatud ülesannete täitmise kontroll ja vaba mõttevahetus loetu teemal.

Silmas pidades IV klassi õpilaste oskusi ja arenemistaset, tuleks neile anda iseseisvaks lugemiseks sellised palad, mis on üles ehitatud lastepäraste süžeeliste jutustuste kujul. Kasutuselolevas õpikus on iseseisvaks lugemiseks määratud palad «Talvine põdrajaht», «Lossi ehitamine», «Päev mõisateol», «Kuidas õpiti talurahvakoolis», samuti süžeelised osad lugemispaladest «Tartu kaitsmine 1224. aastal», «Mahtra sõda», «Kreenholmi tööliste elust», «Rahvas kukutab tsaari», «Esimene viie aasta plaan» jt. IV õppeveerandil võib aga katse korras anda iseseisvaks lugemiseks juba keerukamaid palasid, kus fakte ei ühenda enam kindel süžee.

Keerukamaid ülesandeid iseseisvaks lugemiseks saab anda kahe või enama lugemispala kõrvutamise või võrdlemise teel. Täiesti omal kohal on ka ülesanded, mis nõuavad õpilastelt sobiva pealkirja leidmist lühematele lõikudele, lõigus esineva põhilise mõtte esiletoomist, loetu kohta küsimuste koostamist, loetu vaba (s. t. oma sõnadega) ümberjutustamist, illustratsioonide seostamist õpiku tekstiga, sündmuste põhjuste ja tagajärgede leidmist. Loomulikult ei suuda õpilased kõiki neid ülesandeid täita õppeaasta alguses. Lapsi tuleb järk-järgult õpetada kasutama iseseisvale lugemisele omaseid võtteid, et nad suudaksid neid enam-vähem vabalt kasutada V klassi kursuse õppimisel.

3. ÕPETAJA SUULINE ETTEKANNE

Kui kahe eelmise meetodi puhul määras õppematerjali valiku ja esitusviisi lastepärasuse õpik, siis õpetaja suulise ettekande puhul tuleb need metoodilised probleemid lahendada põhiliselt õpetajal endal. Pärast keskkooli vanemas astmes antud tunde ei ole sugugi lihtne adapteeruda 10—11-aastaste laste tasemele. Väga kergesti võib ajaloolase sisuliselt igati laitmatu ettekanne jääda lastele arusaamatuks, kui õpetaja ei suuda tabada õiget lähenemisviisi ja raskusastet.

Ajaloo õpetamise metoodika tunneb õpetaja suulise ettekande kolme põhilist vormi: jutustust, kooliloengut ja seletusi ehk kommentaari.

Kooliloeng on ulatuslikuma probleemi loogiliselt ratsionaalne esitamine, kusjuures õpetaja pöördub pidevalt klassi poole, et panna õpilased kaasa mõtlema ja saada informatsiooni materjali omandamise kohta. Kooliloeng sobib peamiselt vanematele klassidele, vähesel määral kasutatakse seda ka V ja VI klassis. IV klassile käib aga kooliloeng ilmselt üle jõu. Küll võib ja tuleb siin kasutada kooliloengule lähedast seletust. See on lühike suuline ettekanne, mille abil luuakse seosed üksikute episoodide mõistmiseks ja lahtimõtestamiseks.

Ajaloo algõpetusele sobib kõige paremini õpetaja jutustus, mis kujutab endast ajalooliste sündmuste emotsionaalset esitamist kindla süžee alusel. Jutustuse ülesehitamisel soovitatakse kasutada kasvava põnevuse võtet, et kuulajates tekiks pinge, mis leiab lahenduse alles jutustuse lõpul. Vajaliku emotsionaalsuse ja ilmekuse saavutamiseks tuleb õpetajal kasutada jutustamisel ilukirjandusele omaseid väljendusvahendeid — epiteete, võrdlusi, otsest kõnet ja dramatiseeringuid. Jutustuse abil peaks laste vaimusilma ette kerkima kaemuslikult konkreetne pilt minevikust, nii et õpilased tunneksid ennast sündmuste kaasosalistena. Seepärast peetaksegi lastepärase jutustuse ettevalmistamist ning esitamist tunduvalt raskemaks kui kooliloengu või kommentaari esitamist.

Jutustust aitab konkretiseerida ja elustada näitlike vahendite ning koduloolise materjali kasutamine. Õpilastel on tunduvalt kergem ette kujutada neid minevikusündmusi, mille kohta nad näevad samaaegselt värvikaid pilte või mis toimusid neile igapäevasest elust tuntud geograafilises keskkonnas.

Õpetaja suulise ettekande suureks eeliseks on selle paindlikkus. Elavat sõna saab alati kohandada klassi ja aine iseärasustele, selle abil saab uusi teadmisi orgaaniliselt ühendada varem õpituga. Jutustus ei tohi kokku langeda õpiku tekstiga ega ka sellest oluliselt lahku minna. Erandi moodustab puht koduloolisele materjalile tuginev jutustus, millest õpikus ei saagi juttu olla. Õpetaja jutustagu eelkõige sellest, mis õpikus kajastub õige lühidalt ja mille konkretiseerimiseks ning elustamiseks leidub ilmekat lisamaterjali.

Esitusviisilt olgu jutustus mõõdukatempoline, lausestuselt ja sõnavaralt lihtne. Eriti meeldejäävalt tuleb esitada oluline, et õpilased omandaksid selle materjali

võimalikult kindlalt juba tunni käigus. Selle saavutamiseks tuleb tunni ettevalmistamisel hoolikalt läbi mõelda jutustuse metoodika, et ilmekas, kuid teema seisukohalt vähem tähtis materjal ei hakkaks põhilist varjutama.

Jutustuse ajaline kestus peab õppeaasta vältel järkjärgult suurenema. I õppeveerandil ei tohiks õpetaja suuline ettekanne kesta üle 6—8 minuti. Ajalugu alles õppima hakkavatelt õpilastelt nõuab tähelepanelik kuulamine küllaltki suurt pingutust ja pikemaajaline jutustus võib kergesti esile kutsuda «loengulise une», kus õpetaja jutt läheb kuulaja kõrvust mööda. IV õppeveerandil võib aga jutustuse kestust pikendada juba 12—15 minutile. Pikemaajalise jutustuse puhul tuleb aeg-ajalt pöörduda küsimustega klassi poole, et tugevdada tagasisidet ning tuua esitusse mõningat vaheldust. Täiesti teretulnud on, kui jutustusse põimub lühike vestlus, mis võimaldab õpilastel oma aktiivsust väljendada.

Pikema jutustuse jälgimist kergendab lihtsa plaani kirjutamine tahvlile. Õpilased tutvuvad sel teel plaanide koostamisega. See oskus kulub vanemates klassides hädasti ära. Vajaduse korral võib lasta plaani punktid kanda töövihikusse, et nad oleksid toeks kodusel kordamisel ja hilisemal klassis vastamisel.

4. VESTLUSMEETOD

Erinevalt õpetaja suulisest ettekandest kujutab vestlus endast dialoogi, kus õpetaja seletused ja küsimused vahelduvad õpilaste vastuste ning täiendustega. Vestlusmeetod tagab õpilaste aktiivse kaasatöötamise, võimaldab ühendada uue materjali tundmaõppimist varem omandatu kordamisega ning laseb laialdaselt kasutada õpilaste tähelepanekuid ja kogemusi. Vestlus arendab hästi õpilaste iseseisvat mõtlemist, suunates neid ajaloolisi nähtusi analüüsima ning lihtsamaid üldistusi tegema.

Oma olemuselt on vestlus vägagi lastepärane meetod. Ta elustab õppetööd, tuues sellesse vaheldust ning realiseerib IV klassi õpilastele omast vajadust aktiivse tegevuse järele. Küllalt sageli võib näha, kuidas õpilased ise lausa pürivad vestluse poole, muutes pikaksveninud jutustuse dialoogiks. Vestlus vastab palju rohkem selleealiste laste psühholoogilisele eripärale kui õpetaja monoloogne ettekanne.

Vestluse õnnestumine eeldab klassipoolsete eelteadmiste olemasolu ning oleneb suurel määral esitatavate küsimuste sisulisest ning didaktilisest tasemest. Väär on arvamus, nagu peaks vestlus tuginema improvisatsioonile, kuna pole võimalik ette näha õpilaste vastuseid, mistõttu eelnev küsimustiku koostamine osutuvat mõttetuks. Kogemused näitavad, et ettevalmistamata vestlus muutub kergesti laialivalguvaks jutuajamiseks. Tunni ettevalmistamisel tuleb vestluse plaan hoolikalt läbi mõelda ning kirjalikult fikseerida. Vestluse planeerimine algab vestluse telje kindlaksmääramisega, mille kaudu jõutakse vajalike lõppjäreldusteni. Sellele järgneb küsimuste formuleerimine. Vilunud õpetaja suudab küllalt täpselt ette näha võimalikke vastuseid ning vastavalt sellele ka küsimusi sõnastada. Küsimuste osas seatakse järgmisi nõudeid.

- Küsimused olgu vormilt õpilastele kergesti mõistetavad, s. t. sõnastatud selgelt ja ühetähenduslikult. Vältida tuleb etteütlevaid ja «altvedavaid» küsimusi. Alternatiivküsimused (*kas*-küsimused) õigustavad end sel juhul, kui neile järgneb *miks*-küsimus, mis nõuab arvamuse põhjendamist.
- Küsimused olgu piisavalt rasked, et panna õpilasi mõtlema, mobiliseerides neid olemasolevate teadmiste ja kogemuste kasutamisele. Küsimused haaraku nähtuste olulisi külgi, nõudku jõukohast analüüsi ja üldistusi, põhjuse ning tagajärje esiletoomist.

Küllalt tähtis on ka küsimuste esitamise järjekord. Alustada tuleks kergemate, nn. soojendusküsimustega, mis muutuvad järk-järgult keerukamateks. Kui kohe vestluse alguses esitada rida raskeid küsimusi, millele õpilased leiavad pingutusega vastuse, siis võib see mõjuda klassi nõrgemale osale pärssivalt. Õpilaste enesetunne langeb ja ühtaegu kaob tahe edasisest tööst täie pingega osa võtta.

Taunitav on ka teine äärmus — kogu klassi suure aktiivsuse taotlemine sihilikult kergete küsimuste esitamise teel. Lihtsate pisiküsimuste abil on kerge saavutada aktiivsuse välist tulevärki, kus klassis käib omamoodi võistlus selle eest, et püüdliku käetõstmisega koolmeistri (ja ka külaliste) ees silma paista. Selline moodus võib kaasa tuua halva harjumuse rääkida rääkimise

enese pärast, et luua «heade teadmiste» illusiooni, mis pikapeale hakkab petma nii pedagoogi kui ka õpilasi.

Vältida tuleb vestluse rajamist üksnes «tarkade laste» valitud ringile. «Aktiivi aktiviseerimine» määrab paratamatult enamiku klassist passiivsusele. Samal ajal peetakse õigesti läbiviidud vestluse üheks peamiseks väärtuseks võimalust kaasa tõmmata aktiivsele tööle kõiki õpilasi, ka neid, kes muidu kipuvad varju jääma. Kasulik on põimida vestlusesse selliseid küsimusi, mis on jõukohased just mahajääjatele ning hoiavad nende tähelepanu ja töötahte erksana.

Eriti positiivne on, kui õpilased esitavad vestluse käigus omalt poolt asjakohaseid küsimusi. Ka kahtlevaid küsimusi ja vastuväiteid tuleb aktsepteerida, mitte aga nende esitajaid tööst välja lülitada.

Vestlus peab lõppema lühikeste ja selgete järeldustega, mis kinnistavad kõige olulisemat. Tavaliselt teeb sellise kokkuvõtte õpetaja. Kui aga õpilased sellega toime tulevad, siis seda parem.

Õppetunni struktuuris eristatakse sissejuhatavat vestlust, uut ainet selgitavat vestlust ja üldistavat-kinnistavat vestlust. Esimest ja viimast liiki saab ja tuleb kasutada peaaegu igas tunnis. Uut ainet selgitav vestlus tuleb arvesse teemade puhul, kus õpilastel on piisavalt eelteadmisi. Nii on vestlus kõige sobivamaks meetodiks õpiku esimese ja kahe viimase pala läbitöötamisel, samuti kordav-üldistavates tundides ja ekskursioonidel kogu õppeaasta ulatuses.

5. NÄITLIKU MATERJALI KASUTAMISEST

Näitlikkust võib käsitleda kahest seisukohast — kas iseseisva õppemeetodina või didaktilise printsiibina, mis leiab realiseerimist kogu õppetöös. Ajaloo algõpetuse osas on olulisem teine käsitlus, kuna puhtal kujul kasutatakse näitlikke meetodeid uue aine esitamisel küllaltki harva (peamiselt õppefilmide, diafilmide või diapositiivide seeriate demonstreerimise näol). Teiste meetoditega põimunud näitlikustamine esineb aga igas tunnis.

Näitliku materjali laialdane kasutamine on põhjendatud 10—11-aastaste õpilaste psüühika eripäraga. Selles vanuses lapse mõtlemine ei tugine mitte niivõrd abstraktsioonidel kui konkreetsetel kujunditel. Seepärast soodus-

tab õpetuse näitlikustamine õppematerjali mõistmist ning omandamist. Mõjudes samaaegselt mitmele meelele, aitab näitlik materjal õpitavat kindlalt meeles pidada ning suurendab huvi õppematerjali vastu.

Näitliku materjali kasutamisel tuleb pedagoogil pidada silmas järgmisi asjaolusid.

Näitlikustamine ei ole eesmärk omaette, vaid ikkagi vahend eesmärgi saavutamiseks. Seepärast tuleb näitliku materjali valimisel alati lähtuda programmi nõuetest ja tunni eesmärkidest, mitte aga materjali olemasolust.

Näitlikustada tuleb eelkõige olulist. Juhul kui olulise kohta näitlik materjal puudub, ebaolulise kohta aga on olemas ja seda esitatakse lastele, võib juhuslik materjal omandada õpilaste teadmistes ülemäära tähtsa koha, mis omakorda viib teadmiste formeerumise asemel nende deformeerumisele.

Tundi ei tohi näitlikustamisega üle küllastada. Liiga palju näitlikke vahendeid hakkavad tähelepanu hajutama ega lase õpilastel piisavalt süveneda. Optimaalseks tuleb pidada 3—5 erituubilise näitliku vahendi kasutamist ühes tunnis.

Kuni kasutamiseni peab näitlik vahend olema klassi vaatluse eest varjatud, et säiliks uudsuse moment ja tähelepanu koonduks õpetaja seletustele. Kohe pärast kasutamist tuleb näitlik vahend jälle kõrvale panna.

Näitlik vahend pääseb eriti mõjule neutraalsel foonil. Seepärast peetakse otstarbekamaks tuua ajalooline ese või pilt klassi, mitte aga minna seda klassiga vaatama koduloonurka või koolimuuseumi, kus hakkab segama eksponaatide rohkus.

Õpilasi tuleb eelneva käsitlusega «häälestada» näitliku materjali vastuvõtmiseks. Näitliku materjali tajumiseks tuleb anda lastele piisavalt aega, pidades silmas Jan Komensky tuntud reeglit: «tervikult osale ja sealt uuesti tervikule».

Ajaloo algkursuse õpetamisel kasutatakse peamiste näitlike vahenditena õpiku illustratsioone, seinapilte, käsimaterjale, ekraniseeritavaid vahendeid, tahvlijooniseid ja skeeme ning helisalvestusseadmeid.

Kõige kättesaadavamad ja ilmselt ka mõjuvamad on õpiku mitmevärvitrükis illustratsioonid. Varasemates IV klassi ajaloo õpperaamatutes etendasid illustratsioonid teisejärgulist osa, nende valik oli suurel määral juhuslik,

trükitehniline teostus kahvatu. Õpiku praegune väljaanne koostati arvestusega, et 1/3 kuni 1/4 teadmistest jõuaks õpilasteni just illustratsioonide vahendusel. Kunstnik Väino Tõnissoni illustratsioonid tuginevad dokumentaalsele pildimaterjalile või originaalesemetele, andes tegelikkust võimalikult tõetruult, aga samal ajal ka esteetiliselt mõjuvalt edasi.

Õpiku pildimaterjali ja kaartidega tuleks töötada niisama sihipäraselt kui tekstigagi. Õpilastele tuleb algusest peale sisendada, et pildid ei ole raamatusse pandud mitte meeldivaks vahepalaks, vaid nad on samasuguseks teadmiste allikaks kui sõnaline osa. Illustratsioonid peavad kujunema kas kogu klassi haarava vestluse või siis süveneva iseseisva uurimise allikmaterjaliks. See aga eeldab, et õpetaja ise oskaks õpiku pilte õigesti lahti mõtestada ja kommenteerida ning tunneks metoodilisi võtteid, kuidas klassi piltidega aktiivselt tööle panna. Konkreetset materjali selle kohta leitakse käesoleva käsiraamatu teisest osast.

Osa pildiseeriaid on koostatud selleks, et õpilased saaksid nende alusel jutustada lugemispala sisu («Talvine põdrajaht», «Aletegemine» — lk. 22 ja 23, Leningradi blokaadi käsitlev lõik lk. 208, Suure Isamaasõja aegne relvastus lk. 218—219). Ka peatükkide vahetiitlid on määratud ühiseks läbiarutamiseks klassis ning seal leiduv pildimaterjal tuleb seostada järgneva tekstiga. Illustratsioonide alusel saab anda huvipakkuvaid ülesandeid võrdlemiseks ning vastandamiseks. Näiteks: leia õpikust pildid, mis kujutavad põlluharimise muutumist aegade jooksul ning jutusta nende piltide põhjal, millised muudatused on toimunud. Kuidas sõideti ja veeti koormaid vanasti, kuidas tänapäeval? Kirjelda piltide alusel, millised olid minevikus sõjariistad. Kuidas olid sõjariistad muutunud Põhjasõja (või mõne teise sõja) ajaks? Millised on Nõukogude armee relvad tänapäeval? Alustada tuleks kahe-kolme illustratsiooni analüüsimisest, et edasi minna juba kõiki samateemalisi pilte haarava analüüsini. Ühtaegu võib õpiku pilt saada impulsiks täiendava pildimaterjali otsimisel teistest raamatutest, ajalehtedest-ajakirjadest või postkaartide ja kirjamarkide hulgast.

Suureformaadilisi ajaloolisi seinapilte jaotatakse vastavalt nende sisule kahte suurde liiki — ajaloolisi sündmusi kujutavad pildid («Jäälahing», «Verine pühapäev»,

«Rünnak Talvepaleele») ning tüüpilisi olukordi kajastavad pildid («Alepõletajad», «Tatarlased andamit kogumas», «Kommunistlik laupäevak»). IV klassis kasutatakse harva seinapilte, millel on allikmaterjali tähendus. Lastele on kaasaegsete kunstnike loodud realistlikud õppepildid hoopis arusaadavamad kui ajaloolised originaaljoonised, mille tingliku kujutusviisi lahtimõtestamine eeldab tunduvalt ulatuslikumaid teadmisi, kui seda on IV klassi õpilastel. Sündmusi kajastavaid pilte tuleks põimida vahetult õpetaja jutustusse, sidudes pildil kujutatut suulise ettekandega. Tüpoloogilised pildid peaksid aga kujunema elava õppevestluse allikaks, kus õpilased ise proovivad jõudu pildil kujutatu lahtimõtestamisega.

Kui seinapildi detailid on niivõrd väikesed, et kogu klass ei näe neid frontaalse töö korras, siis on otstarbekas kutsuda õpilasi gruppidena tahvli juurde pilti lähemalt vaatama. Klassile pilti käest näidates, eriti kui õpetaja jalutab pildiga ridade vahel, ei saavuta me ikkagi soovitud tulemust. Suureformaadilise pildi ringlema laskmine klassis aga häirib tundi ega tule seepärast arvesse.

Käsimaterjal kujutab endast väikseformaadilist, tavaliselt kartongile kleebitud pildimaterjali (fotod, postkaardid, ajaleheväljalõiked). Kartong kaitseb pilti (õpilased ei haara näppudega mitte pildist, vaid kartongist), tõstab illustratsioonid esile, võimaldab kleepida mitu pilti ühele lehele ning varustada need selgitava tekstiga. Nii kujuneb õpetaja töö tulemusena temaatiline pilditahvel, kus saab kasutada koduloolist materjali, samuti kõige uuemaid pilte, mis ei ole veel õpikusse jõudnud.

Käsimaterjali näidatakse uue aine esitamisel algul käest (sellest ka nimetus), seejärel lastakse see klassis ringlema, et õpilased saaksid pilte lähemalt vaadata. Kui on olemas rohkesti pildimaterjali, siis ei tohiks lasta korraga ringlema enam kui kolm pilti (või pilditahvlit). Antud juhul oleks õige eraldada tunni lõpul mõned minutid, mis pühendatakse täielikult käsimaterjali vaatamisele.

Kõige kättesaadavam ja odavam (real juhtudel ka kõige otstarbekam ja paindlikum) näitlikustamisvahend ajaloo algkursuse õpetamisel on tahvel ja kriit. Sageli saab paari tahvlile tõmmatud joonega asja hoopis paremini selgitada kui pika jutustuse abil. Tahvli kasutamisel lisanduvad õpetaja selgituste kuulamisele veel nägemismeele ja motoorse tegevuse rakendamine, muidugi eeldusel, et

õpilased kirjutavad-joonistavad tahvlile kantu oma töövihikutesse. Psühholoogid aga kinnitavad, et parimaks mooduseks midagi täpselt vaadelda ning meeles pidada on visuaalse taju täiendamine manuaalse tegevusega.

Õpetaja pidagu silmas, et tema poolt tahvlile kirjutatu ning joonistatu on IV klassi õpilastele suureks eeskujuks, mida nad püüavad oma vihikutes igati jäljendada. Seepärast tuleks juba tundi ette valmistades mõelda sellele, et tahvlile märgitu moodustaks nii loogiliselt kui ka esteetiliselt tervikliku pildi. Täiesti lubamatu on tahvli muutmine seinale riputatud märkmikuleheks, kuhu läbisegi kantakse nimesid, jooniseid, arve ja muud tunniga seotud materjali.

Tahvlile kirjutatu olgu võimalikult lakooniline ning ajaliselt ökonoomne, sealjuures aga selge ja kergesti loetav. Pikemat aega seljaga klassi poole seismine ei ole mingi voorus. Pealegi paelub joonistamise kiire tempo hoopis paremini õpilaste tähelepanu, aidates ennetada võimalikke distsipliinirikkumisi. Seepärast kirjutatagu ja joonistatagu kindla käega ja hoogsalt. Visand olgu tõepoolest visand, mis ei taotlegi viimistletud täpsust. Pärisnimed kirjutame suure, üldnimed väikese algustähega ja tingimata nimetavas käändes, et vältida olukorda, kus õpilased peavad käände lõppu sõna tüveks. Arvestades IV klassi õpilaste küllalt aeglast kirjutamisvilumust, tuleb hoolega kaaluda, mida neil lasta töövihikusse kanda ja mida mitte.

Tahvlijoonistest tuleb kindlasti kasutada realistlikke visandeid ning lihtsamaid tahvliskeeme. Realistliku visandi ülesandeks on edasi anda ajaloolise objekti väliskuju kõige üldisemates joontes ilma perspektiivi ja detailideta. Seda ei saa aga pidada realistliku visandi puuduseks. Just tänu lihtsusele ja siit tulenevale ülevaatlikkusele annab selline joonis 10—11-aastastele õpilastele teinekord hoopis paremini mõistetava kujutuse minevikust, kui seda teeb kõigi detailidega varustatud pilt või foto.

Tahvlile joonistatud realistlikud visandid tuleb varustada pealkirja ja selgitavate märksõnadega. Vastasel korral kannavad õpilased nad töövihikusse joonisena, mille kohta ei osata hiljem asjalikke kommentaare anda, teinekord aga isegi ei teata, mida joonisel on kujutatud.

IV klassi õpilased joonistavad hea meelega ja paljud neist lausa ootavad vastava võimaluse avanemist ajaloo-

tunnis. Siin tuleb hoiduda liialdustest, et ajaloo algkursuse tunnid ei muutuks joonistamise tundideks ja õpilased ei kulutaks liiga palju aega joonistamise ja värvimise tehnilisele küljele, nii et selle all hakkab kannatama aine sisuline omandamine.

Tahvliskeemi mõistmine nõuab IV klassi õpilastelt küllalt arenenud mõtlemist, kuid enamikule õpilastele on lihtsamad skeemid jõukohased ning huvipakkuvad. Ei ole õige joonistada skeemid paberile või tahvlile enne tundi valmis, et tunnis aega kokku hoida. Õpilaste silmade ees kujuneval tahvliskeemil on olulised didaktilised eelised, mis staatilisel skeemil puuduvad. Järk-järgult tahvlil kujunevat skeemi on õpilastel hoopis kergem jälgida kui valmis skeemi. Samuti annab joonistatav skeem hoopis ilmekamalt edasi ajaloos esinevat liikumist ja muutumist. Skeem tahvlil on otsekui luup, mille abil õpetaja asetab kõige olulisemad seigad klassi tähelepanu keskpunkti.

Ja lõpuks — joonistamisel tuleb kasutada värvilisi kriite ja pilt-aplikatsioone, mis aitavad skeeme ning jooniseid elustada ning õpilastele jõukohasemateks muuta.

Viimastel aastatel on järjest enam hakatud ajaloo õpetamisel kasutama tehnilisi vahendeid, eelkõige filmoskoope ja diaprojektoreid, vähemal määral kitsasfilmiaparaate. Nende vahendite peamiseks eeliseks on kujutuse suurus ja filmi puhul ka dünaamilisus. Just tehniliste vahendite kaudu on võimalik saavutada õpetuse näitlikustamise uus, senisest tunduvalt kõrgem kvaliteet. Samal ajal esineb aga nende vahenditega töötamisel arvukalt kitsaskohti: klassiruumid ei ole pimendatavad, puuduvad ekraanid, elektriseadmed on korrast ära ning õpetajad ei valda küllaldaselt tehniliste vahendite käsitsemise tehnikat ning metoodikat. Enamikul koolidel ei ole sobivaid diafilme, diapositiivide sarju ja alati ei saa ka laenutada õppefilme. Ajapikku saadakse ka nendest ebakohtadest üle, mistõttu tehnilised vahendid kujutavad endast ajalooõpetuse näitlikustamise homset päeva.

Kõige rohkem kasutatakse IV klassis diafilme ja diapositiive. Eelistada tuleks diapositiive, mis annavad 3—4 m^2 suuruse hästi eraldatavate detailidega must-valge või värvilise kujutuse. Pimedas ruumis demonstreeritav suureformaadiline pilt tõmbab endale kogu klassi intensiivse tähelepanu, olles seepärast eriti sobiv frontaalseks tööks. Diapositiivide eeliseks diafilmiga võrreldes on

nende autonoomsus, mis võimaldab õpetajal pilte valida, neid lisada või välja jätta, täiendada tööstuslikult valmistatud sarju omavalmistatud ja kodukoha minevikku peegeldavate diapositiividega.

Diafilmide positiivseks omaduseks on nende hõlpus säilitamine ja transportimine, odav hind (must-valge diafilm maksab 20 kopikat, värviline — 30 kopikat) ning demonstreerimise lihtsus. Puuduseks on aga pildirea jäikus ning tavaliselt ka materjaliga ülekoormatus (40—50 kaadrit ühe teema kohta). Kui õpetaja püüab osast kaadritest üle libiseda, kutsub see paratamatult esile õpilaste nurina: «Miks meile kõike ei näidata?» Ka puuduvad Eesti NSV ajaloole pühendatud diafilmid, kuigi nende valmistamine meie vabariigis oleks igati reaalne.

Ühes tunnis näidatavate kaadrite optimaalseks hulgaks peetakse 6—10 pilti, kordav-üldistava teema puhul 20—25 pilti. Aine sisust lähtudes ei soovitata diafilme ja diapositiive kasutada eriti dünaamiliste sündmuste (sõjad, ülestõusud) näitlikustamiseks, kuna siia sobivad hoopis paremini tahvliskeemid ning õppefilm. Kui ekraniseeritavaid vahendeid nende teemade juures kasutada, siis pigem juba materjali kinnistamisel.

Unustada ei tohi ka massikommunikatsiooni kui üht näitlikustamise võimalust. Tõsi küll — «Telekooli» või kooliraadio saate jälgimine tunnis toimub meie koolides praegu veel harva, kuid see-eest jälgib enamik õpilasi suure huviga televisiooniprogrammi kodus, saades sealt mõndagi kasulikku ka ajaloo algkursuse osas. Õpetajal tuleb suunata õpilasi programmikohaste saadete vaatamisele-kuulamisele, millele järgnegu hiljem arutelu klassis. Igati teretulnud on selliste saadete alusel antavad koduülesanded, mille täitmist hinnatakse nagu muudki õppetööd. IV klassi õpilaste teadmised minevikust ei kujune üksnes õppetunni ja õpperaamatu alusel. Kaasaja lapsed viibivad pidevas informatsiooniväljas, mille mõjust kool ja pedagoogid on õige vähe informeeritud ega oska sageli seal peituvaid võimalusi kasutada kaemuslike kujutluste täiendavaks loomiseks ning õpetuse orgaaniliseks seostamiseks eluga. Siit järeldus — ajalooõpetaja peab ise regulaarselt televiisorit vaatama ja oma õpilaste huvisid suunama, et televiisor ei kujuneks üksnes vaba aja neelamise aparaadiks, vaid annaks võimalikult palju kasulikku süstemaatilise koolihariduse seisukohalt.

Kokkuvõttes võime kinnitada, et ajaloo algkursuse õpetamine ei ole mõeldav ilma laialdase näitlikustamiseta, mis abistab õpilasi konkreetsete kujutluste loomisel, vastab nooremate õpilaste psüühika eripärale ning, tuues meeldivat vaheldust, aitab muuta õppetööd huvitavamaks ning paeluvamaks.

6. ÕPILASTE ISESEISVAST TÖÖST

Küsimus õpilaste iseseisvast tööst on viimastel aastatel tõusnud ajaloo õpetamise metoodika üheks keskseks probleemiks. 1960. aastatel juurdusid ajaloo õpetamises töövihikud, õpikutesse paigutati iseseisvat mõtlemist nõudvad ülesanded koos nende lahendamiseks vajaliku dokumentaalse materjaliga. Õpetajalt ei nõutud enam, et ta esitaks ise kõik ainest tulenevad järeldused ning üldistused — osa nendest soovitati jätta õpilaste teha. Kui seni oli metoodikute peamine huvi koondunud sellele, mida õpetaja tunnis tegi, siis nüüd hakati huvituma peamiselt sellest, mida õpilased tegid, kuidas ja milliste vaimsete operatsioonide abil nad õppematerjali omandasid.

Paraku mõistsid paljud õpetajad iseseisvat tööd peamiselt kui tööd õpikuga. Õpetaja suulist ettekannet peeti inspekteerijate poolt dotseerivaks õppeviisiks, analoogilise materjali lugemist õpikust aga aktiivseks iseseisvaks tööks. Tähelepanu kippus seega koonduma õppeprotsessi välistele külgedele, ilma et oleks tungitud probleemi olemusse.

Meie pedagoogilises kirjanduses on kujunenud kaks põhilist suunda iseseisva töö mõiste tõlgendamisel. Didaktikud (näit. B. Jessipov, I. Unt) peavad selle mõiste kõige olulisemaks tunnuseks, et õpilased pannakse omaette, iseseisvalt töötama. See tähendab, et töö toimub individuaalselt, mitte aga frontaalselt kogu klassiga. Ajaloo õpetamise metoodikud (N. Dairi, A. Vagin) loevad iseseisva töö määravaks tunnuseks asjaolu, et töö nõuaks õpilastelt iseseisvat mõtlemist, mingi probleemi lahendamist, mis võib toimuda nii kollektiivselt kui ka individuaalselt. Oluline ei ole õppematerjali esitamise viis, vaid selle materjaliga töötamine. Iseseisev töö võib toimuda ka õpetaja jutustuse või piltide juurde antavate seletuste kuulamisel, dotseeriv õpetamine aga siis, kui õpilane loeb valmis järelduste ja üldistustega materjali õpikust.

Ilmselt on õigem seisukoht, et tõeline iseseisev töö toimub alles siis, kui õpilased toovad õppematerjalist esile nähtuste olemuse, oskavad näha probleemi, seda sõnastada ja teha selle lahendamiseks vajalikke loogilisi operatsioone. **Iseseisev töö ei ole ajaloo õpetamisel omaette meetod, vaid ta kujutab endast mistahes meetodi sisemist külge, didaktilist printsiipi, mis peab tagama õpilaste aktiivse vaimse töö õppematerjaliga.**

Iseseisva töö elemendid ajaloo õpetamisel ei kujune muidugi üle öö, vaid formeeruvad järk-järgult, muutudes suhteliselt lihtsatest võtetest järjest keerukamateks vaimse töö oskusteks. Nende oskuste arendamine algab IV klassis, kus õpilased peaksid õppeaasta vältel omandama järgmised oskused.

* Õpiku teksti põhjal vastata lugemispala lõpus olevatele küsimustele.
* Pala vaikne lugemine klassis koos sisu ümberjutustamisega.
* Õpiku pildi või kaardi seostamine tekstiga.
* Jutustamine pildi või pildiseeria alusel.
* Põhilise mõtte leidmine lühemast lõigust ja selle sõnastamine pealkirjana.
* Teadmiste hankimine kodustelt lähema mineviku või kaasaja kohta.
* Ajakirjanduses ilmunud piltide kogumine ja kleepimine töövihikusse.

Teretulnud oleks, kui IV klassi õpilased oskaksid esile tuua lihtsamate ajalooliste mõistete olulisi tunnuseid ning õpiksid esitama ning põhjendama isiklikku arvamust õpitavate sündmuste-nähtuste kohta. See paneb aluse juba laiahaardelisele iseseisvale tööle keskkoolis.

Iseseisva töö probleemiga on tihedalt seotud küsimus ajaloo töövihikust, mille abil saab realiseerida mitmeid iseseisva töö ülesanded. Ajaloo töövihik on algkursuse õpetamisel hädavajalik. Kasutada tuleks tavalist valget või joonelist vihikut. Arvestades joonistuste küllalt suurt osa, tuleks eelistada valget vihikut. Siin tekib aga oht, et lapsed hakkavad sirgete ridade saamiseks kasutama transparenti, mille kasutamisega kooliarstid ei ole nõus. Sobiva lahenduse annaks valgete ja jooneliste lehtede vahelduv kokkuköitmine ajaloo töövihikuks.

Üldreeglina peavad õpilased märkima vihikusse kõik, mis õpetaja kirjutab või joonistab tahvlile — pealkirjad, nimed, daatumid, uued mõisted, lihtsad tahvlijoonised ja skeemid. Tahvlilt vihikusse kirjutamisel tuleb jälgida tahvlile märgitut tähelepanelikult. See soodustab omakorda õppematerjali omandamist. Silmas pidades õpilaste kirjutamise ning joonistamise aeglast tempot, tuleks hoolega valida, mida tahvlile märkida ja vihikusse kanda.

Ajaloo töövihikusse kirjutatakse koduloolise kallakuga lühikesed kodukirjandid ning kleebitakse ajalehtedest väljalõigatud teemakohased pildid. Ühest-kahest pildist on küllalt. Pole mingit vajadust muuta vihik väljalõigete albumiks.

Üks kord igas õppeveerandis tuleks vihikuid kontrollida ja ka hinnata, kusjuures hindel on pigem «nõuandev» kui «otsustav» tähendus. Hoiatada tuleks vihikute ülemäärase kaunistamise eest, mida kipuvad tegema just tütarlapsed. Oluline on ikkagi korralikult ja puhtalt tehtud sissekannete õigsus, mitte aga lillevanikute või lehvide joonistamine.

7. TEADMISTE KONTROLLIMISE METOODIKAST

Õpilaste teadmiste kontrollimine on ajaloo algkursuse õpetamise metoodika üks keskseimaid probleeme, miile lahendamisest oleneb suurel määral õpetuse resultaat. Õpilaste teadmiste mahu ja taseme määravad ühelt poolt programm, õpik ja aine käsitlemine klassis, teiselt poolt aga (ja tegelikus koolitöös kaalub see sageli esimese poole üles) teavad õpilased hästi just seda, mida õpetaja on järjekindlalt nõudnud.

Nõukogude koolis tuleb kontrollil täita õpetavaid, kasvatuslikke ja kontroll-arvestuslikke ülesandeid. Õpetavate funktsioonide all mõistetakse teadmiste süvendamist ning täpsustamist küsitlemise käigus, õpilaste mälu ja mõtlemise arendamist. Kasvatuslikuks funktsiooniks on õpilaste ergutamine järjekindlale tööle; visaduse, tahtejõu ja tööarmastuse arendamine. Kontroll-arvestuslikud funktsioonid seisnevad teadmiste ja oskuste väljaselgitamises ning hindamises.

IV klassi õpilaste küsitlemine tuleks korraldada nii, et see kujuneks võimalikult kogu klassile kordamiseks ning aitaks luua seoseid episoodiliste jutustuste vahel. See

eeldab küsitlemist küllaltki vabas vormis, vältides küsitlemise muutmist väikeseks eksamiks. Peetagu silmas, et ajaloo algkursuse eesmärgiks ei ole niivõrd faktide omandamine, kui just õpilaste mõtlemise arendamine, kujutluste ning mõistete esmane kujundamine. Kohe esimesest tunnist peale on tarvis välja astuda õpiku teksti päheõppimise ja mahavuristamise vastu. Oluline on see, et õpilaste teadvuses tekiksid minevikust kaemuslikud kujutlused ja nad oskaksid neid sõnalises vormis kirjeldada. Ajalooõpetajad-spetsialistid kipuvad kergesti üle pingutama abstraktsioonide nõudmisega, pööramata tähelepanu sellele, kas formaalselt õiged üldistused («Töötajate elu oli halb. Neid rõhusid mõisnikud. Mõisnike elu oli hea.») seostuvad ka õigete kaemuslike kujutlustega. Hindamisel tuleks arvesse võtta ka kohalt antud vastuseid, oskust lahendada lihtsamaid probleeme, samuti huvi ajaloo ning kaasaja ühiskondliku elu vastu.

Põhilised teadmiste kontrollimise vormid IV klassis on **frontaalne kontrollvestlus, jutustus klassi ees ja lihtsam kirjalik töö.**

Vestluse eeliseks on kogu klassi aktiviseerimine, napisõnalise väljendusoskuse arendamine, suhteliselt kiire tempo ja sellest johtuvalt väike ajakulu ühe õpilase küsitlemiseks ning hindamiseks. Paraku esineb sel kontrolliviisil mitmeid ebakohti. Kontrollvestluse sagedasel kasutamisel ei arene õpilaste jutustamisoskus piisavalt. Olles harjunud tuginema õpetaja suunavatele küsimustele, ei õpi lapsed kavandama ulatuslikumat vastust. Neil ei kujune terviklikku ülevaadet lugemispalast või paladest, kuna nad püüavad (küsitlusviisi eripära silmas pidades) meeles pidada vaid üksikuid fakte ja järeldusi.

Frontaalse kontrolli puhul tuletatakse hinne mitme lühivastuse alusel. Suuremates klassides (eriti siis, kui õpetaja ei tunne veel kõiki õpilasi) tuleb teha saadud vastuste kohta märkmeid. Osa õpetajaid pruugib selleks tavalist viiepallilist hindamisskaalat, teine osa kasutab aga kolme tingmärki, kus õige ja täielik vastus tähistatakse diagonaalse ristiga (x), poolik vastus punktiga ja väär või võlgujäänud vastus nulliga. Klassipäevikusse kantava «suure hinde» väljapanemiseks tuleb koguda vähemalt kolm lühivastuste hinnet ja seda 1—2 tunni jooksul.

Klassi ees jutustamine seab õpilasele juba tunduvalt suuremaid nõudmisi kui lühiküsimustele vastamine. Jutustusele peaks eelnema sissejuhatav vestlus, mis valmistab klassi ette vastuse jälgimiseks. Küsimus esitatakse kogu klassile (soovitatavalt probleemina, mitte õpiku pealkirja kordamisena), pauseeritakse 5—10 sekundit ja nimetatakse vastaja. Klassi ülesandeks on vastuse hoolikas jälgimine ning hilisem parandamine ja täiendamine. IV klassi õpilasi tuleb õpetada jutustust analüüsima, pidades silmas vastuse järgmisi külgi: **õigsus** (Kas ei esinenud vigu?); **täielikkus** (Kas kõik oluline sai jutustatud?); **kavakindlus** (Kas jutustati kindla plaani alusel ja õiges järjekorras?) ning **ladusus** (Kas esitusviis oli ladus ja keeleliselt õige?). Märgatud puuduse korral ei tule kohe kätt tõsta, kuna see häirib vastajat. On ju tõstetud käed talle signaaliks, et midagi läks viltu. Selle asemel, et mõelda jutustusele, hakkab vastaja arutama, millise vea ta võis teha, jutt tarkerdub ja hinnegi võib tulla madalam. Nii et — parandused-täiendused järgnegu pärast vastuse täielikku kuulamist.

Kui klassil ei ole jutustusele enam midagi lisada, siis esitab õpetaja (loomulikult siis, kui selleks on sisuline vajadus) omapoolsed küsimused. Kasutada võib ka võtet, et klass esitab varem õpitust täiendavaid küsimusi, tingimusel, et need oleksid seotud jutustuse teemaga.

Päris hästi sobib IV klassile ka ahelküsitlus, mida võib kasutada nii jutustuse kui ka frontaalse küsitluse puhul. Selleks kutsutakse klassi ette 3—4 õpilast ja lastakse esimesel alustada jutustust. Mõne aja pärast annab ta õpetaja korraldusel jutujärje üle järgmisele jne., kuni kogu teema on ammendatud. Frontaalse ahelküsitluse puhul esitatakse õpilastele nende seismise järjekorras lühiküsimusi. Kui keegi jääb vastuse võlgu, vastavad naabrid või klass.

Sellele lähedane on teadmiste kontrollimine küsitluslehtede abil, mis võimaldab hästi kinnistada teadmisi raudvara kohta. Kolmele-neljale küsitluslehele märgitakse 4—5 lühiküsimust, mis haaravad ühe teema olulisi probleeme, mõisteid ja fakte. Ülesande vormilt aga olgu küsimused erinevad (jutusta, nimeta, näita kaardil, kirjuta tahvlile, seleta pildi abil jt.). Küsitlusleht murtakse kokku, nii et tekst välja ei paista ning märgistatakse suurte tähtedega A, B, C ja D.

Konkreetse näitena esitame küsitluslehtede sarja, mis käsitleb eesti ja vene rahva võitlust võõraste vallutajatega XIII sajandi I poolel (lugemispalad 7—10).

Leht A

1. Kes tahtsid vallutada Baltimaid? Millisel eesmärgil?
2. Kuidas toimus eestlaste ristimine?
3. Milline sündmus toimus aastal
   1200
   1208
   1210 ?
4. Näita kaardil, kus paiknevad Daugava, Riia, Otepää, Viljandi.

Leht B

1. Milliste linnuste juures võitlesid eestlased ja venelased üheskoos võõraste vallutajate vastu?
2. Miks lõppes eestlaste võitlus lüüasaamisega? Nimeta vähemalt kolm põhjust.
3. Milline sündmus toimus aastal
   1217
   1224
   1227 ?
4. Kes olid piiskop Albert
   Kaupo
   Lembitu
   Vjatško ?

Leht C

1. Jutusta mongolite sõjaväest ja sõjapidamisviisidest.
2. Miks ei suutnud Vene vürstiriigid mongolitele vastu panna ?
3. Kus, millal ja millise lahinguga panid venelased seisma saksa rüütlite tungi itta ?
4. Kes olid mongolite tähtsamad khaanid ?

Vastama kutsutud õpilased tõmbavad küsitluslehti nii nagu eksamipileteid. Seejärel saavad nad paar minutit aega ettevalmistamiseks. Siis loeb õpilane, kes võttis A-lehe, ette esimese küsimuse ja vastab sellele. Juhul kui vastaja mõnda küsimust ei tea, pöördub õpetaja klassi poole, sest teised küsitluslehe saanud õpilased mõtlevad samal ajal oma küsimustele. Tavaliselt kulub küsitluslehele vastamiseks 2—3 minutit.

Üht küsitluslehtede komplekti võiks kasutada kolmel korral. Esimesel korral kutsutakse vastama vabatahtlikke, kellele pannakse hinne juhul, kui see on «4» või «5». Kui aga hinne tuleb madalam, siis võib lugeda vastamise harjutuseks ja jätta hinne fikseerimata. Järgmistel tundidel, kui küsimused on klassile juba teada, sellist soodustust enam ei tehta. Õpilased ise kinnitavad, et küsitluslehtede abil korratud materjal jääb neile kauaks ajaks meelde ja nii see ka on. Ühe-kahe küsitluslehtede sarja kasutamisest õppeveerandis piisab täiesti, et kõige olulisem kinnistuks ja võte ei kaotaks oma uudsust.

Kuigi IV klassi õpilaste kirjalik väljendusoskus ja kirjutamise kiirus jäävad tunduvalt maha suulise vastamise võimetest, ei tähenda see veel, nagu tuleks ajaloo algõpetuse käigus kirjalik kontroll täiesti hüljata. On ju sellel kontrollivormil suuri eeliseid. Ta on ajaliselt väga ökonoomne (mis on eriti oluline suurte klasside puhul), annab ülevaate terve klassi teadmistest, tagab objektiivsema hindamise ja erutab õpilasi mõnevõrra vähem kui vastamine klassi ees. Loomulikult ei saa nõuda 10—11-aastastelt lastelt arutleva teemaga ajalooliste kirjandite kirjutamist. See-eest võime vabalt kasutada mooduseid, kus kirjutamisele kulub õige vähe aega ja vaeva, teadmised aga ilmnevad küllalt selgesti. Niisuguseks mooduseks on eelkõige testid.

IV klassile sobib hästi lünktest või selle teisend — ajalooline etteütlus. Lünktest koosneb lausetest, kus on jäetud vahele olulise tähtsusega sõnad, nimed või arvud, tavaliselt 2—3 lünka ühe lause kohta. Laused olgu sõnastatud selliselt, et lünka sobiks ainult üks õige vastus. Lünktesti hindamise aluseks võetakse õigete vastuste protsent. Tavaliseks rahuldava hinde piiriks on 50% õigeid vastuseid, kergemate, raudvara küsimusi käsitlevate tööde juures aga 60%. 70% õigeid vastuseid annaks hindeks «hea» ja 90% «väga hea».

Lünkteksti võib läbi viia kolmel viisil. Esiteks: jagada õpilastele lehed, kuhu kantakse vastused. Teiseks: lasta vastused kirjutada eraldi lehele, et sama teksti kasutada teistes klassides. Kolmandaks: lugeda küsimused (sedapuhku mitte konstateerivate, vaid küsivate lausetena) aeglaselt ette, lastes vastused märkida eraldi lehele (ajalooline etteütlus). Õpilastel on kergem vastata teksti alusel, kuna sel juhul on võimalik valida vastamise järjekorda ning aega. Õpetajale on aga mugavam ajalooline etteütlus, sest siis langeb ära küllaltki töömahukas testide paljundamine. Paraku väheneb ajaloolise etteütluse puhul (mis tuleb läbi viia ühes rühmas) tunduvalt vastuste usaldatavus, seda eelkõige suurtes klassides.

Paigutustesti metoodiline idee seisneb läbisegi asetatud faktide sisulistesse seostesse viimises. Näiteks: «Ühenda väejuhtide nimed lahingute ja nende toimumise aastaga»:

1. Kutuzov	A. Poltaava	I. 1242
2. Lembitu	B. Jäälahing	II. 1709
3. Peeter I	C. Borodino	III. 1217
4. Aleksander Nevski	D. Madisepäeva lahing	IV. 1812

Paigutustest on tunduvalt kergem lünktestist, kuna siin on kõik lähteandmed antud ja kogu töö seisneb ainult nende kokkusobitamises. Seepärast peetakse paigutustesti sobivaks just IV—V klassile.

Kolmanda liigi moodustab valiktest, kus vastajal tuleb leida mitme tõele lähedase vastuse hulgast õige. Selleks, et valik ei toimuks juhuslikult, tuleks pakkuda vähemalt 4 varianti. Lihtsa valikteksti näidis oleks järgmine.

Kriipsuta alla õige vastus!

Venemaa vastaseks Põhjasõjas oli	Saksamaa	Taani	Rootsi	Türgi
Põhjasõja kõige tähtsam lahing oli	Poltaava	Borodino	Kulikovo	Ümera
Venemaa uueks pealinnaks sai	Riia	Moskva	Peterburi	Kiiev
Eesti ala ühendati Venemaaga aastal	1480	1710	1812	1861

Või analoogiline test mõistete kontrollimiseks.

Kirjuta iga lause lõppu kas sõda, lahing, ülestõus või streik!

Eestlaste võitlus võõraste vallutajatega XIII sajandi alguses oli ..... 1812. a. augustis toimus Borodino küla juures ..... 1858. a. toimus Mahtra mõisas ..... Narva Kreenholmi töölised korraldasid 1872. aastal ..... Jemeljan Pugatšovi juhtimisel toimus suur .....
.....

Hoiatada tahaks õpetajaid ülemäärase ranguse eest hindamisel, seda eelkõige esimesel õppeveerandil. Ajalugu alles õppima hakkavad lapsed ei suuda sageli vajaliku kiirusega kohaneda uue ainega ja õpetaja nõudmistega. Esimesed ebaõnnestumised, eriti kui need on fikseeritud «kahtede» ja «ühtedena», mõjuvad õige rusuvalt ning vähendavad huvi ajaloo õppimise vastu. Sellele lisandub veel parema õppeedukusega klassikaaslaste halvustav suhtumine.

Seepärast oleks vaja, et õpetaja süveneks individuaalse vestluse abil ebaedukuse põhjustesse ja annaks vajaduse korral mahajääjatele kas lisaülesandeid või täiendavaid seletusi, aidates sõbraliku nõudlikkusega esimestest raskustest üle saada. Paljude aastate kogemused kinnitavad, et ajaloo algkursus on IV klassi õpilastele täiesti jõukohane ja huvipakkuv aine, mistõttu puudulik hinne tunnistusel peaks olema küll õige harv külaline.

Veerandihinde väljapanemiseks on vaja vähemalt 3—4 jooksvat hinnet. Tavaliselt saab õpetaja ühe hinde individuaalse suulise vastuse (jutustuse) kaudu, ühe hinde (aga aktiivsemate õpilaste puhul ka 3—4 hinnet) frontaalse töö eest, üks kuni kaks hinnet kirjalike lühitööde eest. Neile lisandub veel töövihiku hinne, mis peegeldab küll rohkem õpilase töössesuhtumist ja hoolikust kui sisulisi teadmisi. Seepärast tuleb töövihiku hinnet arvestada abistava, mitte aga põhilise hindena.

IV klassi õpilased tunnevad suurt huvi hinde põhjendamise vastu. Õpetaja pidagu seda silmas ja tehku klassile selgeks, mis ühes või teises vastuses vajaka jäi ning millest teistel tuleks heas mõttes õppust võtta. See on tugev stiimul õpilaste ergutamiseks hoolsamale tööle.

III. ÕPETUSE ORGANISEERIMISE VORMIDEST JA MUUDEST KÜSIMUSTEST

1. AJALOOTUND IV KLASSIS

Õppetöö organiseerimise põhiliseks vormiks ajaloo algõpetuses on õppetund. IV klassi ajalootunde võib jaotada nii: kombineeritud tund, uue aine esitamise tund ja kordav-üldistav tund.

Kombineeritud tunniks nimetatakse õppetundi, mis sisaldab õppeprotsessi kõiki elemente. Sellise tunni ülesehitus on tavaliselt järgmine.

1. Tunni rakendamine	1—2 min.
2. Teadmiste kontrollimine	10—15 min.
3. Uue aine esitamine	20—30 min.
4. Õpitu kinnistamine	2—5 min.
5. Koduülesande andmine	1—2 min.

Kombineeritud tunni struktuur ei tohi aga muutuda tardunud skeemiks, mis määrab tunni osade alati ühesuguse järjestuse. Olenevalt tunni eesmärkidest võib tunni osi omavahel ühendada või nende järjestust muuta. Juhul kui õpitu kontrollimine ei ole otseselt seotud järgneva materjaliga ega aita klassi ette valmistada uue aine omandamiseks, on otstarbekas paigutada küsitlemine hoopis tunni lõppu ja alustada uue ainega. Kinnistamine võib omaette etapina ära jääda, kui õpetaja kinnistab õpitut paralleelselt uue materjali esitamisega.

Hoolega tuleb hoiduda kontrolli ülepaisutamisest, et see ei muutuks tunni põhiosaks, mis haarab ka uue õppematerjali jaoks määratud aja. Just selle puuduse vastu astusid välja Lipetski pedagoogid. Nad soovitasid kasutada uut tüüpi kombineeritud tundi (nimetatakse ka Lipetski tüüpi tunniks), mis oleks üles ehitatud järgmise skeemi alusel.

* Materjali kordamine, millele tugineb uue aine õppimine. Kordamine ei taotle aga õpilaste teadmiste kontrollimist ning hindamist.
* Uue aine omandamine õpetaja juhtimisel koos samaaegse tunnis õpitu jooksva kontrollimisega.
* Õpilaste iseseisev töö äsjaõpitu kinnistamiseks.
* Eelmistel tundidel õpitu kordamine.

Õpilaste teadmiste väljaselgitamine ja hindamine toimub kogu tunni jooksul. Kuna aine omandatakse juba tunnis, langeb ära vajadus koduülesande andmiseks, mistõttu õpilaste koormus väheneb.

1960. aastate esimesel poolel oli uut tüüpi kombineeritud tund paljudes koolides küllaltki levinud. Kuid peagi märgati, et asi ei seisne üksnes tunnitüübis. Ei ole universaalset tunnitüüpi, mis lahendaks kõik õppetöö organiseerimisega seotud didaktilised ja kasvatuslikud probleemid. Häirima hakkas just loobumine individuaalsest suulisest kontrollist. Tunnist tundi korduv frontaalne kontroll viis selleni, et õpilased võõrdusid pikemalt kõnelemast. Ka ei taganud samas tunnis õpitu kohene kontroll teadmiste piisavat püsivust.

Ajapikku taandus uut tüüpi tund peamiselt noorematesse klassidesse, kus ta esines kõrvuti teiste tunnitüüpidega. IV klassis on otstarbekas aeg-ajalt kasutada seda tunnitüüpi vaheldusena tavaliste kombineeritud tundide reas. Mõeldav on ka selline moodus, kus tunni esimesed kaks kolmandikku pühendatakse tööle uue ainega, tunni lõpul aga viiakse läbi lühike kirjalik töö, mille tulemusi hinnatakse. Kui klassi sellisest töökorraldusest tunni alguses informeerida, siis kujuneb osavõtt tunnist vägagi pingeliseks ja ka töö tulemused on head.

Üksikute ulatuslikumate teemade puhul (IV klassis on need ülevaateteemad, nagu «Ühtse Vene riigi tekkimine», «Põhjasõda ja Eesti ala ühendamine Vene riigiga», «1905. aasta revolutsioon») on soovitatav pühendada kogu tund uuele ainele. See tingib ka tunni vastava ülesehituse. Uue aine esitamise tunni struktuur on järgmine.

1. Tunni rakendamine	1—2 min.
2. Õpilaste ettevalmistamine uue aine omandamiseks	3—10 min.
3. Uue aine tundmaõppimine	30—35 min.
4. Kinnistamine	3—5 min.
5. Koduülesande andmine	1—2 min.

Õpilaste ettevalmistamine uue aine omandamiseks ei toimu mitte küsitluse, vaid kordava vestluse või õpetajapoolse kommentaari näol. Väga soovitatavaks peetakse probleemsituatsiooni loomist, mis suunab kogu klassi iseseisvale mõttetööle, aidates vältida materjali mehhaanilist päheõppimist.

Peatükkide lõpul tuleks IV klassis läbi viia kordav-üldistavaid tunde, kus õpitu olulisema osa (raudvara) kordamise teel jõutakse oluliste järelduste ning üldistusteni ja kujundatakse ulatuslikuma materjali baasil põhilisi mõisteid ning seaduspärasusi. Pärast tunni rakendamist ja õpilaste häälestamist kordamiseks tuleb 30—35 minutit pühendada õpitud teema kordamisele ja üldistamisele, kusjuures pearõhk peaks langema üldistamisele, mitte aga faktilise materjali meeldetuletamisele.

Pahatihti loobuvad õpetajad üldse kordav-üldistavatest tundidest, kuna programm olevat niigi tihe, mistõttu aine läbivõtmisega tuleb kiirustada. Pealegi jääb teinekord ajalootunde mitmesugustel põhjustel ära. Antud juhul on siiski õigem koondada mõnevõrra uut ainet, kui ära jätta kordav-üldistavad tunnid. Ajaloo kui protsessi mõistmise seisukohalt omavad seda tüüpi tunnid esmajärgulist tähtsust ja pälvivad seetõttu ka täit tähelepanu.

Valigu õpetaja mistahes tunnitüübi, igal juhul peab ta silmas pidama neid nõudeid, mis kehtivad iga ajalootunni ettevalmistamise ja läbiviimise kohta. Kokkuvõtlikult oleksid need järgmised.

- Iga tund peab moodustama lõpetatud sisulise terviku. Ei ole õige materjali selline liigendamine, kus ühes ja samas tunnis lõpetatakse eelmine lugemispala ja asutakse uue juurde, mis omakorda jääb pooleli.
- Kuigi iga tund on omaette tervik, moodustab ta samal ajal osa ulatuslikumast teemast (ja seda ka episoodilise kursuse puhul). Sellepärast tuleb hoolega silmas pidada seoseid nii eelnenud kui ka järgnevate tundidega. Ajaloo algõpetuses on eriti vajalik saavutada kontrollitava ja uue materjali temaatiline ühtsus. Näiteks tuleks välispoliitilise pala puhul meelde tuletada eelmist välispoliitilist teemat, klassivõitluse nähtuste õppimise puhul varem õpitud streike, ülestõuse, revolutsioone jne. Selline ühendus aitab vähendada kursuse episoodilisusest tingitud fragmentaalsust, luues sisulisi seoseid üksikute episoodide-lugemispalade vahel.
- Igal ajalootunnil peab olema selge eesmärk. Tunni eesmärgiks ei maksa seada õpiku lugemispala läbivõtmist, sest see tähendaks ajaloo õpetamise asendamist õpiku õpetamisega. Tunni eesmärk peaks määritlema

need üldisemad õpetuslikud ja kasvatuslikud sihid, mida parajasti käsitletav pala lubab realiseerida (mõistete ja kujutluste kujundamine, veendumuste tugevdamine, ajalooliste seaduspärasuste avamine).

- Tuleb hoolikalt silmas pidada tunni hügieenilisi tingimusi. Ei tohi hilineda tunni algusega ega näpistada hiljem 2—3 minutit vahetunnist, mistõttu klassiruumi õhutamine jääb puudulikuks ning ka järgmise tunni algus võib olla häiritud. IV klassi õpilased vajavad motoorset liikumist, seda eriti talveperioodil, mil nad ei saa väljas vahetunni ajal joosta. Võimaldagem siis neile tunni kestel lühike kehakultuuripaus, mida nii mõnelgi korral saab siduda õpitava ainega (kütid pingutavad vibu ja heidavad kujuteldavat oda; sõdurid marsivad lahingusse; talupoeg külvab vilja, niidab vikati ja sirbiga, peksab rehte). Ärgem unustagem, et tegemist on ikkagi lastega, kellele selline mänguline element on teretulnud vahelduseks.

2. EKSKURSIOONIDE METOODIKAST

Üks peamisi vorme, mille kaudu toimub ajaloo algkursuse seostamine ümbritseva eluga, on ekskursioonide korraldamine. Selles osas jätab programm õpetajale küllaltki laialdased võimalused. Juhul kui koolil ei ole oma asukoha tõttu võimalik programmis ettenähtud ekskursioone läbi viia, tuleks selle lünga korvamiseks teha kevadel pikem ekskursioon ajaloolistesse paikadesse ja muuseumidesse.

Ekskursioonide käigus on võimalik arendada õpilaste vaatlemisoskust, õpetada neid leidma uusi detaile ning seoseid juba tuttavate objektide juures. Vahetu vaatlemise võimalus äratab lastes huvi ning soodustab materjali paremat omandamist. Ekskursioonide nõrkade külgede hulka tuleks arvata suhteliselt suurt ajakulu. Enamik ekskursioone ei mahu õppetunni raamidesse. Tavaliselt kulub ekskursioonile (koos mineku ja tulekuga) 2—3 astronoomilist tundi, mis hakkab häirima koolipäeva normaalset töörütmi. Pikaleveniv ekskursioon väsitab õpilasi, nende tähelepanu raugeb ja kasutegur muutub õige väikeseks. Ei ole võimalik saavutada täielikku kooskõla aine käsitlemise ja ekskursioonide vahel, kuna õppekäigud

looduses paiknevatele objektidele saavad toimuda ikkagi vaid soojal aastaajal. II ja III õppeveerandit tuleks kasutada peamiselt muuseumide külastamiseks.

Nagu õppetund, nii vajab ka ekskursioon hoolikat ettevalmistamist, et ta ei muutuks lihtsaks jalutuskäiguks ajaloolistesse kohtadesse. Ekskursiooni ettevalmistamine koosneb kolmest osast. Esimene on õppekäikude planeerimine kogu õppeaasta lõikes. Siin määratakse kindlaks ekskursiooni teema, eesmärk ja ligikaudne aeg. Edasi toimub ekskursiooni objektiga tutvumine. Väga vajalik oleks, et õpetaja käiks ise eelnevalt läbi ekskursiooni marsruudi ning määraks kindlaks, millistele seikadele pöörata rohkem tähelepanu, millest põgusalt mööda minna, mida üldse mitte käsitleda. Ühtaegu tuleks tutvuda ekskursiooni objekti käsitleva kirjandusega. Ettevalmistav osa lõpeb klassi instrueerimisega, mis ühtaegu kujuneb ekskursiooni sissejuhatuseks. Õpilastele teatatakse ekskursiooni eesmärk, aeg, marsruut ja korraldus. Kas eelmisel tunnil või vahetult ekskursiooni eel antakse lastele konkreetsed tööülesanded, mille täitmiseks nad peavad ekskursiooni ajal materjali koguma. Ülesanded võivad olla kas ühised kogu klassile, diferentseeritud õpilasgruppide kaupa või ka individuaalsed. Nii võib lasta koostada õppekäigul nähtu alusel kodukirjandi. Õpilasi tuleks hoiatada, et nad ei kirjeldaks seda, kuidas sõideti, kus söödi ja joodi, s. t. elukondlikke seiku, mis neile tunduvad sageli kõige tähtsamatena. Samuti võib lasta koostada ekskursiooni marsruudi lihtne plaan, joonistada mõnda nähtud hoonet või eset, kirjeldada neid suuliselt jne. Selles osas avanevad head võimalused õppetöö individualiseerimiseks.

Ekskursiooni läbiviimine suurema (30—40 õpilasest koosneva) klassiga on küllaltki keerukas ja pingutav ülesanne. Õpetajal tuleb pidevalt jälgida, et kõik õpilased näeksid eksponaate ning kuuleksid seletusi. Maastikul tuleb õpetajal õige tugevasti häält pingutada, muuseumides ei mahu aga kõik õpilased korraga stendide-vitriinide ümber. Seepärast tuleks suurem klass jaotada kahte gruppi ja kummalegi anda omaette seletusi.

Soovitav on, et õpetaja ise annaks seletusi, kuna tema oskab kõige paremini seostada uut varem õpituga, tunneb klassi taset ja teab, millele eriti tähelepanu pöörata. Kut-

selise giidi seletused on kahtlemata õpetaja omadest asjatundlikumad ja ladusamad, kuid pahatihti jäävad 10—11-aastastele lastele arusaamatuks. Giidi seletused on omal kohal peamiselt keskkooli vanemate klasside ekskursioonide ajal.

Hoolega tuleb jälgida, et ekskursioon ei veniks ajaliselt liiga pikaks. Õppekäik muuseumi ei tohiks kesta üle ühe tunni (tulek ja minek välja arvatud), ekskursioon vabas õhus aga mitte üle kahe tunni. Oleks hea, kui ekskursiooni lõpul jääks veel mahti lühikese kokkuvõtva vestluse tarvis.

Kokkuvõte ekskursioonist toimub tavaliselt järgmises ajalootunnis. Siin tuletatakse õpetaja juhtimisel meelde ekskursioonil nähtut-kuuldut ning tehakse vajalikud üldistused ja järeldused. Individuaalse ülesande saanud õpilased esitavad oma töö (ja saavad selle eest ka hinde). Kasulik on ka edaspidi, kui õppematerjal seda võimaldab, tagasi pöörduda ekskursiooni materjalide juurde.

Õppekäikude eriliigi moodustavad muuseumitunnid. Need on ajalootunnid, mis kokkuleppel muuseumiga viiakse läbi muuseumi ruumides. Need võivad olla kas üksikküsimusele või ulatuslikuma teema kordamisele pühendatud tunnid, mille näitlikustamiseks leidub muuseumis piisavalt materjali.

3. ÕPETUSE SEOSTAMISEST ELUGA

Ajaloo algkursuse õpetamisel on vägagi oluline õpetuse seostamine last ümbritseva eluga. Seda on võimalik teha kaasaegse ja koduloolise materjali laialdase ning läbimõeldud kasutamise teel. Selline materjal võimaldab anda ajaloo algkursusele õpilaste silmis elulise tähenduse, millest omakorda sõltub suhtumine antud aine õppimisse.

Kaasaegsele materjalile on pühendatud õpiku 1. («Meie kodumaa») ja 61., 62. ning 63. lugemispala. Nende koostamisel on lähtutud 1971. aasta esimesel poolel avaldatud andmetest, mis järgmistel aastatel vananevad ning vajavad õpetajapoolset täpsustamist. Kui NSV Liidu elanike arvuks on märgitud üle 235 miljoni inimese, siis 1972. aastal ulatus elanike arv juba üle 246 miljoni ja küünib käesoleval viisaastakul kaugelt üle 250 miljoni piiri. Päevakohast materjali tuleb tingimata tuua nende lugemis-

palade juurde, kus kõneldakse meie põllumajanduse ja tööstuse edusammudest, üheksanda viie aasta plaani täitmisest. Üldise materjali kõrval kasutatagu just õpilase kodukohast pärinevat ja seepärast õpilastele eriti lähedast ning veenvat tõestusmaterjali meie elu edenemise kohta.

Üheks teadmiste allikaks on koduloolline materjal, mis esineb elementaarsel kujul iga ajalugu õppima hakkava lapse teadvuses, avaldades niimoodi tugevat mõju õppematerjali tajumisele, mõistmisele ja meelespidamisele, samuti omandatud teadmiste rakendamisele praktikas. Meie õpilased kujutavad minevikku paratamatult läbi kaasaegse koduloolisuse prisma. Tähelepanekud näitavad, et õpilased peavad koduloolise materjaliga seotud üldistusi hästi meeles, kuna see seostub nende eelneva kogemusega ja tundub seetõttu eriti huvitav ning eluline. Koduloolise materjali laialdast ning sihikindlalt kasutamist tuleb pidada ajaloo algkursuse õpetamisel möödapääsmatuks.

Võrreldes samalaadse üldise õppematerjaliga, on koduloolise materjali eeliseks tunduvalt suurem konkreetsus ning näitlikkus. Eriti ilmneb see kohalike orginaalesemete ning ehituste kasutamisel, mida saab ruumiliselt vaadelda, käes hoida või kompida, millega puututakse sageli igapäevases tegevuses kokku. Selline materjal soodustab huvi kujunemist ajaloo õppimise suhtes ning aitab tähelepanu tundides ning ekskursioonidel erksana hoida. Psühholoogid kinnitavad, et tähelepanu tärkab eelkõige siis, kui õpilased saavad teada midagi uut, mis samaaegselt sisaldaks neile juba tuntud materjali.

Koduloolises materjalis peituvad rikkalikud kasvatuslikud võimalused just eelkõige nõukogude patriotismi kujundamisel. «Patriootilise tunde, kodumaa-armastuse kasvatamine peab põhinema mitte abstraktsetel mõistetel kohustusest, vaid konkreetsetel esemetel, mille tundmaõppimine koolis võimaldaks mõista meie rikkusi... Kodukoht muutub veelgi lähedasemaks ja kodusemaks, kui tunned tema ajalugu, kui õpetaja, õpetades ajalugu, paneb õpilased kaasa elama rahva minevikule,» kirjutas M. Kalinin 1942. aastal.

Lapsel on ta sünnikodu seotud paljude emotsionaalsete mälestustega. Neid tundeid tuleb kasutada, unustamata seejuures, et nõukogude inimesel on kodumaa mõiste seotud mitte kitsalt kodukohaga, vaid kogu Nõukogude-

maaga. Nii avardub õpilase kitsam kodutunnetus avaraks kodumaatunnetuseks, mis viib juba teadliku ja hingestatud nõukogude patriotismi kujunemisele.

Õigesti valitud kodulooline materjal soodustab ka rahvaste sõpruse ja sotsialistliku internatsionalismi kasvatamist. Peaaegu iga kooli ümbruskonnas leidub veenvat materjali, mis kõneleb eesti ja vene rahva ühisest võitlusest võõraste vallutajate ja omamaiste rõhujate vastu, või ühisest tööst ning vastastikusest abist sotsialismi ning kommunismi ehitamisel. Ka ateistlikku suunitlust saab kohaliku materjali abil muuta konkreetsemaks.

Silmas tuleb pidada, et mitte igasugune kohalik materjal ei sobi ajaloo algõpetuses kasutamiseks. Tuleb valida materjali, mis oleks ideeliselt õige suunitlusega, teaduslikult usaldusväärne, sisaldaks olulisi fakte ja tüüpilisi olukordi ning oleks sealjuures õpilastele jõukohane ning arusaadav. Sellise materjali põimimisel õppetöösse kehtib põhimõte — **üldkursuselt kohalikule materjalile ja sealt tagasi üldkursusele.** Kasutatav materjal peab olema otseselt seotud programmiga, aitama kaasa programmi teemade paremale õpetamisele. Kui kohaliku ajaloo seigad ei kuulu algõpetuse programmi raamidesse, siis pole nende kasutamine õigustatud.

Kodulooline materjal koosneb ühelt poolt kodukoha minevikku valgustavatest andmetest ja esemetest-ehitustest, teisest küljest aga materjalidest, milles peegeldub tänapäeva elu. Kodulooline materjal on muutuv ja arenev. Sellepärast peab õpetaja olema pidevalt kontaktis kodulinna või -rajooni ühiskondliku ja majandusliku eluga ning kodu-uurimistööga, et hankida juurde uut aktuaalset õppematerjali.

Üheks koduloolise materjali allikaks on IV klassi õpilase vanemad ja vanavanemad, nende mälestused lähiminevikust ning tähelepanekud kaasaja elust. Tuginedes kodustelt hangitud materjalile, saab viimaste teemade käsitlemise väga konkreetseks muuta. Selleks sobib lühike kodukirjand teemal «Minu isa (või ema) tööst». Individuaalülesannetena võib lasta õpilastel ette valmistada jutustused «Minu isa sõjamälestused», «Kuidas parandati sõjapurustusi meie linnas» jt.

Lapsi tuleb suunata jälgima kaasaegse elu avaldusi ka massikommunikatsiooni, eelkõige televisiooni kaudu. Televiisoris nähtu või raadios kuuldu peaks kujunema

järgmistes tundides ühise arutelu objektiks. Arutelu käigus leiaksid olulised seigad kinnituse, ebaselgeks jäänud kohad aga seletuse. Klassiväliste ürituste raames võiks minna õpilastega vaatama ajaloolise sisuga dokumentaal- ja kunstilisi filme. Filmid vajavad aga õpetaja sissejuhatavaid kommentaare, et õpilased ekraanil kujutatust võimalikult palju mõistaksid ning ajaloo õpetamise seisukohast kasu saaksid.

4. EELMISTE ÕPPEAASTATE KOGEMUSTEST

Neljandas klassis on propedeutilist ajalookursust õpetatud praeguse programmi ja õpiku alusel üle 12 aasta. Tõsi küll — aastate jooksul on nii programmis kui ka õpikus toimunud mitmeid muudatusi seoses uue materjali lisandumise ja vähemoluliste teemade väljajätmisega. Kursuse põhiline sisu ja metoodilised kontseptsioonid on jäänud muutumatuks. Mida oleme siis selle aja vältel saavutanud algkursuse õpetamisel? Milliseid kogemusi tuleks hoida ja edasi arendada, millistest puudujääkidest jagu saada? Nendele küsimustele püüame anda järgnevalt vastuse.

Otsustades klassipäevikute ja tunnistustele pandud hinnete järgi, on IV klassi töötulemused olnud tublid. Mahajääjaid on õige vähe, domineerivad «head» ja mõnes koolis koguni «väga head» hinded. Kuid pole ka saladus, et suurema osa õpitust unustavad õpilased õige pea, mistõttu kursuse materjal ei saa enam täita neid funktsioone, mis talle anti direktiivorganite poolt — olla vanemates klassides süstemaatiliste teadmiste aluseks. Siin kerkib küsimus õpetamise efektiivsusest pikema ajavahemiku tagant vaadatuna. Selle kohta võimaldab ülevaadet saada ulatuslikum eksperiment, mille korraldasime 11 aasta vältel eesti õppekeelega koolide V klassides, et jõuda selgusele ajaloo algkursuse õpetamise tõhususe kohta.

IV klassi lõpetanud õpilaste püsivate teadmiste mõõtmine toimus unifitseeritud kirjalike tööde alusel 1960., 1961., 1962. ja 1971. aastal, haarates kokku 149 klassi 4549 õpilasega. Tööde eesmärk ja läbiviimise metoodika olid järgmised.

1950. aastate lõpul ja 1960. aastate alguses õpetati meie koduvabariigi koolides kolmel üksteisele järgnenud õppeaastal ajaloo algkursust erinevate programmide,

õpikute ja ka õppemeetodite alusel. Kuni 1959/60. õppeaastani käsitleti ajalugu üleliidulise programmi ja S. Aleksejevi — V. Kartsovi elementaarset, kuid süstemaatilist ülevaadet taotleva õpperaamatu järgi. Kuna mainitud programm ja õpik tuginesid üksnes üleliidulisele õppematerjalile, oli Eesti NSV ajalugu puudutavate teemade (sealhulgas ka koduloolise materjali) kasutamine unaruses.

Seoses koolireformiga võeti 1959/60. aastal IV klassis kasutusele uus ajalooprogramm. Süstemaatiline elementaarkursus asendati propedeutilise episoodilise kursusega, mis tugineb suures osas koduloolisele materjalile. Vastavalt sellele muutus ka õpetamise metoodika. Seni oli õpik peamine teadmiste allikas ja valitsev meetod seletav lugemine. 1959/60. õppeaastal puudus veel uuele programmile vastav õpik, mistõttu esikohale nihkus õpetaja jutustus ja õppevestlus. Õpetamist raskendas asjaolu, et algklasside pedagoogid olid saanud vanale programmile ja õpikule vastava ajalooalase ning metoodilise ettevalmistuse. Nende teadmised koduvabariigi ja kodukoha minevikust olid küllaltki napid. Koduloolise materjali kasutamise metoodilised kogemused puudusid. Enamik koole ei alustanud ajaloo algkursuse õpetamist mitte õppeaasta algusest, vaid II veerandist. Seega halvenesid ajaloo õpetamise tingimused IV klassis tunduvalt.

Järgmiseks õppeaastaks vaadati kriitiliselt läbi senine katseprogramm ja tehti mitmeid korrektiive. Koolid said uuele programmile vastava õpik-lugemiku «Jutustusi kodumaa ajaloost», kus üleliidulise materjali kõrval kuulus väärikas koht Eesti NSV ajaloole. Ka õpetajad olid omandanud mõningaid metoodilisi kogemusi. Õpetamise tingimused lähenesid seega koolireformile eelnenud aastate omadele.

1960/61. õppeaastal käibinud programmi, õpiku ja metoodika alusel õpetati IV klassis ajalugu kuni 1969/70. õppeaastani, mil eesti õppekeelega koolid said põhjalikult ümbertöötatud õpiku, kus tunduvalt oli suurenenud illustratiivse materjali erikaal. Kunstnik V. Tõnissoni värvirõõmsad pildid, küllaltki heatasemeline mitmevärvitrükk, metoodilise aparatuuri täiendamine uute sõnade esiletõstmise teel — kõik see avaldas omapoolset mõju ajaloo algkursuse omandamisele. Kursust õpetasid endiselt algklasside õpetajad, kel puudus ajalooalane eri-

haridus. 1970/71. õppeaastast algas üleminek aineõpetajate süsteemile IV klassis. See tähendas olulist muudatust õpetajate kaadris.

Kõik need muudatused kajastusid ka õpilaste püsivates teadmistes. Selleks, et välja selgitada erinevate programmide, õpikute ja metoodika efektiivsust, korraldasimegi neljal õppeaastal IV klassi lõpetanute ajalooalaste teadmiste mõõtmise. Juhuslikkuse vältimiseks tuli kirjalike töödega haarata küllalt suurt hulka õpilasi. Seejuures lähtusime eeldusest, et kolmel üksteisele järgneval õppeaastal jääb umbes 1000 vabalt valitud õpilase andekus konstantseks ning samuti ei esine olulisi kõikumisi neid õpetanud pedagoogide metoodilistes võimetes. Need eeldused lubasid seletada õpilaste teadmistes ilmnevaid nihkeid mitte laste või õpetajate individuaalsete võimete muutumisega, vaid uudsete võtete toomisega õpetusse.

1971. aasta töödele mõjusid kahtlemata mitmed muudki faktorid — V. I. Lenini 100. sünniaastapäeva laialdane tähistamine eelmisel aastal, televisiooni hoogne levik meie vabariigis jms., mis kahtlemata laiendasid õpilaste silmaringi. Põhiliseks muudatuseks tuleb siiski pidada õpiku uue väljaande kasutuselevõtmist.

Kontroll viidi läbi V klassides jaanuarikuu lõpul ja veebruarikuu esimestel päevadel. V klass valiti sellepärast, et siin avanes võimalus mõõta õpilaste teadmisi kogu IV klassi kursuse ulatuses. Kui töö oleks toimunud IV klassi ühes viimastest ajalootundidest, oleks tulnud välja jätta kaasaega ja lähiminevikku puudutavad küsimused, mille käsitlemine alles seisis ees. Samuti võtsime arvesse asjaolu, et V klassi ajalooõpetajad ei kandnud vastutust IV klassis algklasside õpetajate poolt õpetatu eest. See soodustas töödele vajaliku objektiivsuse saavutamist. Õpilastele ei teatatud töö toimumisest ette ja töö tuli neile täiesti ootamatult. Üheski klassis polnud õpilastel kaasas mingeid IV klassi kursust käsitlevaid materjale, sellepärast ei olnud ka võimalust mahakirjutamiseks. Lapsed said tugineda üksnes teadmistele, mida nad olid omandanud eelmisel õppeaastal. Seetõttu võime lugeda nendes töödes näidatud teadmisi kindlalt omandatud teadmisteks. Just selliseid teadmisi kasutavad õpilased edaspidi süstemaatilist ajalookursust õppides, kirjandust lugedes ning massikommunikatsiooni kaudu saadavat infor-

matsiooni mõtestades. Füsioloogilisest aspektist kujutavad need teadmised endast suhteliselt püsivaid seoseid õpilaste ajurakkude vahel.

Püsivate teadmiste lähem tundmaõppimine pakub suurt praktilist huvi ning sel on ühtlasi teaduslik tähtsus. Ajaloo õpetamise eesmärk ei seisne ju mitte niivõrd programmi ja õpiku läbivõtmises, kui õpilaste ajalooalase mõtlemise arendamises ning teadmiste rikastamises kindlalt omandatud materjaliga.

Sageli mõistetakse omandatud teadmiste all seda materjali, mida õpilane suudab meenutada järgmises tunnis. Meie arvates pole see täpne, sest suurema osa õpitust unustab õpilane õige pea. Kui õppematerjal pole kaasa aidanud õpilase vaimsele arenemisele, siis on selle kasutamine õppetöös tegelikult tühja jooksnud. Omandatud teadmiste all tuleks mõista ikkagi neid teadmisi, mida õpilane mäletab pikemat aega, kasutades neid uue informatsiooni omandamisel ning läbitöötamisel. Aasta hiljem V klassis tehtud tööd võimaldasid välja selgitada just püsivaid teadmisi ning aitasid selgusele jõuda ajaloo algkursuse õpetamise tegelikus efektiivsuses.

Püsivate teadmiste mõõtmiseks koostasime kahes variandis küsimustikud (kummaski 6 küsimust), millele sai anda maksimaalselt 20 õiget vastust ja saada vastavalt 20 punkti. Küsimustikud olid järgmised.

A-variant

1. Millistesse klassidesse jagunesid inimesed pärisorjusliku korra ajal? Milline oli nende klasside olukord? Selgita, millest see oli tingitud. (4 punkti.)
2. Milliseid ülestõuse sa mäletad IV klassi ajaloost? (3 punkti.)
3. Milliste välisvaenlastega on pidanud võitlema vene rahvas ja eesti rahvas? Millistes lahingutes võideldi välisvaenlastega? (Kirjuta ainult välisvaenlase nimetus ja selle järel lahing.) (3 punkti.)
4. Kes oli Lembitu? Kes oli Fr. R. Kreutzwald? Kes oli J. Lauristin? (3 punkti.)
5. a) Mis aastal toimus Jäälahing? b) Kirjuta V. I. Lenini sünni- ja surma-aasta. c) Millal kukutati Venemaal tsaarivõim? (4 punkti.)
6. Mille poolest erineb sotsialistlik kord teistest ühiskondlikest kordadest? (3 punkti.)

B-variant

1. Millistesse klassidesse jagunesid inimesed kapitalistliku korra ajal? Milline oli nende klasside olukord? Selgita, millest see oli tingitud. (4 punkti.)
2. Mida sa mõistad streigi all? Millist streiki sa mäletad IV klassis õpitud ajaloost? (2 punkti.)
3. Milliseid tähtsamaid lahinguid sa mäletad IV klassis õpitud ajaloost? Kirjuta lahingu nimetus ja aasta, millal lahing toimus. (3 punkti.)
4. Kes oli M. Kutuzov? Kes oli M. Kalinin? Kes oli V. Kingissepp? (3 punkti.)
5. Mis aastal toimus: a) Jüriöö ülestõus; b) Eesti ala ühendamine Venemaaga; c) Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon; d) Suur Isamaasõda? (5 punkti.)
6. Milliste suurte ülesannete eest võitleb praegu nõukogude rahvas? Kes juhib nõukogude rahvast selles võitluses? (3 punkti.)

Arusaadavalt ei esitatud 1960. aasta töödes koduvabariigi mineviku tundmist nõudvaid küsimusi. Vastavalt üleliidulisele programmile nõuti vastuseid ajalooliste isikute Lomonossovi, Tšernõševski (A-variandis) ning Bogdan Hmelnitski, Kutuzovi ja Denikini kohta (B-variandis). Kronoloogiast küsiti 1812. a. isamaasõja, Venemaal pärisorjuse kaotamise ja 1936. a. konstitutsiooni daatumeid. Need asendati 1961. aastast Jäälahingu, Jüriöö ülestõusu ja Eesti ala Venemaaga ühendamise aastaarvudega.

Rõhuv enamik õpilasi tuli tööga ühe õppetunni jooksul toime. Mõlemad variandid osutusid raskuselt võrdseks. Kõige õnnestunum ei olnud aga küsimuste sõnastus, mis osutus kohati raskeks, pidurdades seetõttu kõigi olemasolevate teadmiste esiletoomist. Tuleb silmas pidada, et küsimustik koostati 1960. a., hiljem aga tuli igasugustest muudatustest loobuda, sest vastasel juhul ei oleks erinevate aastate kontrolltööd olnud võrreldavad. Praegusel kujul ei anna küsimused küll täielikku ülevaadet IV klassi lõpetanud õpilaste ajalooalastest teadmistest, võimaldavad aga siiski esile tuua teadmistes ilmnenud dünaamikat, mida näitab järgmine tabel.

Õpilaste ajalooalaste teadmiste dünaamika

Õpetamine toimus eelmisel õppeaastal	ainult üldise materjali alusel 1960. a. (õpikuga)	üldise materjali ning koduvabariigi ja kodukoha materjali alusel		
		1961. a. (õpikuta)	1962. a. (õpikuga)	1971. a. (uue õpikuga)
Töö kirjutanud õpilaste arv	1134	1007	1037	1270
Kokku anti õigeid vastuseid	5662	6284	8937	13074
Õigeid vastuseid keskmiselt ühe õpilase kohta	5,00	6,24	8,62	10,30
Sama protsentides õigete vastuste võimalikust maksimumist	25,0%	31,2%	43,1%	51,5%
Teadmiste juurdekasv võrreldes 1960. aasta tasemega	100,0	124,8	172,4	206,0

Esitatud andmetest järeldub, et konkreetsele koduloolisele materjalile tuginev episoodiline kursus annab tunduvalt enam ja kindlamaid ajalooalaseid teadmisi, kui üksnes üldist materjali kasutanud süstemaatiline algkursus. 11 aasta jooksul kasvas püsivalt omandatud teadmiste hulk üle kahe korra, küündides 1971. a. 51,5%-ni nõutud teadmiste kogumahust. Võttes arvesse, et õpilastel tuli meenutada ligemale aasta tagasi õpitud materjali ilma igasuguse eelneva kordamiseta, tuleb seda taset pidada igati rahuldavaks. Kahtlemata avaldas omapoolset positiivset mõju lastepäraste illustratsioonidega ja läbiproovitud metoodilise aparatuuriga uus õpik ning enamiku õpetajate metoodilised kogemused koduloolisele materjalile tugineva kursuse õpetamiseks.

1971. a. töödes ilmnes koguni mõnevõrra suurem teadmiste juurdekasv, kui see nähtub tabelist. Asi seisneb selles, et loetelu nõudvatele küsimustele andsid õpilased mõnigi kord rohkem õigeid vastuseid, kui punktideskaala võimaldas arvesse võtta. Näiteks nõuti kolme lahingu või

ülestõusu nimetamist, õpilane mainis neid aga 4—5, saades ikkagi vaid 3 punkti.

Tunduvalt oli paranenud põhikronoloogia tundmine. Siin oli ilmselt tegu kahe suure tähtpäeva (V. I. Lenini 100. sünniaastapäev ja 25 aastat Suure Isamaasõja lõpust) tähistamise mõjuga. Mõnevõrra selgemateks olid muutunud õpilaste teadmised sotsialistliku korra erijoontest ning nõukogude rahva eesmärkidest, kuigi selles osas on veel küllalt kasvuruumi. Üldse torkas silma, et õppeaasta viimastes tundides õpitud materjali tundmine jäi maha õppeaasta esimesel poolel õpitu tundmisest. Arvestades õppimisest möödunud ajavahemikku (esimesel juhul 8—9 kuud, teisel — 16—12 kuud) oodanuks vastupidiseid tulemusi. Nähtavasti oli õppetöö tempo ja sellele vastavalt kordamise põhjalikkus I poolaastal tunduvalt tõhusam kui II poolaastal, eriti just õppeaasta lõpul.

Üheks peamiseks puuduseks ongi õppematerjali väär planeerimine kogu kursuse lõikes. Õppeaasta alguses kulutatakse heldekäeliselt aega vanematele perioodidele, III õppeveerandi lõpust algab forsseerimine, kuna on ilmne, et normaalses tempos ei jõuta programmi materjali läbi võtta. Selle all kannatavad just uuemad, kasvatuslikult eriti kaalukad teemad. Ajapuuduse tõttu võetakse läbi kaks pala ühes tunnis, koondatakse kordamist, kaovad kordav-üldistavad tunnid. Selline kiirustamine muudab aga aine kuivaks ja vähendab huvi õppimise vastu.

Selle puudujäägi kõrvaldamiseks on tarvis planeerida kogu kursuse materjal õppeveerandite kaupa ning sellest jaotusest tegeliku töö käigus ka kinni pidada. Kui mõned tunnid langevadki ootamatult välja, siis tuleb koondada sama veerandi, mitte aga IV õppeveerandi materjali. Pealegi kipuvad õppeaasta viimased tunnid kergesti kuluma mitmesuguste klassiväliste ürituste läbiviimiseks, mistõttu ajapuudus võib muutuda õige teravaks.

Alati pole õpetajad õigesti tõlgendanud programmi ja õpiku vahekorda. Õpetaja tugineb õpetamisel sageli üksnes õpikule, unustades programmi olemasolu. Õpik on ikkagi abimaterjal programmi juurde. **Ajaloo programm on riiklik dokument, millele peab vastama kursuse õpetamine.** Programmi haare on laiem ning ajakohasem kui õpikul. Seal esinevad ekskursioonid ja kordamistunnid, mis õpikus otseselt ei kajastu. Programm võib uute aktu-

aalsete teemade lisandamise teel täieneda igal õppeaastal, aga õpperaamat jääb kuni järgmise trüki ilmumiseni muutumatuks. Mõne teema puhul on otstarbekas kasutada õpiku lugemispalasid koduse lektüürina, õpetuse aluseks aga võtta programmis ettenähtud kodulooline või kaasaegne materjal.

Siin esitatavad ajaloo algkursuse õpetamise saavutused ja kitsaskohad peegeldavad õpetuse eilset päeva, mil peamise töö tegid ära algklasside õpetajad. Faktid näitavad, et nende hoolas töö on ka vilja kandnud. 1970/71. õppeaastast peale õpetavad seda kursust eriharidusega ajaloolased, oma aine head tundjad. Paraku ei lähe nende kohanemine IV klassi eripäraga alati ladusalt, eriti kui õpetajal tuleb eelmises tunnis õpetada X või XI klassis ja sealt tulla 7—8 aastat nooremaid lapsi õpetama. Täiskasvanud ajaloolasele võivad tunduda ajaloo algkursusele esitatavad nõuded primitiivsetena, endastmõistetavalt lihtsana. Kuid 10—11-aastastele lastele, kes astuvad alles esimesi samme ajaloo õppimisel, teeb sellegi kursuse omandamine raskusi ning eeldab tõsist ja süstemaatilist tööd. Õpetaja liiga «tark ja ladus» jutt võib minna lastele kaduma, kuna nad ei suuda seda vastu võtta. Kuid ajapikku kogunevad edukaks õppetööks vajalikud kogemused, omandatakse teoreetilised teadmised, mis võimaldavad iga tunni metoodilise sihiku õigele kõrgusele seada.

Ajaloolased said algklasside õpetajatelt õpetuse efektiivsuse näitajate osas tubli pärandi. Tahaks loota, et ajaloolased muudavad selle näitaja veelgi paremaks, kergendades ühtlasi oma tööd süstemaatilise kursuse õpetamisel vanemates klassides.

PROGRAMMI TEEMADE KÄSITLEMISEST

1. TÄNAPÄEVAST JA MINEVIKUST

Esimene ajalootund. Uus aine. Uus õpik. Uus õpetaja. Pole siis imeks panna, et lapsed on kuidagi pidulikult elevil. Tahtmatult nakatab selline meeleolu ka pedagoogi, kelle käe all tehakse esimesed sammud pikal, kaheksa aastat kestval ajaloo õppimise teel. Väga oluline on mulje, mille õpilased saavad oma elu esimesest ajalootunnist. Siin tuleb nii metoodika kui ka klassile lähenemine hoolikalt läbi mõelda.

Alustada tuleks lühikese pöördumisega klassi poole. Õpetaja võib ette lugeda õpiku 3. leheküljel oleva teksti ja seda omalt poolt täiendada või vabalt ümber jutustada. Samas tuleks anda seletusi ajaloo õppimise, õpiku, õppevahendite ja tööviiside kohta, et seejärel edasi minna aine enese juurde. Selleks on I peatüki tiitelleht «Tänapäevast ja minevikust» ning 1. lugemispala «**Meie kodumaa**».

Arvestades õpilaste (eelkõige poiste) laialdasi eelteadmisi kaasaja liiklusvahenditest, tulekski anda kõigepealt sõna õpilastele. Küsimused «Milliseid liiklusvahendeid on kujutatud peatüki tiitellehel? Mida võite nende kohta öelda?» peaksid olema igati jõukohased. Sõnasoovijaid on tavaliselt üsna palju. Aega on napilt ja pikka arutelu ei saa lubada. Piisab sellest, kui õpilased mainivad ratastraktorit «Belaruss», suurt kallurautot (niisugused kallurid töötavad tavaliselt karjäärides), neljamootorilist reisilennukit «IL-18» ning aatomijäälõhkujat «Lenin», lisades iga kujutatud liiklusvahendi kohta mõned kommentaarid. Nende all on esitatud muistsete saarlaste sõjalaev, härgadega kündja ning hoogsalt sõitev postitõld.

Arutelu peaks lõppema õpetajapoolse kokkuvõttega, kus ta juhib tähelepanu meie elu väga kiirele arenemisele. Aastat kümme tagasi olid pildi ülemisel poolel kujutatud autod, lennukid ja laevad tehnika viimane sõna. Nüüd

on nende asemele ilmunud juba moodsamad ning võimsamad. 1970. aastate alguse võimsat kallurit võivad õpilased näha lk. 251. Selline hiiglane teeb ära 10 ja enama tavalise kallurauto töö. «IL-18» asemele on tulnud kiirem ja võimsam «IL-62», mille omakorda vahetab välja 2400 km tunnikiirusega lendav «TU-144», mis on «IL-18» umbes kolm korda kiirem. Endiselt on aga maailma võimsamaid jäälõhkujaid «Lenin», mille aatomikütte varudest piisab mitmeks reisiks ümber maakera. Selle laeva jõud ja kiirus on jäälõhkuja kohta väga suured. 1960. aastast alates töötab jäälõhkuja «Lenin» Põhja-Jäämerel, kus ta hoiab laevadele ka väga paksus jääs sõidutee lahti.

Miks on alumisel pildil kujutatud just härgadega kündjat? Aga sellepärast, et väga pikka aega oli nimelt härg peamine veoloom. Ta oli rahulikum ja tugevam vedaja kui hobune. Umbes 120 aastat tagasi, kui ilmusid raudhõlmaga adrad ehk sahad, mida ka hobused jõudsid vedada, hakati hobustega kündma (vt. pilt lk. 93). Tänapäeval teeb aga üks linttraktor DT-54 ära niisama suure töö, kui varem 14 kündjat 28 hobusega. Postitõld kihutas heal teel oma 15—20 kilomeetrit tunnis. Aga kui tee oli selline, nagu seda näeme lk. 75 oleval pildil? Siis oli hea, kui 7—8 kilomeetrit tunnis edasi jõuti. Peale selle kulus igas postijaamas aega hobuste vahetamiseks. Pikem teekond oli vaevarikas toiming, mida vaid harva ette võeti. Võrreldes tänapäeva minevikuga, näeme selgesti, kuidas elu on edasi läinud.

Sellise sissejuhatuse järel on aeg asuda 1. lugemispala juurde. Suur osa siin esitatud materjalist on õpilastele eelmistest klassidest juba tuttav. Sellepärast saame kasutada vestlust, et viia olemasolevaid fragmentaalseid eelteadmisi kindlasse süsteemi.

Tähtsal kohal on töö kaardiga. Klassi tuleks viia kaks kaarti: maailma poliitiline kaart, kus on selgesti näha, et NSV Liit on territooriumi poolest tõepoolest maailma kõige suurem riik, ning NSV Liidu Euroopa-osa administratiiv-poliitiline kaart, millel saab näidata Eesti NSV-d ja meie naabreid. Lk. 6 oleval tummkaardil peavad õpilased oskama näidata Eesti NSV-d, Läti NSV-d, Leedu NSV-d ning Vene NFSV-d, Tallinna, Riiat, Vilniust, Leningradi ja Pihkvat. Nii neid kui ka teisi nõutavaid objekte tuleb näidata ühtlasi seinakaardil ning järgmisel tunnil kontrollida nende tundmist. Et õpilastele jääks

Eesti NSV paiknemine paremini meelde, võib meie vabariigi kohale asetada silmatorkava aplikatsiooni.

Lühendid *NSVL* ja *ENSV* peaksid olema lastele tuntud, kuid ei tee halba, lasta need kirjutada koos tähendusega töövihikutesse. Kogemused näitavad, et esialgu on siin veel palju eksimusi. Korrigeerida tuleb õpiku andmeid NSV Liidu elanike arvu osas, mis aastast aastasse kasvab. 1972. aasta alguses elas meie maal 246 miljonit inimest. 250 miljoni piir oli seega juba õige lähedal.

Uute sõnade osas koondub õpetaja ja õpilaste tähelepanu mõistetele *riik, pealinn* ja *valitsus*. Loomulikult saame esialgu neid seletada vaid elementaartasemel. Riigi puhul piirdume õpilastele mõistetavate väliste tunnuste esiletoomisega. Igal riigil on oma maa-ala (territoorium) ja elanikkond, kelle elu ja tööd juhib valitsus. Igal riigil on pealinn, lipp ja vapp (vt. lk. 163). Raskusi võib tekitada pealinna mõiste, kuna osa õpilasi on veendunud, et pealinn on lihtsalt kõige suurem linn riigis. (Ameerika Ühendriikide kõige suurem linn on New York, pealinn on aga hoopis väiksem Washington. Saksa Föderatiivse Vabariigi suurimad linnad on München ja Hamburg, pealinnaks aga on väike Bonn.) Niisama on lugu Austraalias ja Brasiilias. Millest see on tingitud? Aga sellest, et pealinnaks nimetatakse linna, kus asub ja töötab selle riigi valitsus. Sageli on pealinn tõepoolest kõige suurem linn, kuid mitte alati.

Valitsus juhib riigi elu. Ta koosneb ministritest. Iga minister koos oma abilistega juhib talle usaldatud eluala. Nii on olemas haridusminister (Mida tema juhib?), ehitusminister, kaubandusminister jne. Kõik ministrid kokku moodustavad Ministrite Nõukogu, mis ongi teiste sõnadega meie valitsus. Mõned õpetajad on püüdnud esimeses tunnis tutvustada õpilastele ka seadusandlikke riigivõimuorganeid (Ülemnõukogu, Ülemnõukogu Presiidium ja presiidiumi esimees). Paraku koormavad need faktid tunni üle. Selle asemel, et omandada elementaarne, kuid see-eest selge ettekujutus valitsusest, ajab enamik lapsi riigivõimu erinevate organite töö lootusetult segi. Jäägu siis need mõisted hilisemaks. Alguses on tegu sellegagi, et kõik õpilased oskaksid eraldada riiki linnast või rajoonist. Nii on väidetud: «Riik on maa. Näiteks Saaremaa.» «Mina tean Moskva riiki. Moskva on linn.»

Kuigi õppetekst esimese tunni tarvis on napp, võtab selle teksti kommenteerimine ja seletamine palju aega. Tingimata tuleks esitada lastele kõige värskemaid ja veenvamaid andmeid Eesti NSV koostöö kohta teiste liiduvabariikidega. Rahvaste sõpruse kasvatamine on esimese tunni üks põhilisi kasvatuslikke ülesandeid.

Järgmise tunni alguses tuleks lühidalt korrata eelmisel korral õpitut (mitte üle 10—12 minuti), tunni põhiosa aga eraldada lugemispala **«Muinasleiud jutustavad»** tundmaõppimisele. Tunni peamiseks eesmärgiks on iseloomustada ajalugu kui õppeainet ning tutvustada tähtsamaid ajalooallikaid.

Pala esimene pool pakub süžeelise pildi arheoloogilistest kaevamistest. Väga hea oleks, kui õpetaja saaks siin kirjeldatut siduda kooli lähikonnas toimunud tõeliste kaevamistega. Lugu ise on täiesti jõukohane iseseisvaks lugemiseks. Sellele järgneb kinnistav vestlus, mis läheb üle pala teise poole seletavaks lugemiseks.

Lk. 10 on ära toodud arheoloogiliste leidude joonised. Kauasest maa sees olemisest on raudesemed roostetanud ning pudedad. Savinõude tükke ja kallimaid ehteid võib näha lk. 14 oleval pildil.

Tutvustades ajalooallikaid, tuleb klassi tuua paar köidet V. I. Lenini «Teoseid» ning lasta raamatud õpilaste seas ringlema, et igaüks saaks neid korrakski käes hoida. Ajaloolast iseloomustame teadlasena, kes uurib inimeste elu minevikus ja kirjutab nende uurimiste alusel raamatuid. Raskem on seletada arhiivi ja muuseumi mõisteid. *Arhiivi* võime iseloomustada asutusena, kus hoitakse hoolikalt alles vanu kirju ja ülestähendusi. Ka kaasaja kirjalikke materjale kogutakse arhiividesse. Arhiivides on andmed õpilaste vanemate ja vanavanemate kohta. Kui on tarvis ametlikku teadet selle kohta, kus vanemad või vanavanemad kunagi töötasid, siis annab soovitud tõendi välja just arhiiv. Peagi jõuavad arhiividesse ka andmed praeguste IV klassi õpilaste kohta. Esialgu viiakse koolitööga seotud dokumendid kohaliku linna või rajooni arhiivi, hiljem aga koondatakse Tallinnas asuvasse keskarhiivi. Kõige vanemaid meie rahva ajaloost jutustavaid kirjalikke materjale säilitatakse Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis, mis asub Tartus Toomemäel.

Muuseumidega on õpilastel olnud kindlasti mõningaid kokkupuuteid. Kui ei, siis seisavad need ajaloo õppimise

käigus peagi ees. Muuseum on asutus, kuhu kogutakse vanu esemeid, pilte, kujusid jne. Nendest korraldab muuseum näitusi. Siin avaneb sobiv võimalus jutustada kohalikust muuseumist ja selle kogudest ning väljapanekutest.

2. MEIE KODUMAA KAUGES MINEVIKUS

Õpiku teine peatükk viib õpilased kaugetesse aegadesse, mille kohta annab teadmisi peamiselt arheoloogia. Ajaloolise materjali omandamist kergendavad peatüki rohked illustratsioonid, mis kujutavad esiaja inimesi nende igapäevases tegevuses, nende tööriistu ja ehitisi.

Peatüki tiitellehe järgi võib lasta õpilastel jutustada esiaja küttide-kalurite elust. Lehekülje keskel peavad kolm jahimeest äsja tapetud suure isapõdra keha juures plaani, kuidas looma jaotama hakata. Parempoolsel kütil on käes vibu nooltega, kaelas aga karuhammastest kee, mis tolleaegsete arvamuste kohaselt pidi tooma jahiõnne. Üks kütt valmistub teravaks ihutud kivinoaga põtra nülgima, teine aga on haaranud kinni põdra jalast, et keerata looma keha sobivamasse asendisse. Ülemistel piltidel on näha ahinguga kalapüüki ning suvist elu püstkodade juures. Alumises pildireas tahub mees kivikirvega puunotti ning naine hõõrub kahe kivi vahel viljateri jahuks. Pildil on veel üks mees, kes läheb koos koeraga kaugemale tööle. Sellest annab tunnistust üle õla heidetud kirves ja moonakott käes.

Sama motiive kordavad lugemispalade päistiitlid ning tolleaegsete tööriistade pildid. Ajaloolistel kaevamistel leitud esemete vaatamisel tuleks selgitada, et leitud on ikkagi esemete killud või osad. Tükkidest kokkupandud savinõu fragmentide all on näha hoburaud-sõlg, pronksist ehtevõru, hõbedast käevõru.

3. lugemispalaga võiks tutvuda seletava lugemise teel, mida täiendab õpetaja jutustus. 4. lugemispala on koostatud aga iseseisvaks lugemiseks, mille järel õpilased jutustavad palale lisatud pildiseeria alusel oma sõnadega sama jahiloo. Kinnistamiseks võiks veel kord pöörduda tiitellehe illustratsioonide poole.

Küllalt materjalirohkeks kujuneb 5. teema, kus on juttu muistsetest eestlastest ning nende naabritest. Siin

on hädavajalik nii õpikus oleva kaart-skeemi kui ka suure seinakaardi kasutamine. Ajaloovihikusse võib lasta joonistada järgmise lihtsa skeemi.

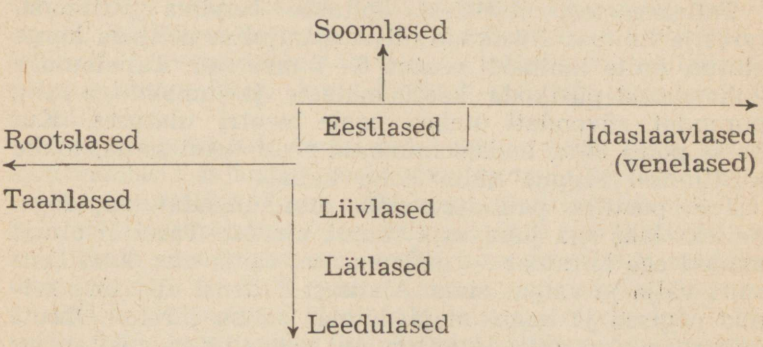

Suur osa 2. peatüki uutest sõnadest on seotud tootmise ja tööriistadega. *Küna* all mõistame ühest puutüvest õõnestatud algelist paati, millega muistsed kalurid sõitsid jõele või järvele. Paraja pikkuse ja jämedusega palki põletati õõnsus, mida hiljem siluti kivist või rauast kirvega. Küna oli väga ebakindel ja võis kergesti ümber minna. Sellepärast tuli sõidu ajal hoiduda järskudest liigutustest. Kalu oli tol ajal rohkesti ja nende püüdmiseks kasutati peamiselt *ahingut,* mille kahvlitaoline, ogadega varustatud teravik oli jäigalt varre külge kinnitatud. Mõnikord püüti kalu algelise võrguga. On leitud ka luust õngekonkse. Muistsel kalamehel pidi olema terav silm ja kindel käsi, et ebakindlast künast ahinguga kala tabada. Mõnevõrra lihtsam oli talvel. Siis raiuti ahinguga jääaukude juurde hingama kogunenud kalu. Noore ja hästi läbipaistva esimese jää ajal põrutati nuiaga läbi jää kalu uimaseks.

Aletegemine saab selgeks teksti ja pildiseeria abil. Õpetajal tuleks lisada, et ale kujutas endast kahjulikku röövpõllundust, kuna puutüvede ja okste põletamisel hävis mullas leiduv huumus. Alepõld andis head saaki vaid kaks-kolm aastat. Siis jäi saak nii viletsaks, et põld tuli maha jätta. Sinna kasvas jälle võsa ja mets, mis 30—40 aasta pärast taas aleks tehti. Hoopis kasulikumad olid põlispõllud, mis andsid tänu väetamisele ja hoolikale harimisele pidevalt korralikku saaki. Kuid metsa muut-

mine põlispõlluks, eriti puukändude juurimine, oli sedavõrd ränk töö, et alles rauast tööriistu kasutavad inimesed söandasid selle kallale asuda.

Tolleaegsetest ehitistest õpitakse tundma püstkoda, taret ja linnust. *Püstkoda* oli ringikujulise põhjaga kerge ehitus, mille läbimõõt ulatus 6—7 meetrini. Talielamuks kohandatud püstkoda kaeti mätaste ja lumekihiga ning põrandat süvendati umbes poole meetri ulatuses. Kui kojas põles lõke, leidsid inimesed sealt veidi sooja, lõkke kustumisel kippus külm kohe kallale.

Tare püstitati palkidest, mille otsad ühendati tappidega. Selleks läks aga juba vaja rauast kirvest. Tarel ei olnud aknaid ega korstnat — mõlema aset täitis uks, kust lasti suits välja ja valgus sisse. Alalisest suitsust olid tare seinad nõgised ja kogu maja lõhnas suitsu järele. Õhtuti valgustas mustade seintega ruumi vaevalist valgust andev pird. Elamine püstkojas ja tares ei olnud kuigi mõnus. Seepärast viibiti soojal aastaajal enamiku aega õues.

Viienda lugemispala päistiitli järgi suudavad õpilased ise seletada, milline koht valiti linnuse ehitamiseks, kuidas linnus oli ehitatud ning kuidas ta paiknes küla suhtes. Pöörakem õpilaste tähelepanu tolleaegsele palkide vedamise viisile — tüveotsad ratastel, ladvad lohisemas maas. Esiplaanil olevatest naistest on ühel seljas märss (vt. pilt lk. 94), teisel on õlgadel suurrätik, mida nimetati sõbaks. Vasakul on palktare, püstkoda meenutav suveköök ja mingi aidataoline hoone, kus nähtavasti hoiti võrke ja teisi kalapüügivahendeid — ulatub ju järvenukk otse linnuse jalamile.

Täiendavaid kommentaare vajab aletegemise seeria lk. 22—23. Pärast metsa langetamist lasti puudel terve aasta kuivada. Järgmisel kevadel, pärast lume sulamist ja raiesmiku tahenemist, süüdati puud pealttuule põlema. Põlevaid tüvesid veeretati pikkade teivastega, et tuli põleks ühtlaselt. Keeleteadlaste arvates tähendavadki meie *-vere*-lõpulised kohanimed kunagisi alepõldude kohti, kus veeretamise teel rajati alepõldu. Õpilased teavad kindlasti nimetada mõne *-vere*-lõpulise kohanime.

Jõukohane peaks klassile olema ka probleem, miks hakati üldse linnuseid ehitama. Olid ju inimesed pikka aega läbi saanud ilma igasuguste kaitseehitusteta. Siis aga hakati nägema ränka vaeva kindlustatud linnuste rajamiseks. Mis põhjusel? Mis oli vahepeal muutunud?

Siin on kohane juhtida tähelepanu osale, mida etendas raua kasutuselevõtmine tolleaegsete inimeste elus. Friedrich Engels iseloomustas seda teatavasti järgmiselt: «Raud tegi võimalikuks põlluharimise suuremail maaaladel, laialdaste metsamaade ülesharimise; ta andis käsitöölistele niivõrd kõvad ja teravad tööriistad, millele ei saanud vastu ükski kivi, ükski teine tol ajal tuntud metall.»[1]

Eesti arheoloogide andmetel muutus raud alles meie ajaarvamise I sajandist peale tööriistade ja relvade põhiliseks materjaliks. Kuni selle ajani toodi rauda sisse ja teda oli kasutusel õige vähe. Siis aga õpiti rauda sulatama kohalikust soomaagist, mis andis juba suhteliselt madala temperatuuri (+400°) juures urbset ja pudedat halvakvaliteedilist metalli.[2] Mõne kilo raua saamiseks tuli teha palju tööd, kuid rauast tööriistad tasusid nähtud vaeva mitmekordselt. Just tänu rauast tööriistadele hakkas tekkima ülejääk, mis omakorda põhjustas vastastikuseid rüüsteretki ning koos sellega vajaduse kindlustatud asulate ja linnuste järele. Hea oleks jutustada lähemalt kohalikust linnusest, mille kohta õpilastel on ilmselt juba mingid eelteadmised.

Õpik iseloomustab *sugukonda* inimeste rühmana, kus elavad koos sugulased. Õpilastelt võib küsida, kas nad teavad ka tänapäeval sellist kooselu vormi, kus inimesi ühendab veresugulus. Vastus on õige lihtne — perekond. Mitu omavahel abielusidemetega ühendatud sugukonda moodustasid hõimu, kes elas oma maakonnas. Nii nagu kool koosneb klassidest, nii koosnes vanasti hõim sugukondadest. Sugukonnad elasid aga hajali laialdasel maaalal. Teinekord jäi kahe sugukonna vahele kümneid kilomeetreid inimtühje soid ja metsi. Mitu ühesugust keelt kõnelevat hõimu moodustasid hiljem rahva.

Loomulikult on selline seletus kaugel teaduslikust täpsusest, kuid nii saab lastele arusaadavalt kujundada sugukonna, hõimu ja rahva omavahelist suhet.

6. lugemispala — **«Vana-Vene riik»** eeldab ulatuslikku tööd ajaloolise kaardiga. Õpilased peavad oskama näidata suurel kaardil Peipsi järve, Dnepri jõge, Musta merd

[1] F. Engels, Perekonna, eraomanduse ja riigi tekkimine. Tallinn, 1963, lk. 149.

[2] J. Selirand, E. Tõnisson, Läbi aastatuhandete. Tallinn, 1963, lk. 108—110.

ning kolme linna — Pihkvat, Kiievit ja Novgorodi. Õpitakse mitu uut sõna, mis aitavad süvendada riigi mõistet. Nii iseloomustame vürsti kui vürstiriigi valitsejat, kes oli ühtaegu väejuht ja kohtumõistja. Vürsti abistas tema sõjasalk, mida Venemaal nimetati družiinaks. See tuleneb sõnast *«sõber» (drug)*, sest tavaliselt koosnesid družiinad vürsti sõpradest, kes ilmusid sõjateenistusse vürsti esimesel kutsel. Hiljem muutusid družinnikud juba elukutselisteks sõjameesteks, kes viibisid alati vürsti lähikonnas. Tasuks teenistuse eest jagas vürst družinnikutele rahvalt kogutud andamit ning vaenlastelt võetud sõjasaaki. Kui družinnikule kingiti maatükk, siis muutus ta mõisnikuks.

Õpik pakub selle teema kohta materjali küllaltki napisõnaliselt. Siin peaks appi tulema õpetaja, kes esitab ise klassile kujuka pildi muistsest Kiievist. Et õpilastel oleks kergem jutustust jälgida ning meeles pidada, märgitakse koos jutustamisega tahvlile kava põhipunktid.

Muistses Kiievis.

1. Kiievi sadamas.
2. Kauplemine turuplatsil.
3. Õhtul linnavärava juures.
4. Sofia kirikus.

Jutustus ise tugineb T. Golubeva ja L. Gelleršteini analoogilisele lugemispalale Vene NFSV koolide IV klassi ajalooõpikust.

Lai ja veerohke Dnepri jõgi veeretab oma voogusid Musta mere poole. Järsul ja kõrgel kaldal seisab Kiiev — Venemaa linnade ema. Kirikute kullatud kuplid säravad päikeses. Kaugele paistavad linnavall ja tornid.

Dneprist viib üle pikk puusild. Seda mööda sammuvad linna inimesed, veerevad vankrid, kihutavad ratsanikud. Silla lähedal asub sadam, kus peatuvad võõrastest maadest tulnud laevad. Nad tõid siia kauneid savinõusid Kreekast, merevaigust ehteid Balti mere äärest, kuld- ja hõbeehteid, võõramaa veine ja puuvilju. Sadamast viib sillutamata tänav turuplatsile, kus kostab mitmekeelset kõnekõminat. Siin kiidavad kaupmehed ja käsitöölised valju häälega oma kaupa. Vürsti družinnikud valivad kaunistatud käepidemetega mõõku, tugevaid kiivreid ning soomussärke. Rikkamad inimesed ostavad värvilisi üleriideid ning mütse, kitsenahkseid punaseid säärikuid, kuld- ja hõbeehteid.

Lihtrahvas aga lepib ainult vaatamisega. Ostaks ka, aga pole raha. Nemad ostavad odavamaid savinõusid, tööriistu, riiet, jahu, kala ja mett. Üks puusepp proovib käes uut kirvest — selle riistaga hakkab töö kindlasti hästi minema. Mureliku näoga talumees uurib kaua sirpi ja rauast tehtud adranina. Kaupmees nõuab kauba eest liiga palju, tuleb veel maha tingida.

Pimeneb. Turuplats tühjeneb ja linn jääb vaikseks. Kettide raginal tõstetakse üles linnavärava juures asuv tõstesild. Väravad pannakse ööseks hoolega kinni. Kui juhtusid Kiievisse tulekuga hilinema, siis ole lahke ja ööbi väravate taga. Öösiti võib karta ohtlike naabrite — metsikute stepirahvaste kallaletungi. Seepärast ongi Kiiev kaitstud sügava vallikraaviga, mille taga kerkib mullast vall tugevate tammepuust seinte ja tornidega. Vallidel ja väravate juures peavad vahti tursked sõjamehed.

Kõige kaunimat Kiievi väravat nimetatakse Kuldväravaks. Värava kohale on ehitatud väike kirik, mille kullatud kuppel paistab päikesesäras kaugele-kaugele. Sellest on ka värav oma nime saanud. Üldse on Kiievis väga palju kirikuid. Kõige suurem neist on Sofia peakirik, mille laskis ehitada Jaroslav Tark. Kiriku siseseinad on kaunistatud otse krohvile maalitud piltidega ja uhkete kangastega. Kirikute juures asusid esimesed koolid, kus jõukama rahva lastele õpetati lugemist, kirjutamist ja arvutamist. Siin pandi kirja ka kroonikad, kuhu märgiti kõik Vana-Vene riigis toimunud tähtsamad sündmused.

Kuuenda lugemispala juures tuleb õpilaste tähelepanu juhtida tõsiasjale, et juba tol ajal elasid eesti ja vene hõimud omavahelises sõbralikus läbisaamises. Seda kinnitavad ka keeleteaduse andmed. Nii on vene keelest tulnud meie keelde sõnad *turg* (торг), *aken* (окно), *sahk* (соха), *raamat* (грамота), *rist* (крест) jt. See kinnitab, et nende esemetega tutvusid eestlased just idaslaavlaste kaudu, sõbraliku kaubandusliku ja kultuurialase läbikäimise teel.

Peatükk tuleks lõpetada lühikese üldistava kordamisega, mille käigus valmib klassi aktiivsel kaasatöötamisel järgmine tabel. Ürgkogukondlik kord Eesti alal tuleb jaotada kahte suurde perioodi — muistsete küttide ajaks ja muistsete põlluharijate ajaks.

Kuidas elasid inimesed kauges minevikus?

Kes?	Millest tehti tööriistu?	Kuidas hangiti toitu?	Kuidas ja kus elati?
Muistsed kütid	kivist, luust ja puust	korilus, küttimine, kalapüük	rännati ringi, elati püstkodades
Muistsed põlluharijad	rauast ja puust	põlluharimine ja karjakasvatus	elati paikselt taredes

Tahvlile joonistame tabeli joonestiku ja kirjutame pealkirjad. Õpilased teevad sedasama töövihikutes. Tabeli täitmine toimub vestluse käigus, kusjuures ikka ja jälle esitatakse klassile küsimus *miks*. Miks muistsed kütid ei harinud maad ega kasvatanud kariloomi, kuigi nad sageli elasid poolnäljas? Miks nad ei ehitanud sooje taresid, vaid külmetasid kergetes püstkodades? Miks hakati hiljem loomi kodustama ja vilja kasvatama? Miks põlluharijad ei rännanud enam ringi, vaid elasid paikselt ühel kohal?

Tabelis toodud andmete kõrvutamine aitab õpilastel mõista ajalooliste nähtuste omavahelisi seoseid, viies neid ühtaegu materialistliku ajalookäsitluse ühe põhilise seisukoha juurde, et ühiskonna elulaadi muutumine on tingitud eelkõige tootmisvahendite arenemisest ja tootmisviisi muutumisest. See tõsiasi peaks tulema küllaldase selguse ja veenvusega esile.

3. VÕITLUS VÕÕRASTE VALLUTAJATEGA

Õpiku kolmas peatükk annab episoodilise ülevaate meie maa rahvaste võitlusest võõraste vallutajatega XIII sajandi esimesel poolel ning valgustab üldjoontes olukorda, mis kujunes Eesti alal ja Venemaal pärast laastavaid sõdu. See on I õppeveerandi kõige raskem teema, mille tundmisest olenevad suurel määral õpilaste esimesed koondhinded ajaloos. Seetõttu tõuseb metoodiliselt esiplaanile õpilaste teadmiste kontrollimine ja hindamine.

Teema sissejuhatuseks on peatüki vahetiitel, mille ülaosas kujutatakse Mõõgavendade ordu sõdalasi (punase risti ja mõõga kujutis valgel rüül), all aga eesti talupoegi-sõjamehi taplusesse rühkimas. Pildi keskel on Mõõgavendade ordu pitsat ladinakeelse tekstiga (sõnad on tolleaegse kirjaviisi kohaselt lühendatud, väljajäetud osad toome ära sulgudes): SI(GILIUM) MAGISTRI ET FR(ATRU)M MILICI(A)E C(H)RI(STI) DE LIVONIA. Eestikeelses tõlkes «Liivimaa Kristuse sõjateenistuse meistri ja vendade pitsat». Selline pitsatijäljend suruti vahasse ja kinnitati siis ordu tähtsamatele dokumentidele.

Võitlus saksa ja skandinaavia feodaalide vallutustega on üks kangelaslikumaid lehekülgi meie rahva minevikus. Nende teemade õpetamisel saab veenvalt selgitada rahvaste üksmeele ja sõpruse suurt tähtsust võõraste vallutajate tagasitõrjumisel, saab näidata ristiusu toomist tule ja mõõgaga ning eestlaste vabadusearmastust ning visadust. Tähelepanekud kinnitavad, et õpilased suhtuvad selle perioodi õppimisse suure huviga, omandades kiiresti põhilise. Õppetööd kergendab sobiva ilukirjandusliku saatematerjali olemasolu. Katkendid Mait Metsanurga romaanist «Ümera jõel» ning Eduard Bornhöhe «Tasujast» on täiesti omal kohal. Enn Kippeli «Meelist» võib julgesti soovitada koduseks lektüüriks.

7. lugemispalas **«Saksa rüütlite röövvallutus algab»** tutvuvad õpilased mitmete küllaltki keerukate mõistetega, mis on seotud katoliku kiriku vaimuliku ja ilmaliku võimuga. Raskusi teeb juba *kiriku* enda mõiste. Õpilased on harjunud nägema kirikus üksnes ehitist, hoonet, mitte aga organisatsiooni. Nüüd tuleb neile selgitada, et kirikul (nagu koolilgi) on kaks erinevat tähendust: hoone ja inimeste ühendus. Rääkides katoliku kirikust, mõistame selle all organisatsiooni, mille kõrgemat juhti nimetati paavstiks (ladina keeles *papa* — isa). Paavst elas Rooma linnas ja püüdis sealt valitseda kohalike kirikuvürstide — piiskoppide, preestrite ja munkade abil kogu Euroopat. XIII sajandi esimesel poolel seisid Rooma paavstid oma võimu tipul. Nad olid tugevamad mistahes Euroopa riigi valitsejast. Paavsti, piiskoppe, preestreid ja munki nimetatakse kõiki vaimulikeks. Vaimulikud ei teinud ühiskonnale kasulikku tööd, vaid elatusid talupoegade ning käsitööliste töövaevast, mida kirik maksude näol endale nõudis.

Nende mõistete näitlikustamiseks on paigutatud 30. leheküljele pilt-skeem katoliku kiriku hierarhia tähtsamate esindajate kohta. Õpetuse seostamiseks kaasajaga oleks vaja lihtsalt jutustada, et vaatamata katoliku kiriku tähtsuse vähenemisele on kiriklik organisatsioon eesotsas paavstiga säilinud tänapäevani ja kirik püüab visalt oma mõju laiendada.

Venemaa ei allunud Rooma paavstile, kuna seal oli 988. aastal vastu võetud kreeka-katoliku usk. Kreeka-katoliku ehk õigeusu kiriku peaks oli patriarh (tähendab kreeka keeles samuti isa), kes elas Bütsantsi riigi pealinnas Konstantinoopolis. Kuigi paavst ja patriarh tunnistasid mõlemad ristiusku, olid nad omavahel lepitamatus vaenus. Paavstid plaanitsesid Venemaa alistamist, et tõrjuda kõrvale õigeusku ja panna seal maksma katoliku usk. Selle plaani elluviimiseks oli neil vaja tugiala Venemaale tungimiseks. Just see eesmärk tõmbas katoliku kiriku tähelepanu Baltimaadele. Saksa kaupmehi meelitas võimalus haarata enda kätte Venemaale viivad tähtsamad kaubateed (Daugava jõgi, Neeva jõgi, maanteed), rüütleid aga soov saada endale uusi maid. Nimelt kehtis Saksamaal kord, mille kohaselt isa mõisa päris vanem poeg, feodaali nooremad pojad pidid leidma endale muu tegevusala. Nemad astusidki ristisõdijate väkke, et hankida Baltimaadel maid ja rikkusi. Agressiooni põhijõudude selgemaks esiletoomiseks võib visandada tahvlile järgmise skeemi.

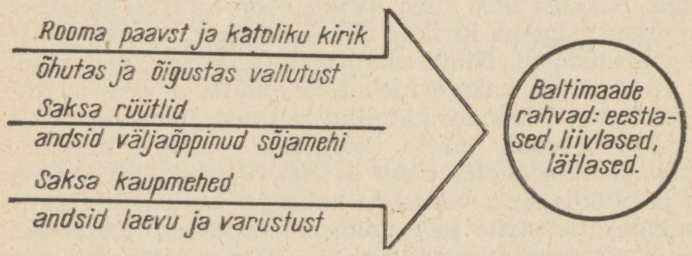

Ülalmainitud sotsiaalseid gruppe kujutavad pilt-aplikatsioonid (näidised vt. õpikust) aitavad skeemi muuta lastepärasemaks ja värvikamaks.

Veelkordselt tuleb õpetajal pöörduda religiooni juurde, kui juttu tuleb paganausust ja paganate hirmutamisest

põrguga ning meelitamisest paradiisiga. Paganausk tähendas loodusjõudude (päike, pikne, vihm) ja vaimude (metshaldjas, vetevaim ehk näkk) austamist. Sellest oli juttu 3. lugemispala lõpus. Paganausk vastas sugukondlikule korrale, kus kõik inimesed olid võrdsed. Ristiusk seevastu nõudis sõnakuulekust kirikule ja valitsejale, ähvardades käsu mittetäitmise puhul koledate piinadega, mis saavad inimestele osaks pärast surma maa-aluses põrgus. Põrgupiinade kirjeldamisel maalisid vaimulikud eriti lopsakaid pilte (patuste keetmine katlas, põlev väävlimeri, iga liiki kuradite tegevus), mille kõrval hea elu paradiisis jäi õige kahvatuks.

Siinkohal võiks õpilaste tähelepanu juhtida asjaolule, et meie keelt risustavad parasiitsõnad *kurat* ja *issand* pärinevad otseselt katoliku kiriku muinasjuttudest, mida 700 aastat tagasi vägivalla abil meie esivanematele peale suruti. Nende sõnade kasutamine igapäevases keeles annab tunnistust eelkõige inimese mõtlematusest. Mida varem me sellest keelelisest risust vabaneme, seda parem.

Seletamist tahab ka mõiste *rüütel*, mida mõned õpilased on püüdnud tuletada sõnast *rüü*. («Raudrüütlid olid need, kel oli raudrüü.») Tegelikult tuleb see sõna saksakeelsest sõnast *der Ritter* — ratsanik. Nii nimetati hea väljaõppe saanud ratsasõdurit, kelle varustus koos sõjaratsuga maksis tol ajal terve varanduse. On teada, et omal ajal maksis rüütli varustus 40 lehma hinna. Rüütel pidi olema viisakas ja õrn daamide vastu, kuid julm ja jõhker talupoegade ning paganate vastu.

8. tund on pühendatud eestlaste vabadusvõitlusele võõraste vallutajate vastu. Uusi mõisteid esineb selles tunnis kolm: *maakond*, *sõda* ja *lahing*. Igas muistses maakonnas elas üks hõim, kes astus ühiselt välja vaenlaste vastu. Maakondade eneste vahel aga puudus vajalik üksmeel ja koostöö. See hakkas kujunema alles võitluse käigus Lembitu juhtimisel, kes 1217. aastal kutsus Viljandi alla kõigi maakondade malevad.

Lühidalt tuleks peatuda ka sõja ja lahingu iseloomulikel joontel. Kogu võitlust saksa ja taani vallutajate vastu nimetame sõjaks. Sõda kestis 19 aastat ja haaras kogu Eesti maa-ala. Selle aja jooksul toimus mitmeid lahinguid ja linnuste piiramisi. Lahinguid peeti ühes kohas ja nad vältasid lühikest aega — Ümera lahing paar tundi,

Madisepäeva lahing pool päeva. Linnuste piiramine kestis kauem — paarist päevast kuni paari nädalani. Vaatamata lühikesele kestusele otsustasid just lahingud ja piiramised sõja saatuse.

Soovi korral võib õpetaja klassile ette lugeda katkendi Läti Henriku kroonikast, mis on põhiliseks ajalooallikaks nende sündmuste kohta. Õpilastele tuleks eelnevalt jutustada, et Läti Henrik oli vaimulik, Ümera piirkonna preester, kes piiskop Alberti käsul pani ladina keeles kirja kõik tähtsamad sõjasündmused. On arusaadav, et ta püüdis ristisõdijaid igati õigustada ja paremas valguses näidata, eestlasi ja venelasi aga sihilikult halvustada. Sellele vaatamata tunnistas Läti Henrik Eesti külade jõukust ja siit saadavat suurt saaki.

Olgu toodud mõned katkendid, mis kirjeldavad Eesti maakondade halastamatut rüüstamist 1212. a. jaanuaris Järvamaal ja 1215. a. alguses Läänemaal:

«Järgmisel päeval tulid nad (ristisõdijad) omade juurde Vaigasse, peatusid 3 päeva, rüüstasid kogu maa ümberkaudu, põletasid maju ja külasid, võtsid palju vange, lõid palju rahvast maha ja said rohke saagi. Ja neljandal päeval liikusid nad edasi Järvamaale, jaotasid sõjaväe laiali mööda kõiki kihelkondi ja külasid, võtsid kinni ja tapsid palju paganaid, viisid naisi ja lapsi vangi, röövisid hulga karja, hobuseid ja (muud) saaki. Nende kogunemiskohaks oli Kareda nimeline küla ja nad laastasid tulega kõik, mis ümberkaudu oli leida. Tol ajal oli aga Kareda küla väga ilus, suur ja rahvarohke, nagu seda olid kõik külad Järvamaal ja kogu Eestimaal; neid kõiki laastasid ja põletasid meie omad hiljem mitu päeva.»

«Ja nad valasid paganate verega kõik teed ja paigad ja jälitasid neid kogu mereäärses maakonnas, mida kutsutakse Ridala (Läänemaa)... Ja kogu sõjaväge ajas põgenevaid eestlasi kõikjal taga esimesel, teisel ja kolmandal päeval ja tappis paremal ja vasakul, kuni inimesed ja hobused jäid väsimusest jõuetuks. Siis lõpuks neljandal päeval kogunesid kõik kõige kokkuröövituga ühte kohta ja sealt, ajades enesega hobuseid ja tohutut hulka veiseid, viies naisi, lapsi ja neidusid, pöördusid suure saagiga rõõmsalt tagasi Liivimaale...»

Lugemispala nr. 9, **Tartu kaitsmine 1224. a.**, on ilmekamaid episoode eestlaste ja venelaste ühisest võitlusest võõraste vallutajate vastu. Tartu linnus asus Toomemäe idaosas, seal, kus praegu on tähetorn. Ajaloolaste arvates

ründasid rüütlid linnust põhjapoolsest küljest. Just siin kaevati nõlva, et nihutada piiramistorni lähemale. Seda osa piiramisest saab selgitada järgmise tahvlijoonise abil.

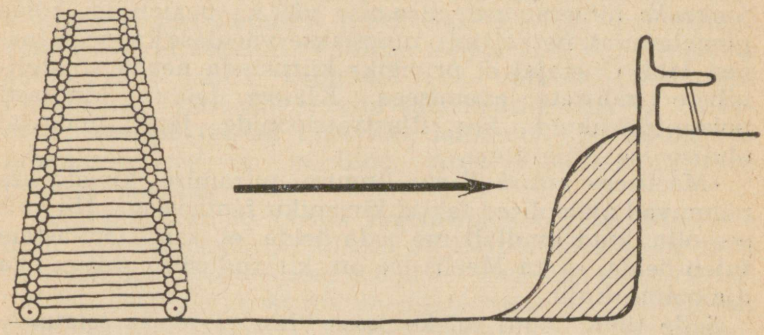

Visandame ristlõikes linnamäe ja linnuse kaitseehitused, vasakule aga ristpalkidest piiramistorni (veelgi parem on teha see aplikatsioonina). Linnamäe nõlv ei lasknud aga piiramistorni küllalt lähedale lükata. Seepärast kaevasid piirajad nõlva järsumaks, kandes sealjuures suuri kaotusi. Viimaks varises nõlv kokku (õpetaja pühib tahvlilapiga ära viirutatud osa) ja nüüd sai piiramistorni nii ligidale veeretada (joonistame uuesti torni), et rüütlid pääsesid sealt (märgime suure kaarja noolega) üle valli linnusesse.

Tartu kaitsmisega on seotud neli uut mõistet: amb, piiramistorn, kiviheitemasin ja tormijooks. *Amb* on vibu meenutav laskeriist, millel tugeva kaarepuu tõttu oli tunduvalt suurem löögijõud kui vibul. Tavaliselt tõmmati amb vinna jalaga või erilise vinnamismehhanismiga ja nool lasti lendu päästiku abil (vt. joonis lk. 40). Eestlased õppisid ambe valmistama ja kasutama alles vabadusvõitluse käigus. *Kiviheitemasin* on hilisema suurtüki eelkäija. Ta töötas samal põhimõttel kui amb ning oli algul samuti eestlastele tundmatu. *Piiramistorn* peaks selgeks saama pildi põhjal. Piiramistorn löödi kokku toorestest palkidest ja teda nihutati linnuse või linnamüüri lähedale ümmargustel puudel nagu rullidel. Et vaenlane ei saaks puust torni põlema süüdata, kaeti ta väljastpoolt tooreste loomanahkadega, mis tuld külge ei võtnud. Torni ülaosas asus platvorm langetatava sillakesega, mille kaudu tungi-

tigi linnuse vallile. Lk. 39 on piiramistorni all kujutatud varikatus, mis pidi kaitsma tormijooksu ettevalmistajaid linnuses viibijate noolte, odade ja kivide eest. Vintsi abil nihutatakse varikatust pikkamööda linnuse poole. *Tormijooksuks* nimetatakse piiramise või ka pealetungi kõige pingelisemat hetke, mil tungitakse vaenlase kaitseehitustest läbi. Õpetajal ei pruugiks kiirustada nende sõjatehniliste mõistete avamisega. Klassis leidub kindlasti poisse-tüdrukuid, kes illustratsioonide järgi suudavad olulise ise esile tuua.

«Meelises» antud Tartu linnuse piiramise kirjelduses põimuvad ajaloolised faktid kirjaniku fantaasiaga. Nii võis see olla, kuid kindlalt me seda öelda ei saa. Õpilastele tuleb öelda, et ka Meelis ise on kirjanduslik, mitte aga ajalooline kuju.

Selle tunni lõpul tuleks koos klassiga jõuda selgusele neis põhjustes, mis tingisid eestlaste allajäämise vallutajatele. Siin on võimalik esitada õpilastele jõukohane probleemsituatsioon: eestlased armastasid oma maad ja vabadust, nad võitlesid vapralt ja ennastsalgavalt, neile tulid appi venelased, kuid siiski jäid nad lõpuks alla. Millega seda seletada? Õpilastel on kalduvus lugeda ülesanne lahendatuks juba siis, kui nad oskavad nimetada ühe põhjuse. Õpetaja toonitagu, et põhjusi oli mitmeid ja neist tuleks nimetada vähemalt 4—5.

Millised põhjused tuleks tingimata esile tõsta? Kõigepealt vaenlaste **ülekaalu sõjameeste arvus, väljaõppes ja relvastuses.** Eestlastel polnud kuskilt uusi sõjamehi võtta — tuli oodata, kuni poisikestest sirgusid mehed. Vallutajad tõid aga peaaegu igal kevadel Saksamaalt uusi abivägesid. Nad olid ka paremini relvastatud ja kaitstud. Rüütlitel olid seljas kallid ja rasked raudrüüd. Eestlaste hulgas olid vaid vanematel soomussärgid. Eestlaste tavaliseks relvaks oli oda ja vibu nooltega, rüütlitel aga hea mõõk ja tugev piik ning sõjasulastel ammud. Mõõk oli kallis ja seda suutsid muretseda vaid vähesed eestlased. Linnuste piiramisel kasutasid vallutajad piiramistorne ja kiviheitemasinaid, mida eestlased veel ei tundnud. Rüütlid olid elukutselised sõjamehed. Eestlased olid põlluharijad, kes haarasid relva vaid häda sunnil. Seega polnud ka oskused võrdsed.

Vaenlastel õnnestus eestlaste alistamiseks jõude ühendada. Sakslased sundisid endaga kaasa tulema alistatud

liivlasi ja lätlasi, hiljem lisandusid neile taanlased. Ka rootslased tegid korraks katset Lääne-Eestis kanda kinnitada, kuid löödi tagasi. Eesti maakondade vahel puudus tol ajal üksmeel ja koostöö. See hakkas kujunema alles võitluse käigus Lembitu juhtimisel. Ka abi palumisega venelastelt ei rutatud. Võitluse lõppjärgus, mil venelaste abi oli eriti tähtis, koondus vene vürstide tähelepanu lõunapiirile, kust ähvardasid tatarlased-mongolid. **Üksmeel, koostöö teevad tugevaks, lahkhelid ja killustatus nõrgaks** — see on põhiline järeldus, millele õpilased peaksid jõudma.

Mõned märkmed nende lugemispalade illustratsioonidest. 7. lugemispala päisliistul on kujutatud aeglasi, kuid merekindlaid keskaegseid laevu — kogesid, mida ehitati niihästi kaupade veoks kui ka sõjapidamiseks. Tõenäoliselt tulid sellistel laevadel võõrad vallutajad XIII sajandi alguses Liivimaa randa.

Otsekui täienduseks pilditahvlile «Kes nad olid?», on lehekülgedel 32 ja 33 ära toodud saksa kaupmehe ja munga ning eesti naise ja sõjamehe pildid. Kaupmeest iseloomustavad kaalud, kukkur vööl ja kuldmünt näppude vahel. Tema kõrval seisab munk, pärgamendist lehtedega raske raamat käes. Eesti naise juures juhime õpilaste tähelepanu riietusele. Rinnal ripub metallist rinnaehe, küljel on puss tupega ja lähker joogi tarvis. Eesti sõjamehe relvadeks olid sõjakirves ehk tapper, puust kilp, oda ja lühike mõõk.

Ümera lahingu lihtne skeem lk. 35 annab hea ettekujutuse eestlaste sõjaplaanist ja selle läbiviimisest. Lahingu koht asub Läti NSV territooriumil, Valmiera linnast 5 — 6 kilomeetrit lõunas Jumara jõe ääres, enne silda jõe lõunapoolsel kaldal.

Tolleaegsest piiramistehnikast annab teatava ettekujutuse 9. lugemispala päisliist ja palale lisatud joonised.

Rüütlite relvastust tuleks lasta võrrelda vene ja tatari sõjameeste omaga. Tatarlasi iseloomustavad kõverad mõõgad, mis olid eriti sobivad raiumiseks hobuse seljast. Vene sõjamehed kaitsesid päid teravatipuliste kiivritega. Kiivri kõverus pidi kõrvale juhtima ülevalt langevad mõõgahoobid. Raudrüü asemel kandsid jõukamad venelased rauast rõngassärki, mis kaalus oma paarkümmend kilo.

Nii nagu inimesed panid härjale ikke kaela, et sundida teda enda kasuks tööle, nii nõudsid tatari-mongoli vallutajad alistatud rahvastelt andameid, makse ja tööd enda kasuks. Ikke all mõistame kõiki neid alandavaid, ebaõiglasi koormisi koos ja on täiesti mõistetav, et alistatud rahvad püüdsid igati ikkest vabaneda.

LAHING METSIKUL VÄLJAL

Koidikul olid Vene polgud minekuvalmis. Družinnikud ööbisid lumes. Lõkkeid ei süüdatud. Küngaste taga lõi punetama koit. Sõjamehed tõusid, raputasid lume maha, võtsid mõõgad, taprid ja odad. Kellel oli, see tõmbas selga soomussärgi.

Vürst Juri ratsutas piki polku. Vaikses õhus kostis selgesti vürsti hääl:

«Seadke end valmis, mu nooremad vennakesed, julged sõdalased, uljaspead, Rjazani uhkus. Nurjatu vaenlane astus mõõgaga Vene piiridele. Ta sirutas oma käe meie vabaduse järele. Mida ta meist tahab? Lasta tulel ja mõõgal üle meie maa käia! Üksnes teie vaprus on Rjazani kaitse. Vaenlane ei maga. Ta ruttab Rjazani peale, et soojendada end tulekahjude kumas, et haarata meie vara. Varsti algab taplus. Ärge taganege vaenlase ees!»

Vürsti nägu oli sünge, kuid karmides silmades põles vankumatu tahtejõud. Sõdalased vastasid lühikeste hüüatustega: «Peame vastu. Ära muretse! Enne hakkab Okaa jõgi tagurpidi voolama, kui meie taganema!»

Sõjaülemad sõitsid oma väesalkade eest mööda ja seletasid: «Läheme neetud mongolite vastu. Murrame nende keskkoha läbi, lõhume nad kaheks osaks. Teeme ühele otsa peale, siis tormame teisele kallale. Olge tugevad. Mongolid on kavalad nagu vana hunt. Nad panevad silmakirjaks põgenema, et meie polkusid lõksu meelitada. Ärge uskuge neid, ärge ajage neid taga! Seiske üheskoos, õlg õla kõrval ja oodake teist hoopi. Niimoodi lööme me mongolid tagasi.»

Sõjamehed kuulasid rahulikult. Nende riietus rääkis viletsast elust ja igapäevasest raskest tööst. Nad tõusid oma kodumaa kaitseks ja olid valmis oma elu andma, et vaenlane ei pääseks seljataha jäänud kodutare juurde...

Juba oli kuulda kihutavate mongolite ratsude kabjamüdinat, millest lõi kumisema kogu stepp. Lumetolmu ja kuumaksaetud hobustest tõusvate aurupilvede sees lähenesid vihased mongolid. Nad kriiskasid metsikult: «Khuu, khuu, khuu, urrgah!» Tatarlased hakkasid ronima künkale, mille taga venelased end varjasid.

Mõned ratsud komistasid ja prantsatasid maha, teised kihutasid edasi korratu lainena. Kui nad olid mäetipust paarikümne sammu kaugusel, hüppasid Rjazani sõjamehed püsti ja tormasid neile vastu hüüetega: «Edasi, Rjazan! Edasi, isade maa eest!»

Hobused sattusid segadusse. Ühed pöördusid tagasi, teised pillutasid ratsanikud seljast, enamik aga kihutas edasi. Neid võtsid vastu tapri- ja kirvehoobid. Venelased tungisid hoogsalt vaenlasele kallale, raiusid puruks nende kasukaid ja raudkiivreid. Õhus välkusid tatarlaste kõverad mõõgad, vihisesid pikad terasotstega nooled. Mehed kukkusid, tõusid jälle, jätkasid võitlust ja hakkasid tatarlasi suruma künkalt alla. Vene sõjamehed võitlesid, hambad ristis, kähisedes, raiudes kiirelt tiirlevatest mongoli ratsanikest tee läbi.

Kõlksatasid hoobid vastu vaskkilpe. kuuldusid mongoli sadakonnaülemate järsud hõiked. Tatari ratsavägi pöördus korraga ümber ja kihutas tagasi, jättes maha oma langenud. Ka vene vägi liikus aeglaselt tagasi. Sõdalaste read olid kõvasti hõrenenud. Künkanõlvadel lamas palju surnuid.

KIIEVI VALLUTAMINE

Selle kohta, kuidas mongoli-tatari väesalgad vallutasid Kiievi, kirjutas mongolitega kaasas olnud Bagdadi kaliifi saadik Abd ar-Rahman oma valitsejale järgmist.

«Ma jälgisin pingelise tähelepanuga, kuidas toimus venelaste kõige rikkama ülikauni Kiievi linna piiramine ja sellest ma nüüd jutustangi sulle.

See linn, mis asub mitmel künkal, on kolme müüriga ümbritsetud. Üksnes tänu kiviheitemasinatele ja kahele raskele taraanile õnnestus tatarlastel linnavärav puruks lüüa, mille järel tatari ratsavägi tungis vastupandamatu vooluna Kiievisse. Esimene löök anti selle värava pihta, kust viib sirge tee künka tipule, millel asuvad bojaaride eluhooned, tähtsamad kirikud ja suurvürsti loss.

Ma sõitsin mongolite kannul, tungides suure vaevaga läbi laibavirnade. Ja siin ma mõistsin, mispärast tatarlased sellest mehisest rahvast jagu saavad: neid oli kaks-kolm korda rohkem kui venelasi. Kõigil majadel kahel pool tänavat rippusid tabalukud väljaspool ees. Tähendab, kõik inimesed oli asunud oma linna kaitsma — ühed kindlusemüürile, teised linnatänavatele. Kuid hoolimata sellest mehisest kaitsest Kiiev langes.

Kogu linn põles ja mongolid olid sunnitud lõõmavast linnast kiiresti põgenema. Kõik heinakuhjad ja viljalaod põlesid samuti,

nii et ei linnas ega selle ümbruskonnas jäänud mingit toitu ratsudele. Tatari valitseja käskis oma maleval edasi liikuda «õhtupoolsete maade» peale, kuhu suundun ka mina.»

7.—10. lugemispalas õpitu kinnistamiseks ja omandatu kontrollimiseks võib õpetaja läbi viia ajaloolise etteütluse teemal **«Võitlus võõraste vallutajatega XIII sajandil».**

1. Kes tahtsid alistada Baltimaade rahvaid? Nimeta 3 vallutajate liiki. (3 — Saksa rüütlid, vaimulikud ja kaupmehed.)
2. Millised 3 rahvast elasid tol ajal Baltimaadel? (3 — Lätlased, liivlased ja eestlased.)
3. Kes oli röövvallutuse juht? Millise sõjalise ühingu ta asutas? (2 — Piiskop Albert, Mõõgavendade ordu.)
4. Mis aastast mis aastani kestis eestlaste vabadusvõitlus? (2 — 1208—1227.)
5. Kus ja millal said eestlased esimese suure võidu vallutajate üle? (2 — Ümera jõel a. 1210.)
6. Kes oli eestlaste juht? Millal ja millises lahingus ta langes? (3 — Lembitu, 1217. a. Madisepäeva lahingus.)
7. Nimeta 2 linnuse piiramist, kus eestlased ja venelased võitlesid mehiselt koos! (2 — Otepää ja Tartu.)
8. Nimeta vähemalt 3 põhjust, miks eestlased jäid selles võitluses alla! (3 — Vaenlasel rohkem mehi, parem relvastus, paremad sõjalised oskused, taanlased tungisid Põhja-Eestisse; eestlastel puudus algul üksmeel jt.)
9. Milline vaenlane ja kelle juhtimisel tungis Venemaale ida poolt? (2 — Mongolid-tatarlased Batu-khaani juhtimisel.)
10. Miks ei suutnud Vene vürstiriigid neid vaenlasi tagasi lüüa? (2 — Neil ei olnud üksmeelt, vaenlasel oli tugev sõjavägi, kindel kord väes jt.)
11. Mis aastal, kus ja millise lahinguga pandi seisma saksa rüütlite tung itta? (3 — 1242. a. Peipsi järvel Jäälahinguga.)

Kokku tuleb anda 30 lühivastust. 28 õiget vastust annab hinde «väga hea», 21 — «hea», 15 — «rahuldava» ja 8 õiget «puuduliku». Kui õpetaja peab seda tööd oma klassile liiga ulatuslikuks, võib ta rahulikult välja jätta näiteks 2., 3. ja 6. küsimuse ning lugeda positiivse hinde piiriks 10 punkti. Normaalne aeg 11 küsimusele vastamiseks kõigub 15 — 20 minuti vahel, sest 8. ja 10. küsimus vajavad lüüasaamiste peamiste põhjuste esiletoomiseks

vähemalt paar minutit. Kui koolil (või rajoonil) on võimalus küsimustike paljundamiseks rotaatoril, siis oleks soovitatav koostada ülaltoodud küsimuste alusel tavaline lünktekst.

14. lugemispala — **«Lossi ehitamine»** tugineb Jüri Parijõe tekstile ja lausa kutsub kasutama õpilaste iseseisvat tööd. Pärast seda, kui jutuke on läbi loetud, tuleks analüüsida 11. lugemispala päisjoonist, mis kujutab lossi ehitamist. Esiplaanil on kivimurd, kus töötavad kivitahujad. Valmis ehituskivid veeti puutelgedega vankritel ehituse juurde. Õpilastelt tuleks küsida: «Kus on pildil rüütel? Mille põhjal sa seda arvad? Aga kus on ehitusmeister? Millest teda võib tunda?» Edasi võib õpetaja koos klassiga «ehitada» tahvlile skemaatilise ordulossi. See annab hea võimaluse manuaalseks tegevuseks ja äsjaloetu selgitamiseks-kinnistamiseks. Joonis ise võiks näha välja järgmine[1].

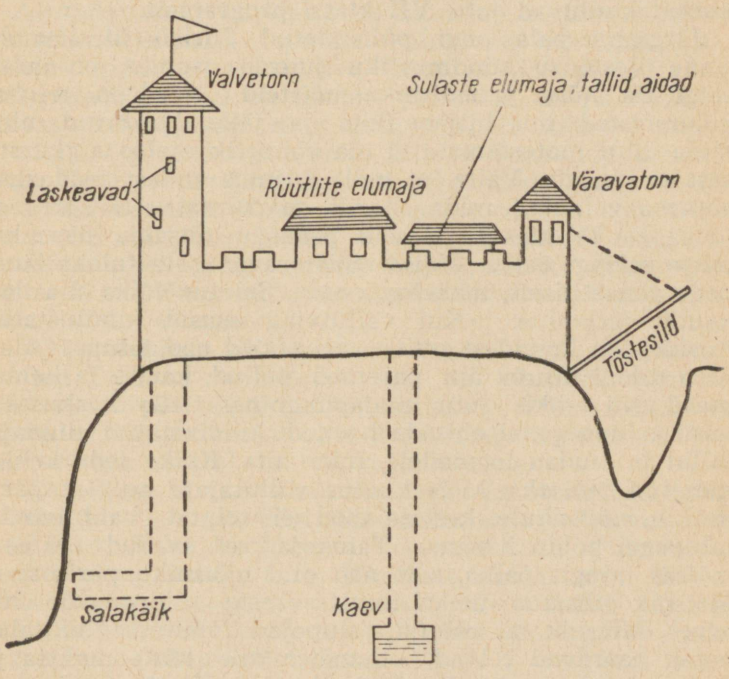

[1] Tafelbilder im Geschichtsunterricht. Berlin, 1962, lk. 52.

Tahvlijoonise analüüsimisel andku õpetaja voli laste fantaasiale. Küsimusi tekib hulgaliselt. Kuhu võis viia salakäik? Milleks läks sellist käiku vaja? Miks vaenlane seda üles ei leidnud? Milleks oli vaja valvetorni? Miks müür ei olnud pealt sile, vaid sakiline? Kindlasti tuleks rääkida klassile kodukoha kõige lähemast keskaegsest lossist ning sellest, et Saaremaal on säilinud täiesti tervena Kuressaare piiskopiloss, mis ehitati kohe pärast Jüriöö ülestõusu.

Kasutades õpikus leiduvat kaart-skeemi, tuleks lühidalt iseloomustada Eesti ala jagunemist vallutajate vahel. Õpetaja juhtigu tähelepanu ordu ülekaalule teiste maahärrade seas. Skeemil on näha, kuidas ordu alad ulatuvad nagu kombitsad teiste maahärrade valduste vahele, lõigates Tartu piiskopkonna ära Taani kuninga valdustest ja hoides enda käes ülekäiku mandrilt Saaremaale. Täpsemalt pole vaja Eesti ala jagunemist nõuda, sest need küsimused kuuluvad juba VII klassi programmi.

Järgmine pala ongi pühendatud **Jüriöö ülestõusule.** Enne ülestõusu sündmustiku juurde asumist on tarvis selgitada *mõisa* ja *mõisniku* mõisteid. Need on sellised põhimõisted, mis hiljem ikka ja jälle korduvad ning mida lahti mõtestamata ei ole võimalik ajaloo algkursusest aru saada. Väita, et mõis kujutas endast feodaalset suurmaavaldust, mida hariti pärisoriste talupoegade tööga, on IV klassi õpilasele peaaegu niisama hea, kui mitte midagi öelda. *Mõisa* mõiste avamisele tuleks läheneda geneetiliselt, tekkeloo kaudu. Seletus võiks olla ligikaudu järgmine: «Kui vallutajad asusid kindlustatud lossidest ja linnadest maale, siis võtsid nad talupoegadelt ilma mingi tasuta ära paremad põllud, karja- ja heinamaad. Nii tekkis suur majapidamine. Selle keskusesse kästi talupoegadel ehitada hooned: kindlustatud elumaja, tallid ja laudad loomadele, mitu aita. Kõike seda kokku nimetati *mõisaks*. Mõis kuulus vallutajate hulgast pärinevale *mõisnikule*, kes ise tööd ei teinud, vaid sundis talupoegi põldu harima. Talupojad ei saanud töö eest mõisas mingit palka, sest nad olid mõisniku pärisorjad. Mõisnik rikastus ülekohtuselt vaeste talupoegade töö arvel. Mõisnik oli rõhuja, talupojad rõhutud. Kui talupojad haaravad relvad, et mõisnikule kätte maksta ja õiglust jalule seada, siis algab ülestõus. *Ülestõus* on rõhutute õiglane relvastatud vastuhakk rõhujatele. Kõige suu-

rem talurahva ülestõus Eestimaal toimus 1343. aastal. See kannab Jüriöö ülestõusu nime. Miks ja kuidas see ülestõus algas, selle kohta loete ise õpikust.» Pärast vastava osa läbitöötamist võiks õpetaja ette lugeda katkendi E. Bornhöhe «Tasuja» XIII peatükist, kus kirjeldatakse ülestõusu algust. Katkendit tuleks veidi lühendada. Tingimata on vaja näidata õpilastele raamatut, öeldes, et 8-klassilises koolis võetakse see kirjanduse tundides läbi ja et Tasuja pole ajalooline isik, vaid kirjaniku poolt väljamõeldud tegelane.

XIV sajandi esimese poole seinakaardile tuleks punaste nooltega kanda ülestõusnute võitlustee, mustade nooltega aga rõhujatele appirutanud orduväed, keda juhtis *ordumeister*, s. t. ordu sõjapealik, vägede juht. Õpilased peavad oskama Jüriöö ülestõusust jutustades näidata kaardil Tallinna, Haapsalu ja Paidet ning Harjumaad, Läänemaad ja Saaremaad.

Arutada tuleks ka ülestõusu lüüasaamise põhjusi. Eesti vanemate reeturlik tapmine Paides oli kahtlemata üks põhjus, kuid mitte määrav. Rõhujad jäid peale ikkagi sellepärast, et neil oli hoopis paremini korraldatud ja relvastatud sõjavägi ning talupoegadele lubatud abi ei jõudnud õigeks ajaks pärale. Ka ei haaranud ülestõus kogu Eestit, mis võimaldas ordul koondada jõude Põhja- ja Lääne-Eestisse. Kuid ülestõusnute vaprus ja võitlusvaim olid märkimisväärsed ja see andis eesti sõjameestele innustust veel kuus sajandit hiljem, Suure Isamaasõja aastatel, mil Nõukogudemaa tagalas tähistati Jüriöö ülestõusu 600. aastapäeva.

16. lugemispala **«Keskaegses linnas»** viib tahtmatult mõtted Tallinna vanalinnale, kus on kindlasti viibinud kõik ajalooõpetajad ja paljud õpilased. Siin avaneb hea võimalus tugineda ajaloolise fantaasiapildi loomisel lastele mingil määral tuntud tegelikkusele.

«Keskaegse linna» päisillustratsiooniks on valitud 1652. aastast pärineva gravüüri reproduktsioon. Alates vasakult paistavad Paks Margareeta, Oleviste kirik, Pühavaimu kiriku torn, raekoja torn, Niguliste kiriku torn, Toomkirik, Toompea loss. Linnamüüris näeme kahte väravat ja kahte bastioni. Lk. 53 olev allkirjata pilt kujutab keskaegse linna kitsukest tänavat. Vasakul müüakse kalu, paremal ripub pagari ametimärgina suur kullatud kringel. Selle all näeme kahte tolleaegses riietuses daami sõja-

sulase saatel. Läbi tänava veereb kinnine plaanvanker, kus kaupmees istub oma kaubapakkide juures. Nähtavasti sai ta sadamast uut kaupa, mida veab nüüd koju, sest pood ja elamine olid tavaliselt ühe katuse all.

Kõrvaloleval pildil on linnamüüris ava. See ei ole keskaegne värav, vaid XIX sajandi teisel poolel rajatud läbikäik, et kesklinnast pääseks hõlpsalt koormatega Balti jaama. Hästi on näha linnamüüri siseküljel olevad kaitseehitused — varikatusega rõdud.

Mõne sõnaga tuleks rääkida sellest, mida me mõistame keskaja all. Ajaloolased jaotavad ajalugu nelja aega: vanaaeg, keskaeg, uusaeg ja uusim aeg, mis algas Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooniga ja milles me praegu elame. Keskaeg kestis enam kui tuhat aastat: V sajandist kuni XVII sajandini. Lähemalt õpitakse keskaega tundma VI klassis, tänases tunnis tuleb aga juttu sellest, milline nägi välja linn keskajal.

Tallinna koolid võivad selle teema käsitlemisel tugineda vanalinnas läbiviidud ekskursioonile. Mujal tuleks Tallinna vanalinna materjale meelde tuletada, kusjuures üheks mooduseks on fantaasiaekskursioon keskaegsesse Tallinna. Õpetaja jutustuse najal saavad õpilased küllaltki värvika pildi tolleaegse linna välisilmest ja eluolust.

Fantaasiaekskursioon keskaegsesse Tallinna

Kujutlegem korraks, et me kandume mõttes umbes 500 — 600 aastat tagasi ja seisame praeguse Viru tänava otsas, trammipeatuse lähedal. Meie selja taga laiub lage karjamaa, sadama pool paistavad ajahambast halliks puretud madalad puumajad. Seal on kalameeste eeslinn — Kalamaja. Otse meie ees kõrgub aga keskaegse Euroopa üks paremini kindlustatud linnu — Tallinn ehk, nagu teda tol ajal nimetati — Reval. Teisel pool linnamüüri kerkivad taeva poole kirikute, raekoja ja Toompea linnuse tornid. Linnamüür on ehitatud Lasnamäelt toodud paekivist, pikkus 2,5 km, kõrgus ligemale 16—20 m. Müüris on 35 torni, nendest 6 tugevat neljakandilist väravatorni. Müüri ette on kaevatud sügav vallikraav, milles loksub roiskunud vesi. Väravate juures viivad üle vallikraavi tõstesillad.

Südapäeval on sild alla lastud ja igaüks võib vabalt linna astuda. Pimeduse saabudes tõmmatakse aga sild

kettide ragisedes üles ja hilinenud teeline peab ootama väravate taga hommikut. Tõstesilla siinpoolses otsas asub eelvärav, mille kaks ümmargust torni Viru tänaval on säilinud meie päevadeni. Võimas Viru värav ise aga lammutati enam kui sada aastat tagasi, kuna ta seisis keset tänavat ja jäi liiklusele ette. Ka vallikraav on kinni aetud ja üksnes Valli tänava nimi kõneleb sellest, mis siin kunagi oli.

Astume üle salapäraselt kõmiseva tõstesilla ja möödume habemikest sõjasulastest, kes uudistavad meid umbuskliku pilguga. Vööl kõlksub neil mõõgatera, käes aga kõigutavad nad pikavarrelist sõjakirvest, mis rohkem meenutab piiki kui taprit. Nad on osavad ja kindlad mehed, sest egas asjata pannud linlased ühe valvuri — Tooma kuju raekoja torni tuulelipuks.

Olemegi linnas. Mis imelik lõhn — ei oskagi täpselt öelda, mille järele linn lehkab, meeldivalt igatahes mitte. See pole ka imeks panna, kui vaatame korraks jalgade ette, kus porilompide vahel vedeleb prahti ja sõnnikut. Tänu taevale, et ilm on kuiv: muidu me siit küll oma kõpskingadega läbi ei pääseks.

Pöörame vasakule, Sauna tänavasse. Esimene mõte on, et kui sirutada käed kahele poole, siis saame puudutada üheaegselt mõlemat majaseina. Palju puudu ei jäägi. Siin on jõukate kaupmeeste ja käsitöömeistrite majad. Alumisel korrusel, väikeste võretatud akende taga elab kaupmees oma perega, teisel ja kolmandal korrusel paiknevad laod ja panipaigad, kuhu vinnatakse katuse all kõikuva vintsiga kalleid välismaa kaupu. Kusagil ei näe, et laod asuksid all ja kaupmees elaks ise valgemal ja õhurikkamal ülemisel korrusel. See on kartusest varaste ja röövlite ees, et need ei pääseks kaubahärra vara kallale.

Pikka ja kitsasse tagahoovi jäävad teenijate eluruumid, tall ja laut, sest iga korralik linnakodanik pidas loomi. Hommikuti aeti linlaste kari karjamaale sööma ja õhtul koju tagasi. Koguni tänavaid nimetati selle järgi: Väike- ja Suur-Karja tänav viisid karjavärava juurde. Karjamaa ise laius kusagil seal, kus praegu on «Estonia» teater ja Teaduste Akadeemia hooned. Päris vabalt patseerivad mööda linna tänavaid sead ja tuhnivad maad, otsides suupärast. Seda nad ka leiavad, sest keelule vaatamata on linlastel kombeks heita toidujäätmed otse tänavale. Sigu peab linnavalitsus ehk raad, sest need harjasloomad

täidavad mõnel määral ka tänavakoristaja ülesandeid. Selleks, et inimesed pääseksid pangetäie roiskvee eest, on kõnniteed tehtud keset tänavat — jõuab vähemalt eemale hüpata, kui sahmakas ülevalt tuleb.

Oleme jõudnud Väike-Karja tänavale ja pöördume paremale, et minna raekoja juurde. Mida lähemale raekojale, seda uhkemaks muutuvad majad. Siin seisab rikka kaubahärra Güntheri maja, mis on kaunistatud paljuvärviliste maalingutega. Tänavanurgal on suur ladu ehk pakkhoone. Seda kasutavad välismaa kaupmehed oma kaupade hoidmiseks. Ja juba kerkib meie ees sihvaka torniga raekoda — uhke hoone, kust juhitakse kogu linna elu. Raekojas käivad nõu pidamas raehärrad, siin võetakse vastu tähtsamaid külalisi, sõlmitakse lepinguid, mõistetakse kohut. Alumisel korrusel asub võigas piinakamber — praegu on seal osa linnamuuseumist. Ei tee paha korraks ka sealt läbi astuda. Huvitavat leidub paljugi. Kitsukeses tänavas raekoja taga on vangla. Raekoja peasissekäigu kõrval ripub raudrõngas koos käeraudadega kurjategijate tarvis. Raekoja ees olev turuplats on küllaltki avar. Siin asub eriline kaalude ja mõõtude maja, mida nimetatakse vaekojaks. Turul käib elav kauplemine: talupojad on tulnud müüma vilja, liha, nahka ja vaha, linlased tingivad, püüdes talupoegadelt odavamini saada. Venelastest kalurid kiidavad oma värsket ja kuivatatud kala. Tõelised kaubahärrad aga turule ei tule — nemad ootavad ostjat oma poodides.

Turuplatsi piiravate hoonete alumistel korrustel on väikesed poeuberikud, kust võib osta linnakaupa ja välismaalt laevadega toodud kallist kraami. Raekoja vastas, teisel pool platsi, asub linna apteek, mis ei müü üksnes arstirohte. Kõliseva kukru omanik võib siit saada vürtsitatud lõunamaa veine ja haruldasi maiustusi.

Edasi astume õige ahtakesse käiku, kus ninna lööb värske leiva lõhn. See on Saiakang. Linna pagarid müütavad siin oma tooteid. Saiakangi otsas asub Pühavaimu kirik ja kostub santide halisevat laulu. Kümmekond pimedat ning rõugearmilist kerjust küünitavad möödujate poole käsi, lootes, et vast pudeneb midagi. Üldse näeme linnas väga palju rõugearmilisi inimesi. Pole ka imeks panna, sest tol ajal olid rõuged niivõrd levinud, et iga sileda näoga inimest peeti iluduseks. Rõugetõbi võttis sageli silmanägemise ja need õnnetud inimesed jäid pime-

daks elu lõpuni. Üldse tegid nakkushaigused — eelkõige katk ja pidalitõbi — tolleaegsetes linnades palju kurja. See on arusaadav, kui pidada silmas mustust, milles oldi harjunud elama.

Pühavaimu kiriku vastas seisab suur maja, mille viilu ülanurgast võib lugeda ehitamise aastat — 1410. See on jõukate kaupmeeste ühingu — gildi hoone. Peasissekäigu kohal asub veel praegugi huvitav vanaaegne latern. Laternaid on aga linnas niivõrd vähe, et õhtune teekäija peab ise tõrviku või käsilaternaga endale valgust näitama. Gildihoonest vasakule viib sadamasse linna kõige pikem tänav, mida ka nimetati Pikaks tänavaks. Seda mööda veerevad allamäge rasked koormad rukkikottidega, mis laaditakse laevadele ja veetakse mere taha, kus Liivimaa rukis on heas hinnas.

Voorimehed on enamikus eestlased, linna põgenenud talupojad. Linnal on töökäsi tarvis ja ta ei anna põgenikku mõisale välja.

Meie aga läheme edasi läbi Börsi käigu Laiale tänavale, et vaadata Vana-Tallinna suurimat ehitust — Oleviste kirikut. Praegu ulatub torn ligi 125 m kõrgusele, keskajal oli ta veelgi kõrgem. Seest on kirik 31 m kõrge. Sellised mõõtmed hämmastasid tolleaegseid inimesi. Kirikute suurus pidi näitama ristiusu vägevust.

Mööda Nooruse tänavat liigume praeguse Balti jaama poole. Vanasti kandis see tänav Kloostri tänava nime, sest tema ääres asus naisklooster (nunnaklooster). Peatume Tallinna I Keskkooli õues. Siit on hästi näha linnamüüri kaitseehitused — puidust kaitsekäik, mida katab kivikatus. Müüris leidub suuremaid ja väiksemaid laskepilusid. Kui ilmusid tulirelvad, ei suutnud linnamüür suurtükkidele vastu panna. Nüüd hakati ehitama suuri kahuritorne, nagu Kiek in de Kök ja Paks Margareeta (Suur Rannavärav), koos nende ette jäävate muldkindlustuste — bastionidega.

Nooruse tänavalt pääseme läbi linnamüüri (siin ei olnud vanasti väravat, müüri raiuti hiljem kaarekujuline ava, et teha liiklemisele ruumi) ja heidame veel pilgu Toompeale. Toompea oli kõige tugevamini kindlustatud osa Tallinnas. Siin elas Taani kuninga asevalitseja oma tähtsamate abilistega. Ruumi oli Toompeal rohkem kui all-linnas, sest siin tohtis olla vaid 60 ehituskrunti. Lossi vaatlustornist — Pikast Hermanist — nägi kaugele üle

mere ja maa. Võimukalt seisab Toompea paekivist kõrgendikul — teda vaadates saame aru, miks Tallinn suutis kõigile piiramistele kindlalt vastu panna.

Ekskursioon on läbi. Koduülesandeks saavad õpilased õpikust 16. lugemispala. Järgmisel tunnil võib klassi teadmiste frontaalseks kontrollimiseks kasutada lühikest ajaloolist etteütlust.

Keskaegses linnas.

1. Millistesse kohtadesse tekkisid keskaegsed linnad? (2 — losside juurde ja kaubateede ristumiskohtadesse.)
2. Kuidas oli linn kaitstud vaenlase vastu? (4 — linnamüür tornidega, tugevad väravad, vallikraav.)
3. Milline nägi välja keskaegne linn? (4 — kitsad ja kõverad tänavad, mitmekorruselised kivimajad, mustus tänavatel, avarust vaid kirikute ja raekoja juures.)
4. Mis olid keskaegses linnas kõige tähtsamad kohad? (2 — raekoda ja selle ees asuv turuplats.)
5. Millega tegelesid linnakodanikud? (2 — kauplemise ja käsitööga.)
6. Millised hädaohud ähvardasid keskaegse linna elanikke? (3 — sõda, tulekahjud ja katk.)
7. Kes elasid kesklinnas, kes eeslinnades (rahvuse järgi)? (3 — kesklinnas sakslased, eeslinnades eestlased ja venelased.)

(18 punkti annab hinde «5»; 14 punkti «4»; 11 punkti «3»; 7 punkti «2».)

4. VENEMAA PÄRISORJUSLIKU KORRA AJAL

Ajaloo algõpetuse 4. peatükk annab õpilastele 8 tunni jooksul põgusa ülevaate ühtse paljurahvuselise Vene riigi tekkimisest ning tugevnemisest, alates XIV sajandist ja lõpetades 1812. a. isamaasõjaga. Koos sellega tutvuvad õpilased Vene kultuuri tähtsamate saavutustega, pärisorjastatud talurahva ränga olukorraga ning talurahvasõjaga Jemeljan Pugatšovi juhtimisel.

Peatüki värviküllane tiitelleht juhib lapsi uute kujutluste ja mõistete ringi. Tsaarivõimu sümbolina domineerib tiitellehe keskosas suur tsaarikroon (täpsemalt

keisrikroon). Sellise krooni muutis Venemaa isevalitseja sümboliks Peeter I pärast Põhjasõjas saavutatud võitu, kui Venemaa kuulutati keisririigiks-impeeriumiks. Krooni ümbritsevad inimesed pärinevad aga Peetri-eelsest perioodist, XVI—XVII sajandist. Kahel pool krooni seisavad suurfeodaalid-bojaarid, vasakpoolne eriti hinnalises, kulla ja hõbedaga tikitud piduvammuses, parempoolne rohkem igapäevases rõivas. Igal juhul pidi aga bojaari riietus rõhutama peremehe jõukust, tema üleolekut nii lihtrahvast kui ka väikemõisnikest. Sellest siis ülipikad dekoratiivkäised, rõivaste pikkus ja kallite karusnahkade rohke kasutamine. Juhitagu tähelepanu ka sellele, et tolleaegse tava kohaselt kandis iga täismees tingimata habet ja vurre.

Tiitellehe ülaosas sõidab rohmakas saanis mõisaproua, ja tema kutsar hobuse seljas. Kõrvuti seisavad punases mundris palgasõdur-strelets ja ametnik-djakk. Streletsil on õlal algeline püss, käes hoiab ta pikavarrelist sõjakirvest. Djaki ametitunnusteks on hanesulg ja pikk paberipoogen. Lehe allservas viimistlevad Moskva suurtükimeistrid uut tulirelva, nende tööd uudistab keegi tsaariametnikest. Et Vene riigis osati teha suurtükke, sellest annab tunnistust lk. 60 olev Tsaar-suurtüki pilt. Kuigi sellest suurtükist pole tehtud ainsatki lasku, oli ta spetsialistide arvates tulistamiseks täiesti kõlbulik. Lahingutes kasutati väiksemaid ja liikuvamaid suurtükke, umbes selliseid, nagu näeme Põhjasõjale pühendatud lugemispala päisillustratsioonil lk. 68.

Ja lõpuks põhiline tootja, vene talupoeg algelise adraga kündmas. Hobuseriistad on talupoja tööloomа kohta küll liiga värvikad, kuid pildi tonaalsusele tuleb selline väike kõrvalekaldumine ajaloolisest tõest kahtlemata kasuks.

14. lugemispala **«Ühtse Vene riigi tekkimine»** päisliist kujutab vaadet Moskva jõelt Kremlile. Punasest tellisest müürid, mis kohati kõrgusid kuni 19 meetrini, annavad tunnistust, et tegemist on XVI sajandi algusega, s. t. ajaga, mil tatari ike oli juba kukutatud ning Moskva muutunud tsentraliseeritud Vene riigi pealinnaks. Tol ajal oli Kremli müüride pikkus üle 2 kilomeetri. Müüridel oli kokku 18 torni. Pildi paremas servas on näha Moskva jõe äärne kaupmeeste ja käsitööliste madalatest puumajadest linnaosa. Üle ujuvsilla viib tee kõrgendikule, kus tänapäeval asub Punane väljak. Kremli tornid on

kaetud lihtsate puust katustega. Praeguse kuju said tornid umbes 300 aasta eest — XVII sajandi lõpul (võrdle pildiga lk. 7).

Kremli keskosas asusid Venemaa tähtsamad kirikud. Üle teiste kõrgub Ivan Veliki kellatorn (81 m), millest vasakule jääb 5 kuldse kupliga kaunistatud Uspenski peakirik. Seal peeti pidulikke jumalateenistusi. Veel rohkem vasakule jääb Arhangelski peakirik, kuhu maeti kõik tsaarid (kuni Peeter I-ni, kes on maetud Peterburi Petropavlovskaja kindlusesse).

Asudes käsitlema ühtse Vene riigi tekkimist (lugemispala 14) tuleb lk. 56 olevale kaardile tuginedes aidata õpilastel jõuda selgusele Moskva tugevnemise põhjustes. Seda on otstarbekas teha seletava lugemise meetodil. Õpiku teksti ja kaardi abil tuuakse esile: 1) Moskva keskne asend, mis kaitses teda vaenlaste rüüsteretkede eest (kollased ja rohekad nooled tungivad läbi Vene maade, kuid ei jõua Moskvani); 2) seni üles harimata viljakate maade olemasolu; 3) Moskva soodus asend kaubateedel. Tol ajal veeti enamik kaupu veeteid mööda. Moskvast voolas läbi Moskva jõgi, mida mööda pääses Volgale, Volgat kaudu aga juba meredele; 4) Moskva vürstide osav ja energiline tegevus oma vürstiriigi laiendamiseks, mis hiljem viis paratamatult kokkupõrkele tatarlastega. Eriti äge võitlus toimus Dimitri Donskoi valitsemisajal. Vürst Dimitri tõrjus korduvalt tagasi leedulaste kallaletunge läänest. Ta kindlustas Kremlit, lastes seniste puust vallide asemele rajada valgest kivist müürid, millele paigutati algelised kahurid. Vürst Dimitri ajal muutus Moskva vürstiriik kõige tugevamaks Vene vürstiriigiks. See andis Dimitrile julgust astuda esmakordselt avalikult välja tatarlaste vastu, mis tõi kaasa suure võidu Kulikovo lahingus.

Kulikovo lahingus võitles ligi 200 000 tatarlast 150 000 vene sõjamehe vastu. Tatarlaste relvad ja sõjapidamise viis olid jäänud Batu-khaani aegseteks, venelastel aga oli sõjakunst edasi arenenud. Eriti oluline oli, et Dimitri Donskoil õnnestus ajutiselt ühendada enamiku Vene vürstiriikide väed. Kuna see ühendus pärast lahingut lagunes, ei olnud tatarlastel raske üksikuid Vene vürstiriike uuesti kuulekusele sundida.

Õpiku pilt (lk. 59) kujutab episoodi lahingu algusest. Tolleaegse kombe kohaselt astus venelaste tugevaim sõja-

mees Peresvet kahevõitlusesse tatarlaste vägilase Temir-Murzaga. Vägilased kihutasid täie hooga teineteisele vastu, nii et hobused paiskusid löögist tagajalgadele, odad tungisid läbi kilpide ja mõlemad mehed langesid surnult maha. Kahevõitluse lõpp oli lahingu algussignaaliks.

Tolleaegset Moskva linna iseloomustades võib õpetaja esitada klassile T. Golubeva — L. Gellersteini järgi järgmise pildikese kauplemisest Moskva turul.

Hilissügisel, kui Moskva jõgi kattus juba jääga, viidi turg Kremli kõrvalt üle Moskva jõele. Müügilaudade taga seisid habemikud kaupmehed oma uhketes kuubedes ning kiitsid valju häälega kaupa: sõjariistu, rõivaid ja nõusid. Saanidelt müüdi heinu, küttepuid ja toiduaineid. Otse jääl lebasid terved loomakered, tapetud linnud, külmutatud kala ja küpsetatud leiva virnad. Kauplejate ümber tungles rahvahulk. Käratsedes tingiti hinnast maha, visati nalja või vaieldi. Mõnikord juhtus, et sealsamas korraldati rusikavõitlusi või hobustel võidukihutamisi. Siis katkestati kaubitsemine ja kõik ruttasid huvitavat vaatemängu vaatama. Kauplemine suures Moskva linnas läks hästi. Rahul olid kaupmehed, rahul oli ka Moskva vürst, kes sai kaupmeestelt maksu.

Lugemispala küsimustiku 6. küsimus «Kelle võimu alla sattus Eesti ala pärast Liivi ordu kokkuvarisemist?» ei kuulu 14. lugemispala lõppu, vaid 16. lugemispala algusesse. Sealt leiavad õpilased küsimusele vastuse.

Raskusi ei tohiks valmistada uued mõisted. *Paljurahvuselise riigi* all mõistame riiki, kus ei ela mitte üks, vaid mitu rahvast. Tänapäeval on paljurahvuseliseks riigiks näiteks Nõukogude Liit. Riiki, kus elab ainult üks rahvas, nimetatakse rahvusriigiks. Rahvusriigid on näiteks Poola, Taani ja Norra. *Kremliks* nimetatakse vene linna keskuses olevat kindlust. Meie linnades vastaks kremlile Toompea Tallinnas või Toomemägi Tartus.

15. lugemispala **«Vene ränduritest ja meistermeestest»** annab õpilastele teadmisi vene kultuuri tähtsamate saavutuste kohta XV — XVI sajandil. Afanassi Nikitini pikk reis ning Ivan Fjodorovi visa töö Venemaa esitrükkalina peaksid olema õpilastele eeskujuks kord seatud eesmärgi saavutamisel ja kujundama austava suhtumise paljude inimeste töö resultaadi — trükitud raamatu vastu.

Seostades uut ainet eelmises tunnis õpituga, tuleks rõhutada, et ühtse Vene riigi tekkimine lõi tingimused ka kultuuri senisest kiiremaks arenemiseks ja suhtlemiseks

teiste rahvastega. Meile sõbralik India on tänapäeval maailma üks suuremaid riike (elanike arvult maailmas teisel kohal). Reis Moskvast Indiasse ei võta kuigi palju aega. Lennukil kulub selleks 12 tunni ümber. 500 aastat tagasi kestis aga Tveri linna kaupmehe Afanassi Nikitini teekond kaugesse Indiasse mitu aastat.

Siinkohal juhtigem õpilaste tähelepanu lugemispala päisillustratsioonile, kus esiplaanil on kujutatud ratsu seljas Afanassi Nikitinit, tagaplaanil aga India ehituskunsti näidiseid. Valge hoone meenutab küll Tadž Mahali mausoleumi, kuid see maailmakuulus ehitis valmis alles a. 1632—1650, seega ligi kaks sajandit pärast Nikitini reisi. Ilmsed on siin islami arhitektuurile omased jooned (eelkõige palvetornid ehk minaretid).

Õpiku nappidele ridadele peaksid lisanduma õpetaja seletused. Enne Bakuusse jõudmist langes kaubavoor röövlite kätte ja Nikitin kaotas kõik, mis tal kaasas oli. Ta asus tööle naftakaevude juurde, kus väntas hommikust õhtuni rasket ratast, mis tõmbas sügavast kaevust välja naftaga täidetud nahkämbreid. Päike kõrvetas halastamatult, nafta haises, määris käed ja keha, pani pea pööritama. Niiviisi töötas Nikitin 4 kuud, enne kui sai reisida Pärsiasse (Iraani). Ka siin tuli reisi jätkamiseks tööd rügada. Kuna Afanassi Nikitin tundis mitmeid ameteid, töötas ta puusepana ja tellisepõletajana. Seejärel sõitis ta laevaga Indiasse, kus teda üllatas lopsakas lõunamaine loodus, inimeste nahavärv, riietus ja kombed. Enamik indialasi polnud seni näinud ühtki eurooplast. Valgenahkne habemik venelane suhtus väga sõbralikult võõra maa elanikesse ja võitis peagi nende poolehoiu. Indialased ei varjanud tema eest midagi, tutvustasid teda oma elu ja kommetega ning tundsid huvi kauge külalise kodumaa vastu.

Tingimata tuleks kasutada Afanassi Nikitini teekonna näitamiseks seinakaarti. Kõige sobivam on Aasia füüsiline kaart, millele kantakse värviliste noolte-aplikatsioonidega reisi marsruut. Lisaks õpiku küsimustele tuleks õpilasi tutvustada reisi tähtsusega, juhtides tähelepanu eelkõige rahvaste sõpruse kujunemisele. Nikitinile on Kalinini linnas (nii nimetatakse praegu Tveri) püstitatud mälestussammas.

Asudes käsitlema raamatutrükkimise algust Venemaal, tuleks vestluse teel meelde tuletada varem õpitut

(vt. lk. 26). Kuidas valmistati raamatuid Vana-Vene riigis? Millega ja millele kirjutati? Miks olid tol ajal raamatud väga kallid? Mida tähendab kroonika?

Õpetaja täiendab, et Põhja-Venemaal, eelkõige Novgorodimaal, kirjutati kasetohule. Viimasel ajal on leitud mitusada kasetohukirja, mis annavad tunnistust, et Venemaal oli kirjaoskus päris laialdaselt levinud. Kuid raamatuid ei saanud kasetohust teha. Selleks läks vaja paberit ja trükikunsti, mis avastati algul Hiinas, hiljem aga Lääne-Euroopas (Saksamaal).

Raamatute käsitsi kirjutamine võttis väga palju aega ja vaeva. Iga täht tuli eraldi korralikult välja joonistada. Peatükkide algustähed tehti eriti keerulised ja värviti punaseks. Servadele joonistati värvilised pildikesed või mustrid. Tavaliselt jõudsid mungad-ümberkirjutajad kirjutada päevas 1—2 lehekülge. Kulus pool aastat ja enamgi, enne kui üksainus raamat valmis sai.

Trükipressi kasutuselevõtmine võimaldas sama ajaga paljundada sadu ja isegi tuhandeid raamatuid. Selleks tuli valmistada vasest vormid, kuhu valati sulatina. Hangunud tinast saadi tähed, millest seati kokku read ja leheküljed. Lk. 62 oleval pildil näemegi trükipressiga töötamist. Vasakul seisval mehel on käes kaks nahast patja, varred taga. Need oli tambitsad, mille abil tinast lehekülg trükivärviga ühtlaselt üle hõõruti. Teine mees surub tugeva hoova abil lehte vastu trükiladu. Pärast seda riputati lehed nagu pesu nööridele kuivama, et hiljem trükkida kiri ka vastasküljele.

Ivan Fjodorov oli moskvalane, haritud mees, kes oskas puu- ja metallitööd ning raamatute käsitsi ümberkirjutamist. Ivan IV korraldusel ehitati Moskvasse esimene Vene trükikoda. Selle suure ja keerulise töö tegi ära Ivan Fjodorov koos oma abilistega. 1563. aasta varakevadel algas esimese raamatu «Apostoli» trükkimine. 1564. aasta 1. märtsil oli «Apostol» valmis. Raamatus oli 268 lehekülge, igal leheküljel 25 rida. Töö oli tehtud väga oskuslikult, tähed olid puhtad, punane ja must trükivärv ei olnud segunenud. Trükiti Prantsusmaalt ja Hollandist toodud heale paberile.

Tunni lõpus võiks anda mõned faktid raamatutrükkimise kohta Eestis, kus esimene trükikoda rajati 1631. aastal Tartus ja kaks aastat hiljem Tallinnas. Esimesed (osalt eestikeelsed) raamatud trükiti aga tunduvalt varem

Saksamaal 1525. ja 1535. aastal. 1525. aastal valmistatud raamatust pole säilinud ühtki eksemplari. 1535. aastal ilmunud raamat (Wanradti ja Koelli katekismus) on säilinud osaliselt.

Tund võiks lõppeda vestlusega, mis aitaks süvendada õpilastes austust raamatute vastu ning suunaks raamatute, eelkõige aga mitme aasta jooksul kasutusel olevate õpikute hoolikale hoidmisele.

16. lugemispala **«Ukraina ühineb Venemaaga»** algab kõrvalepõikega Eesti ajalukku. Kasutades XVI sajandi Euroopa poliitilist kaarti, tuleb klassile näidata Vene riigi peamisi naabreid läänes: Rootsit, Liivi ordut ja Poolat. Edasi märgib õpetaja Liivi orduriigi sisemist allakäiku, Venemaa vajadust saada väljapääs kaubavahetuseks Läänemerele ning Rootsi ja Poola taotlust haarata Eesti ja Läti ala oma valdusesse. Sellest saigi alguse 25 aastat kestnud Liivi sõda (1558—1583). Sõja algul lõid Vene väed puruks Liivi ordu ning ühendasid Ida-Eesti veerand sajandiks Vene riigiga. Sõtta sekkusid aga Rootsi ja Poola, mistõttu Venemaa ei saavutanudki väljapääsu Läänemerele. Eesti ala jaotasid nüüd Rootsi ja Poola. Nende omavahelises võitluses jäi peale Rootsi. Nüüd jäi kogu Eesti umbes 80 aastaks Rootsi kuningriigi koosseisu. Võim kohaliku talurahva üle jäi endiselt saksa mõisnikele, kes veelgi tugevdasid talurahva rõhumist.

Asudes Ukraina ajaloo juurde, tuleks selgitada, et Ukraina on tulnud sõnast *ääremaa, ääreala* (vene keeles *окраина*). Ukraina oli umbes 100 aastat tatari ikke all, siis oli ta Leedu riigi koosseisus. 1569. a. Lublini uniooniga läks see rikas ala poola mõisnike valdusesse. Nende kätte koondusid hiiglasuured rikkused. Oma suurtes mõisates võimutsesid nad nagu kuningad. Poola mõisnikud elasid uhketes lossides, sõid kuld- ning hõbenõudelt kalleid ja haruldasi roogi, neid ümmardasid kümned teenrid. Ukraina talupoegi ei pidanud nad inimesteks, vaid suhtusid neisse nagu loomadesse.

Sellises olukorras põgenesid paljud ukrainlased Dnepri jõe kärestikel asuvatele saartele ja muutusid vabadeks inimesteks — kasakateks. (Kasaka mõistega puutuvad õpilased põhjalikumalt kokku õppides talurahvasõda Jemeljan Pugatšovi juhtimisel.)

Sageli astusid kasakad välja poola mõisnike omavoli ja ülekohtu vastu. Jõukamad kasakad valisid enda hul-

gast sõjalise juhi — hetmani. Poolakad püüdsid jõukamaid kasakaid oma teenistusse palgata ja tihti see ka õnnestus. Kui hetmaniks valiti Bogdan Hmelnitski, siis alustasid kasakad koos Ukraina talupoegadega suurt ülestõusu poola rõhujate vastu. Ülestõusnute väe teekonda märgivad Setšist algavad punased nooled, mis suunduvad läände. Lk. 64 olev illustratsioon annab ettekujutuse ülestõusnud talupoegade ning poola mõisnike ratsaväe relvastusest ja välimusest. Poola ratsanikud kandsid erakordselt uhket sõjarüüd. Osal ratsanikel olid kerge raudrüü külge kinnitatud isegi värvilistest sulgedest tiivad. Kaasaegsete sõnade järgi oli poolakate väes rohkem kulda ja hõbedat kui rauda ja terast. Pealegi olid poola mõisnikud oma võidus kindlad ja vaatasid ülestõusnute väele kui «matsikarjale» põlglikult ülalt alla.

Kui algasid lahingud, tabas poolakaid üks lüüasaamine teise järel. Miks? Sellele küsimusele vastamine jäägu juba õpilaste hooleks.

Perejaslavi raadal otsustas Ukraina rahvas jäädavalt ühineda Venemaaga. Poola ei olnud aga nõus loobuma rikkast Ukrainast. Algas Poola-Vene sõda, mille tulemusena idapoolne Ukraina jäi Vene paljurahvuselise riigi koosseisu. Läänepoolne Ukraina ühendati Venemaaga aga alles 150 aastat hiljem. Selleks ajaks olid ka türklased Ukraina lõunaosast välja kihutatud ja Krimm Venemaaga ühendatud. Praegu elab 50-miljoniline ukraina rahvas Ukraina NSV-s ja ehitab koos teiste nõukogude rahvastega üles uut ühiskonda — kommunismi.

Pala lõpuosas puutuvad õpilased esmakordselt kokku kahe keerulise mõistega — majanduse ja kultuuriga. *Majanduse* all mõistame inimese eluks kõige vajaliku valmistamist (toit, riietus, elamud, tööriistad, liiklusvahendid jne.).

Veelgi raskem on IV klassi õpilasel lahti mõtestada *kultuuri* mõistet. Etnograaf J. Lipsi väga lakooniline määratlus, et rahva kultuuri moodustab tema materiaalsete ja vaimsete saavutuste summa, jääb paraku liiga abstraktseks. Seepärast oleks õigem alustada kultuuri mõiste koostisosade loetlemisega. Kultuuri all mõistame kooliharidust, raamatute kirjutamist ja trükkimist, teadusemeeste ning kunstnike tegevust, samuti rahvaloomingut (rahvalaule, muinasjutte, rahvariideid, ehitisi jne.).

Kuna hiljem puututakse majanduse ja kultuuri mõistega pidevalt kokku, siis on väga oluline, et õpilastel tekiksid neist algusest peale selged kujutlused. Õpetaja võib lasta kinnistamiseks lastel enestel nimetada ümbritsevast elust võetud näiteid, mis sobiksid kas majanduse või kultuuri kui üldmõiste alla (vabrikud, teatrid, koolid, kolhoosid, raudteed, ehitised, raamatud jne.).

17. lugemispala **«Põhjasõda. Eesti ala ühendamine Vene riigiga»** on ülevaateteema, mille sissejuhatuseks on sobiv korrata 14. ja 16. pala põhilist materjali. Kasutada võiks valikulist seletavat lugemist, millesse põimub vestlus ja õpetaja jutustus. Tingimata peab olema klassis XVIII sajandi I veerandi sündmustele pühendatud seinakaart.

Oma kommentaaris juhtigu õpetaja tähelepanu Venemaa mahajäämusele Põhjasõja alguses. Venemaa oli tolleks ajaks muutunud hiiglaslikuks riigiks (näidata kaardil), kus elas ligemale 15 miljonit inimest. Kuid mongolitatari ike, pärisorjuslik kord ja soodsa väljapääsu puudumine merele ei lasknud Vene riigil küllaldaselt areneda. Oli tarvis suuri muudatusi. Neid asuski teostama noor energiline tsaar Peeter I, kes otsustas murda sõjaga väljapääsu Läänemerele ja raiuda «akna Euroopasse». See tähendas aga rasket võitlust Rootsiga.

Vaadates kaardile, võib õpilastel kergesti tekkida küsimus, mis vastane sai väike Rootsi suurele Venemaale olla. Nende territooriumid on suuruselt ju nii erinevad. Siinkohal juhime õpetajate tähelepanu Heldur Palli huvitavale raamatule «Kui Raudpea läks. Pildikesi Põhjasõja ajast.» (Tallinn, 1967), kus on öeldud järgmist: «Põhjasõja sündmustega tutvumine tekitab küsimusi või koguni arusaamatust. Oleme ju nii harjunud ja sisse elanud tänapäeva maailma, et kipume mõõtma kauget minevikkugi selle mõõdupuuga. Tänapäeval paistab aga arusaamatuna, et Rootsi julges alustada võitlust Poola, Venemaa ja Taani vastu, et Karl XII väed saavutasid seejuures algul isegi suuri võite. Harilikult kiputakse ju unustama, et XVIII sajandi algul valitsesid hoopis teistsugused olud, praegustest erinesid nii riigipiirid kui ka maade tähtsus, elanike arv ja sõjaline võimsus.»[1] Rootsi oli küll viljavaene maa, kuid tal oli tolle aja kohta arenenud metallur-

[1] H. Palli, Kui Raudpea läks. Tallinn, 1967, lk. 13.

gia ja relvade tootmine. Hästi välja õpetatud ja relvastatud Rootsi sõjavägi oli ohtlik vastane mistahes Euroopa riigile. Põhjasõja alguses ületas Rootsi sõjavägi Vene armeed, kuid pikaleveninud võitluse käigus jõudude vahekord muutus ning otsustavates lahingutes osutus ümberkorraldatud Vene sõjavägi paremaks. Toonitada tuleb asjaolu, et rootslased sõdisid võõraste maade vallutamiseks, venelased aga kaitsesid oma kodumaad.

Lühidalt kuid ilmekalt iseloomustagem tsaar Peeter I. Tema välimus jääb lastele hästi meelde: ligi 2 meetri pikkune tugev mees, kes armastas kehalist tööd. Teadmistehuviline, küllaltki haritud,[12] teotahteline, avara silmaringiga Peeter I mõistis hästi Vene riigi ees seisvaid ülesandeid ning oskas leida teid nende lahendamiseks. Hoiduda tuleb Peetri kujutamisest mingi ideaalse valitsejana. Ta oli ikkagi mõisnike tsaar, kes kõik raskused veeretas rahva kaela, koormates talupoegi ränkade maksude ja mitmesuguste töökohustustega. Peeter I oli iseloomult äkiline, armastas kärarikkalt pidutseda ja ohjeldamatult purjutada.

Uue linna Peterburi ehitamine algas 1703. aasta maikuus, kohe pärast seda, kui rootslased olid välja löödud Neeva jõe soisest suudmest. Veel samal aastal käsutati ehitustöödele 20 000 talupoega. Edaspidi kasvas nende arv iga aastaga 40 000 võrra. Linna ehitamine sohu oli ränk töö. Halva toidu ja kehva riietuse tõttu levisid ehitajate hulgas haigused, mille tagajärjel paljud surid. Sageli põgenesid talupojad-ehitustöölised Peterburist. Peeter I viis oma tahet raudse järjekindlusega ellu. Rootslased püüdsid mitmel korral Neeva suuet tagasi vallutada, kuid tulemusteta. 1712. a. toodi Peeter I käsul valitsusasutused Moskvast üle Peterburi. Seega sai Peterburist Venemaa uus pealinn (hea võimalus pealinna mõiste kinnistamiseks). Peagi hakati Peterburis ehitama sõjalaevu. Peeter I eluajal valmis Peterburi laevatehastes 59 suurt ja 203 väikest sõjalaeva. Nende tarvis valati suurtükke ja valmistati püssirohtu. Nii sai Peterburist ühtaegu pealinn, sadamalinn ja tööstuslinn.

Selgitades Eesti talurahva hoiakut Põhjasõja aastail, peetagu silmas, et talurahvas oli sügavalt pettunud Rootsi võimude senises tegevuses. XVII sajandi lõpul, mõisate reduktsiooni (riigile tagasivõtmise) ajal, hellitati lootust, et Rootsi kuningas annab talurahvale vabaduse

või vähemalt muudab nad kroonutalupoegadeks. Midagi sellist ei toimunud. Hoopis vastupidi — talupoegade koormised kasvasid veelgi. Lisaks sellele tabas Eestit 1695.—1679. a. erakordselt vihmaste suvede tõttu ränk ikaldus koos näljahädaga ning nakkushaiguste massilise levikuga. See oli suurim nälg, mida meie rahva ajalugu tunneb. Nälg ja haigused viisid hauda ligi neljanda osa eesti rahvast. Rootsi võimud tegid nälgijate abistamiseks väga vähe, küll aga veeti Eestimaalt vilja Soome ja Rootsi, kus viljasaak oli samuti vilets. Seepärast on arusaadav, miks eesti talupojad ootasid Vene võimu, lootes temalt kergendust.

Väga oluline on selgitada Eesti ala Venemaaga ühendamise ajaloolist tähtsust. Hinnangu põhiseisukohad on esitatud õpikus. Õpetaja lisagu: eesti talupoeg ei pääsenud mõisnike rõhumise alt, sest kohalikud saksa mõisnikud oskasid lipitseda tsaaride ees ja saavutada oma seniste eesõiguste kinnitamise. Eesti talupoeg leidis aga Vene töörahvas endale kindla liitlase. Selle võitlusliidu konkreetsete avaldustega puutume lähemalt kokku hilisemate revolutsiooniliste sündmuste käsitlemisel.

Lugemispalas esineb kaks uut mõistet — *kuningas* ja *tsaar*. Kuningaks nimetame väiksema riigi valitsejat, tsaariks (ka keisriks) aga suurriigi valitsejat. Nende võim ei olnud valitav, vaid läks isalt pojale pärandamise teel. Võimu välisteks tunnusteks olid kroon ning kalliskivide ja kullaga ehitud lühike valitsuskepp. Ühtaegu avaneb Põhjasõja materjali kaudu hea võimalus kontrollida mõistete *sõda* ja *lahing* omandamist ning neid kinnistada.

Eelmistes tundides õppisid lapsed tundma mitmeid ajaloolisi isikuid. Selle materjali kinnistamisel avaneb nüüd sobiv võimalus paigutus- ehk kombineerimistestiga katsetamiseks. Õpetaja kirjutab kantavale tahvlile (või vahetunni ajal klassitahvlile, kusjuures kirjutatu varjatakse kaardiga) kaks tulpa: esimesse ajaloolised isikud, teise sündmused, millest nad osa võtsid. Õpilaste ülesandeks jääb ühendada isikud ja sündmused, märkides numbri järel õige tähe.

Isikud	Sündmused
1. Batu-khaan	A. Tsaar-suurtüki valmistamine
2. Aleksander Nevski	B. Võit Põhjasõjas
3. Dimitri Donskoi	C. Ukraina ühendamine Venemaaga
4. Afanassi Nikitin	D. Trükikunsti algus Venemaal
5. Andrei Tšohhov	E. Kulikovo lahing
6. Ivan Fjodorov	F. Tatari ikke algus
7. Bogdan Hmelnitski	G. Reis Indiasse
8. Peeter I	H. Jäälahing

Töövihikusse peaks seega ilmuma järgmine vastus:

1 F
2 H
3 E jne.

Hiljem võib sama võtet kasutada vastupidisel kujul, andes esimeses tulbas kronoloogilises järjestuses sündmused, teises tulbas aga segipaisatuna ajaloolised isikud. Seejuures võib loomulikult lisada uusi nimesid, nagu Lomonossov, Pugatšov, Kutuzov jt.

18. lugemispala on pühendatud suure vene teadlase **Mihhail Lomonossovi elule ja tegevusele.** Seda pala on otstarbekas käsitleda kas seletava või iseseisva lugemise meetodil, kusjuures õpetaja ülesandeks jääb õpiku kommenteerimine ja täiendamine. Asudes uue aine juurde ja selgitades klassile Venemaal tekkinud vajadust haritud inimeste järele, märgib õpetaja tahvlile kava ning teatab, et tunni lõpul peavad õpilased kava järgi jutustama Lomonossovi elust.

Mihhail Lomonossov (1711—1765)

1. Mihhaili lapsepõlv Valge mere ääres.
2. Mihhail põgeneb Moskvasse.
3. Mihhaili kooliaastad Moskvas.

4. Lomonossovist saab teadlane.
5. Lomonossov Teaduste Akadeemias.
6. Lomonossov teaduse ja hariduse arendajana.

Iga punkti kohta leidub materjali õpikus, millele lisanduvad õpetajapoolsed täiendused. Soovitatav on tuua klassi Venemaa kaart, et näidata (või lasta näidata) Lomonossoviga seotud kohti: Valget merd, Põhja-Dvinaad, Moskvat, Peterburi.

Õpetaja täiendused võiksid olla järgmised.

1. Mihhaili lapsepõlv möödus Valge mere, õigemini sellesse merre suubuva veerohke Põhja-Dvinaa jõe ääres. Talv on seal pikk ja paneb 8 kuuks jõe ning mere valgesse jäävangi. Mihhaili isal Vassili Lomonossovil oli suur ja kiire purjepaat «Kajakas», millega võis julgesti sõita kaugele merele, isegi ohtlikule Põhja-Jäämerele (näidata kaardil). Sageli kestis teekond kalavetele üle kuu aja. Kitsukeses paadis oli niiske ja külm. Seal tuli teha süüa ja magada, pead-jalad koos. Pikkadel meresõitudel nägi Mihhail palju huvitavaid loodusnähtusi: põhjataevas rahutult vehklevaid virmalisi, südaöist päikest suvisel pööripäeval, võimsaid jäävälju, mida tuul ajas merele, merelindude pesitsuspaiku üksildastel saartel, võrkudesse jäänud kummalisi kalu ja mereloomi. Rasked mereretked karastasid noort Lomonossovit. Kokkupuuted põhjamaa karmi, kuid kauni loodusega äratasid Lomonossovis tugeva huvi teadmiste järele ja arendasid kunstimeelt.

2. Mihhaili põgenemine Moskvasse toimus 1730. aasta lõpul. Tol ajal veeti talvel vooridega Moskvasse külmunud kala. Lomonossov nägi ühe sellise voori teeleminekut. Kodust põgenemise plaan oli tal juba ammu — nüüd saabus paras aeg see teoks teha. Järgmisel ööl, kui kõik kodus magasid, pani ta selga kaks särki ja poolkasuka, taskusse passi koos laenatud 3 rublaga, kahmas kaenlasse kaks raamatut ja ruttas jalgsi voorile järele. Kolmandal päeval sai Mihhail voori kätte. Esialgu ei tahetud poissi kaasa võtta, kuid hiljem andsid mehed Mihhaili palvetele järele. Teekond oli pikk ja vaevaline (õpetaja näitab kaardil), kuid Mihhail tuli kõigi raskustega toime.

3. Kool, kuhu Lomonossov astus, kandis seal õpitavate keelte järgi Slaavi-Kreeka-Ladina Akadeemia nime.

Õpilasi oli 200 ringis. Nad õppisid 8 klassis mitmesuguseid teadmisi. Lomonossovi head vaimuanded võimaldasid tal ühe aastaga läbi teha 3 klassi. Selle ajaga oli ta õppinud nii palju ladina keelt, et võis selles keeles isegi luuletada. *Ladina keelt* kõnelesid vanad roomlased. Praegu ladina keelt enam ei räägita, kuid sellest keelest on tulnud teistesse keeltesse palju sõnu, nagu: traktor (*trahere* — vedama), raadio (*radio* — kiirgaja), kool (*scola*) ja mitmeid teisi. Lomonossovi eluajal ja ka hiljem oli ladina keel teadlaste rahvusvaheliseks keeleks, millest saadi aru kõikides maades.

Enamik Slaavi-Kreeka-Ladina Akadeemia õpilasi elas vaesuses. Nii mõnelgi tuli majandusliku kitsikuse tõttu koolist lahkuda. Paberit pidid poisid ostma oma raha eest, aga kaltsudest tehtud paber oli tol ajal küllaltki kallis. Pliiatsite asemel kasutati tinapulgakesi, tindiga kirjutamisel hanesulgi.

Kooli läheduses asus Punane väljak, mis oli tollal turuplats. Õpilased jätsid sageli õppimise ja läksid turule hulkuma. Selle eest pandi neid hernestele põlvitama, peksti vitste ja isegi piitsaga. Lomonossov püüdis võimalikult palju õppida ja lugeda. Lugemisele pühendas ta kõik vabad hetked. Tänu erakordsele töökusele ja andekusele oli ta varsti palju targem kaasõpilastest.

4. Lomonossov jätkas õpinguid Peterburis, kuhu Peeter I korraldusel oli asutatud **Teaduste Akadeemia.** Õige pea otsustati saata andekas noormees koos teiste paremate õpilastega välismaale teadmisi täiendama. 25-aastane Lomonossov sõitiski Saksamaale. Teaduse olukord polnud seal just kiiduväärt. Sellele vaatamata püüdis Lomonossov õppida kõike, mis talle kasulik tundus. Viis aastat töötas Lomonossov Saksamaa ülikoolide juures. Eriti huvitas noort venelast mäeasjandus — s. t. kaevanduste rajamine ja maapõuevarade leidmine.

5. 30-aastasena tuli Lomonossov tagasi Peterburi, kus talle anti vähetähtis **ametikoht Teaduste Akadeemias.** Ta pidas loenguid maateadusest, maakide kaevandamisest ja ka luuletamisest. Selgus, et Lomonossov on ise andekas luuletaja.

Uskudes teaduse jõusse ja vene inimeste andekusse, kirjutas Lomonossov:

Pilk heida üles mägedele
ja laiuvaile väljadele,
kus voolab Volga, Dnepr ja Ob.
Kõik nende peidus olev rikkus
saab teadusega avalikuks...[1]

Lomonossov innustas vene noorukeid võistlema välismaa teadlastega, kes olid haaranud enda kätte kõik tähtsamad kohad Venemaa Teaduste Akadeemias ja vaatasid venelastele ülalt alla. Ka Lomonossovile tehti uurimistöös pidevalt takistusi. Välismaalastele ei meeldinud, et lihtsa vene kaluri poeg on nendest targem. Aga seda Lomonossov oli.

Lomonossov armastas kogu südamest oma maad ja rahvast ning soovis neile head käekäiku. Ta oli oma kodumaa patrioot. Seda kinnitavad järgmised read tema luuletustest:

Kui meie ajalugu teate,
ja mõõdate, kui suur me maa,
siis ausalt tunnistama peate,
ei võita meid te eal ei saa.

Seda suurt läbiuurimata maad tuli aga alles tundma õppida. Palju oli veel selliseid kohti, kuhu inimese jalg polnud astunud.

Kus loodusel on imet peidus
veel palju surelike eest,
kus loomi paksus metsas leidub
nii kaugel inimeste teest.
Kus roheluse karges varjus
veel vallatlevaid põdrakarju
kütt pole iial heidutand,

kirjutas Lomonossov. Vene teaduse arendamiseks asutati 1755. a. Lomonossovi algatusel Moskvasse esimene ülikool Venemaal. Lomonossov ise uuris paljusid teadusalasid (füüsika, keemia, geograafia, ajalugu jt.) ja arendas neid edasi. Kõigest sellest kuulevad õpilased lähemalt keskkoolis. Võõrana võib tunduda lk. 73 esinev Lomonossovi portree. Oleme teda harjunud nägema, parukas peas, paraadportreedel, siin aga on kujutatud lihtrahva hulgast pärinevat teadusemeest sellisena, nagu ta tegelikult oli.

19. lugemispala, mis loob kujutluse **talupoegade-pärisorjade elust Venemaal,** on koostatud Aleksander Radišt-

[1] A. Morozov, Lomonossov. Tallinn, 1961, lk. 178.

ševi kuulsa teose «Reis Peterburist Moskvasse» alusel. Teema käsitlemine võiks alata lk. 75 pildile tugineva seletusega tolleaegsete liiklusolude kohta. Kuni raudteede ilmumiseni sooritati pikemad teekonnad posthobustega, keda vahetati 20—30 km järel asuvates postijaamades, kus ka keha kinnitati ja ööbiti. Peterburi—Moskva vahemaa läbimiseks (umbes 900 kilomeetrit maanteed mööda) kulus ligemale nädal. Kuna kitsad tõllad raputasid kehval teel tugevasti, oli selline teekond küllaltki ebamugav. Radištševi ja talupoja jutuajamist võib instseneerida. Kaks õpilast loevad dialoogi, kolmas aga selgitusi ja vahetekste. Soovitatav oleks Radištševi raamatu kaasavõtmine tundi ja selle näitamine õpilastele.

Radištševi enda kohta täiendavat niipalju: ta sündis Moskvas mõisniku perekonnas. Noormehena teenis ametnikuna tsaaririigi mitmes ametiasutuses, kus puutus kokku lihtrahva raske olukorraga. Radištšev otsis teid rahva elu parandamiseks. Talle sai selgeks, et tsaar ega mõisnikud ei taha rahva heaks midagi ette võtta. Ainus väljapääs seisab avalikus vastuhakus: talupojad haaraku relvad ja võidelgu oma vabaduse eest. Tolle aja kohta oli see enneolematult julge mõte, mida ei tohtinud avalikult välja öelda. Radištšev otsustas kasutada varjatud teed ja avaldada oma mõtted pealtnäha süütu reisikirjelduse na. Ta laskis raamatu trükkida «oma kulu ja kirjadega» 1790. aastal ja andis müügile vaid 25 eksemplari. Sellele vaatamata levis kuuldus raamatu ilmumisest väga kiiresti ja jõudis peagi tsaarinna Katariina II kõrvu. Katariina luges teose läbi ja andis korralduse autori vangistamiseks. Tsaarinna soove täitev kohus mõistis Radištševi «Teekonna» kirjutamise ja avaldamise eest surma. Mõni aeg hiljem asendati surmaotsus Siberisse asumisele saatmisega. Aasta ja neli kuud kestis Radištševi teekond 7000 versta taha. Alles pärast Katariina II surma lubati Radištševil Venemaale tagasi tulla, kuid varsti selle järel lõpetas ta elu enesetapmisega. Tol ajal oli Radištšev Vene mõisnike hulgas erandiks. Kuid tal oli järglasi ohvitseride-dekabristide näol, kes 1825. a. detsembris tegid ebaõnnestunud katse kukutada tsaar ja kaotada Venemaal pärisorjuslik kord.

Vaadeldavas tunnis on kesksel kohal *pärisorja* mõiste kujundamine. See on IV klassi õpilastele küllaltki keerukas sõna, mis hiljem kipub kergesti segi minema orja

mõistega. V klassis tutvuvad õpilased orjandusliku ühiskonna ajalooga ja kui nad ei suuda teha selget vahet orja ja pärisorja vahel, siis sulavad mõlemad mõisted ühte. Silmas tuleb pidada ka laste ühesugust emotsionaalset suhtumist orjadesse ning pärisorjadesse (rõhututesse), mis varjutab mõistete erijooned ja viib tolle vanuseastme mõtlemisele iseloomulikele liiga laiadele üldistustele. Pole sugugi haruldane, kui V klassi õpilased väidavad, et «pärisorja elu oli raskem kui orja elu, sest ori võis veel kunagi vabaks saada, aga pärisori oli päriselt ori — s. t. kogu eluaja». Selle vea levikut soodustab mõlema sõna kõlaline lähedus.

Tuginedes õpiku materjalile, toonitagu õpetaja, et pärisorjad olid need talupojad, kes olid sattunud mõisniku **peaaegu täieliku** võimu alla. Mõisnik võis oma pärisorja karistada ja koos maaga müüa, kuid ei tohtinud tappa. Õigus otsustada inimese elu ja surma üle kuulus ikkagi riigile. Pärisori oli kinnistatud oma maalapi külge. Ta ei tohtinud talust lahkuda. Kui ta seda salaja tegi (s. t. põgenes), püüdsid mõisnikud põgeniku kinni võtta ja karmilt karistada. Pärisori pidi töötama mõisapõllul oma tööriistade ja veoloomadega (teotöö) ning andma mõisnikule suure osa oma põllult ja loomadelt saadud saagist (andam). Teotöö ning andami eest ei saanud pärisori mingit rahalist tasu ja pidi veel riigile makse maksma. Pärisorjale oli jäetud võimalus mõisatööst vabal ajal harida oma maalapikest, et hoida endal ja perel kuidagi hinge sees. Mõisnikku huvitas, et tema maal elaksid ja töötaksid ikkagi tööjõulised pärisorjad, ülemäära kurnatud või surnud talupojast polnud ka temal mingit kasu.

Talupoegade õlgadele langesid pärisorjuslikul Venemaal veel muudki koormised. Neil tuli anda mehi sõjaväkke, vedada sõjaväele moona, ehitada teid ja kindlustusi, ülal pidada kirikut. Ühesõnaga — tolleaegne riik püsis pärisorjade töö najal. Talurahva klassivõitluse lihtsamateks vormideks olid põgenemine, vastuhakk mõisnikule ja tema abilistele ning lõpuks organiseerimata, ootamatu ülestõus, mille mahasurumisega mõisnikud sõjaväe abil toime tulid. Mõnikord omandas ülestõus nii laialdase ulatuse, et teda hakati nimetama talurahvasõjaks.

Talurahvasõda Jemeljan Pugatšovi juhtimisel ongi

järgmise lugemispala teema. Siin puutume kohe alguses kokku *kasaka* mõistega. See on türgi keelest tulnud sõna, mis tähendab vaba inimest. Põgenenud pärisorjad asusid elama Vene riigi tühjadele piirialadele, kus polnud mõisnikke. Vajadus kaitsta end stepirahvaste rünnakute vastu sundis kasakaid ühinema. Kasakad olid julged vabadustarmastavad inimesed. Nende hulgast kerkisid esile vähesed jõukad kasakad, kes said tsaarivalitsuselt tasu ja kohustusid selle eest kaitsma riigipiire. Vaesed kasakad pidid kuulama nende sõna. Aga just vaesed kasakad ühinesid talupoegade ülestõusudega. Kuna kasakatel olid korralikud sõjariistad ja head ratsud, olid nad mõisnikele tõeliseks hirmuks. Aegade jooksul muutusid jõukad kasakad tsaarile ustavaks ratsaväeks, keda revolutsioonide ajal kasutati rahva väljaastumiste mahasurumiseks. (Sellises uues tähenduses puutuvad õpilased kasaka mõistega kokku 1905. ja 1917. a. revolutsioonide ajal.)

Jutustades talurahvasõja põhjustest, tuleks lisada, et eriti raskeks muutus vene talupoegade olukord tsaarinna Katariina II valitsemisajal XVIII sajandi teisel poolel. Katariina kinkis helde käega oma abilistele kümneid tuhandeid riigitalupoegi. Mõisnikele anti õigus saata neile ebameeldivad talupojad asumisele või sunnitööle Siberisse või anda sõduriks. Kui varem müüdi talupoegi-pärisorje ainult koos maaga (s. t. talupoeg jäi oma perega elama endisse kohta, muutus ainult peremees), siis nüüd hakati talupoegi müüma maast lahus. See oli eriti ebainimlik, kuna nii lahutati ka perekondi vägivaldselt. Mõnikord viisid mõisnikud oma pärisorje laadale otsekui kariloomi ning vahetasid neid hobuste või jahikoerte vastu. Ajalehtedes ilmusid kuulutused, kus majakraami ja toiduainete kõrval pakuti müüa inimesi — pärisorje.

Kontrastina talupoegade raskele elule võiks tuua mõned näited vene suurmõisnike rikkuse ja mõttetult priiskava elu kohta. Tsaarinna lähikondsetel pidi olema mitu kullaga tikitud kuube, kallist kasukat, briljantidega kaunistatud nuusktubakatoosi ja kullatud tõld, mida vedasid 6 hobust. Krahv Orlovi kalliskividega kaunistatud paraadriietus maksis tolleaegses vääringus 1 miljon rubla (võrdub 40 000 talupoja-pärisorja müügihinnaga, sest talupoegi müüdi tavaliselt 25—30 rubla eest). Krahv

Potjomkinile kuulus umbes 200 000 pärisorja. Pole siis ime, et ta võis oma kingadele muretseda briljantidega kaunistatud pandlad, mis maksid mitu küla koos seal elavate talupoegadega. Krahv Bezborodko laskis igaks lõunasöögiks katta laua 100 inimesele. Eriti pidulikele õhtusöökidele kulutas ta korraga kuni 50 000 rubla (2000 pärisorja hind). Ja kõik need mõttetult lendu lastud varandused koguti pärisorjade ränga tööga.

Katariina II laskis ohvitseridel tappa oma mehe, andetu ja tahtejõuetu tsaar Peeter III. Nii sai Katariina II tsaarinnaks. Rahvale teatati, et tsaar suri südamerabandusse, kuid peagi levis kuuldus, nagu oleks Peeter III põgenenud ja kavatsevat nüüd talupoegi pärisorjusest vabastada. Neid kuulujutte otsustaski Pugatšov kasutada ülestõusule õhutamiseks. Ta esitas ennast «hea tsaari» Peeter III.

Ülestõusu käik on õpikus küllaltki detailselt antud ja õpetaja ei tarvitse esitada täiendavat materjali. Tuleks aga toonitada talupoegade organiseerimatust ja nende kitsast silmaringi. Piiratud liikumisvabadusega pärisorjale lõppes tuntud maailm naabermõisa või naaberkülaga. Mis kaugemale jäi, see teda enam ei huvitanud. Ta ei tahtnud oma kodukohast eemale minna ja liitus ülestõusnute väega ainult lühikeseks ajaks.

Pugatšov oli kogenud sõjamees, kes püüdis luua oma väes kindlat korda. Teatud määral see ka õnnestus (kasakad ja Uraali töölised). Tsaariväega ei saanud Pugatšovi ülestõusnute väge veel võrrelda. Selle mõtte kinnitamiseks tuleks lasta õpilastel kõrvutada 20. ja 21. lugemispala päisillustratsioone, kus on kujutatud Pugatšovi ülestõusnuid nende relvadega ja tsaariarmeed lahingus Napoleoni vägedega. Tõsi küll — kasakad ja baškiirid olid mõnevõrra paremini relvastatud, kuid regulaarväele ei saanud ka nemad kestvamas sõjas vastu.

Vaadeldav talurahvasõda oli suurim Venemaa ajaloos. Siin on kohane meelde tuletada eelnevalt õpitud eesti talupoegade suurt ülestõusu, mida samuti loetakse talurahvasõjaks — Jüriöö ülestõusu. Tuleks kasutada kaarti, kus ülestõusnute tee tähistatakse aplikatsioonidega (nooled). Õpilased peaksid oskama näidata Uraali mägesid, Volgat ja Kaasani linna.

Peatüki viimases palas antakse ülevaade **1812. a. isamaasõjast.**

Käsitlust võiks alustada seletava lugemisega, minnes Borodino lahingu kirjeldamisel üle emotsionaalsele jutustusele. Pala käsitlemine lõpetatakse iseseisva tööga, mille käigus õpilased leiavad vastuse probleemile, miks Napoleoni sõjakäik Venemaale lõppes lüüasaamisega, kuigi algul oli vaenlastel kolmekordne ülekaal ja neil õnnestus vallutada koguni Moskva.

Seletava lugemise käigus lisagu õpetaja järgmised kommentaarid: Napoleoni 6000 000-mehelist armeed nimetati «Suureks armeeks», mitte aga Prantsuse armeeks. Miks? Aga sellepärast, et prantslased moodustasid Napoleoni väest vaid poole. Teine pool koosnes austerlastest, sakslastest, poolakatest, itaallastest, hispaanlastest, portugallastest jt. Euroopa rahvaste esindajatest. Paljud neist vihkasid Napoleoni, kes oli vallutanud nende kodumaa. Nad läksid Napoleoniga kaasa lootuses suurele sõjasaagile ja kergele võidule. Oma olemuselt oli see rööv-armee.

Vene vägesid juhtis sõja algul Baltimaadelt pärinev kindral Barclay de Tolly (maetud Jõgevestesse). See kogenud sõjamees mõistis, et Napoleonile ei tohi anda pealahingut piiri läheduses, vaid tuleb taganeda sisemaale ja oodata abivägede saabumist. Sõdurite hulgas levis kuuldus, et sakslane Barclay (tegelikult põlvnes ta šoti perekonnast) olevat reetur, kes viib vaenlase otse Moskvasse. See polnud tõsi. Siiski oli tsaar sunnitud nimetama uueks ülemjuhatajaks venelase Mihhail Kutuzovi, kuulsa väejuhi Aleksander Suvorovi õpilase ja võitluskaaslase. Kutuzov oli sel ajal 67-aastane. Erinevalt Barclayst uskus ta vene lihtrahva jõusse. Barclay jäi ülemjuhataja esimeseks abiliseks.

Borodino väli, mis asus 110 km kaugusel Moskvast, oli küllalt avar suurte väehulkade tegutsemiseks. Kutuzov paigutas Vene väed nii, et need ei lasknud vaenlasel Moskva suunas edasi liikuda. Napoleoni eesmärgiks oli Vene armee purustamine. Eelmiste sõjakäikude ajal oli Napoleonil korduvalt õnnestunud sõja saatuse otsustamine ühe lahinguga. Ka nüüd oli ta oma üleolekus kindel. Kuid sedapuhku läks teisiti.

Väga emotsionaalse kujutluse saab sellest lahingust anda Mihhail Lermontovi kuulsa luuletuse «Borodino» fragmentide põimimisega jutustusse.

Sai kaua tummalt taganeda.
Me tuju langes, nähes seda,
hallpead ju rääkisid:
«Mis tuleb ülematel pähe?
Kas on neil tõesti julgust vähe,
et ikka proovima ei lähe
häid vene tääkisid?»

Siis lagendikku nägid roodud,
mis võitlusväljaks justkui loodud.
Reduut sai tehtud seal.
Uus lootus meeste põues tärkas
ja koiduga, kui vägi ärkas,
ta silmapiiril prantslast märkas
just nagu pihu peal.

Lahingust endast kõneleb luuletaja:

See oli päev! Suits ümber kiikus,
just nagu pilv me poole liikus
musttuhat sõjameest.
Seal tragunite mööku täras,
ulaane uhkes mundrisäras
me peale langes sõjakäras
ja möödus meie eest.
Nii enam lahinguid ei lööda ...
Kui varjud lipud sööstsid mööda.
Silm vaenlase armeed
veel läbi suitsu vaevalt nägi.
Täis vimma väge raius vägi
ja segas langenute mägi
suurtükikuuli teed.
Jah, prantslane veel kaua räägib,
kui teravad on vene täägid,
kui täpne nende löök.
Kartetšivihin, tulevalgus!
Maa põrus hirmsas tapatalgus
ja kestvaks möirgeks ühte valgus
seal kahurite röök.

Lahingu tulemuse annavad küllaltki täpselt edasi värsiread:

Ju hämardus. Me tõotasime,
et homme jätkub taplemine
sealsamas lõpuni.
Siis aga kostis trummikaja,
väed ära tõmbas vallutaja,
kuid kokku võtta oli vaja
meil oma kaotusi.

Luuletuses esinevate võõrsõnade seletuseks: reduut oli lahinguväljale püstitatud muldkindlustus; tragunid ja ulaanid olid kergelt relvastatud ratsaväelased (pilt lk. 83), kartetš — väikeste kuulidega täidetud mürsk jala- või ratsaväe tulistamiseks.

Materjali 1812. aasta kangelasliku rahvasõja kohta on palju. Viidakem siinkohal Jevgeni Tarle raamatu «Napoleon» (Tallinn, 1964) 13. peatükile. Ajaloo algkursuse ülesandeks pole aga mitte niivõrd faktide esitamine, kui just sõja *rahvaliku iseloomu* esiletoomine ja mitmete mõistete selgitamine.

Armeed võiks iseloomustada kui suurt väeosa, mis koosneb kümnetest, isegi sadadest tuhandetest meestest, kes kõik alluvad ühele kõrgemale ohvitserile, tavaliselt marssalile. Armee koosneb *polkudest,* mida juhivad polkovnikud. Polgus on paar tuhat meest. Kõikide armeede üldjuhatajat nimetatakse *ülemjuhatajaks. Keiser* tähendab sedasama mis tsaar. Mõlemad tiitlid on tulnud kuulsa Rooma riigi valitseja Caesari nimest, mida häädati kas *tseesar* (siit *tsaar*) või ka *kaesar* (siit *keiser*).

Isamaasõda kiputakse mõnikord segi ajama kodusõjaga. Kodusõda on võitlus oma riigis kahe vaenuliku leeri vahel, isamaasõda aga kogu elanikkonna ennastsalgav võitlus võõraste vallutajate vastu. Inimesi, kes haarasid relvad vallutajate tagalas, jagades seal ootamatuid ning valusaid hoope, nimetatakse *partisanideks.*

Peatükk «Venemaa pärisorjusliku korra ajal» pakub häid võimalusi ajaloolise etteütluse või lünktesti läbiviimiseks. Juhiksime õpetajate tähelepanu veel ühele testi liigile — nn. tulptestile. Faktilise materjali kinnistamiseks ning kontrollimiseks võib kasutada näiteks tulptesti «Kes, kus ja millal?».

Kirjuta tulbana üksteise alla, **kes oli:**

1) Vene vägede juht Põhjasõjas?
2) esimene suur vene teadlane?
3) esimene vene mõisnik, kes astus välja talurahva kaitseks?
4) suure talurahvasõja juht?
5) Prantsuse vägede juht isamaasõjas?
6) Vene vägede juht isamaasõjas?

Kirjuta tulbana, **kus** (või **kuhu**):

1) asus Vene riigi pealinn enne Põhjasõda?
2) viidi pealinn Põhjasõja aastail?
3) millise jõe ääres asus uus pealinn?
4—6) millist mäestikku ja milliseid jõgesid haaras suur talurahvasõda (3)?
7) toimus kõige tähtsam lahing Põhjasõjas?
8) toimus kõige suurem lahing isamaasõjas?

Kirjuta tulbana, **mis aastal** toimus:

1) tatari ikke kukutamine?
2) Põhjasõja algus?
3) Põhjasõja tähtsaim lahing?
4) Eesti ala ühendamine Vene riigiga?
5) algas suur talurahvasõda?
6) toimus isamaasõda?

5. EESTI TALUPOEGADE ELUST

Õpiku viies peatükk pakub küllaltki ulatusliku ülevaate eesti talurahva eluolust XIX sajandi keskpaiku, seega umbes 120—130 aastat tagasi. Siin tutvuvad õpilased etnograafilise ja olustikulise materjaliga, millega nad vanemates klassides enam kokku ei puutu.

Peatüki tiitellehel kujutatakse talupere tubaseid töid. Keskel istub püstvoki taga rahvariides ketraja. Ülemisel vasakpoolsel pildil peseb noorik puust künas pesu, parempoolsel aga teevad mehed pirruvalgusel puutöid. Üks nendest on ametis männipakust pirdude lõikamisega. Pesu pesti kurikaga tuhavee abil. Seepi hakati kasutama alles möödunud sajandi teisel poolel. Selle ajani pesid ka inimesed ennast tuhavee ehk leelisega. Alumistel piltidel lõugutatakse lina ja tehakse leiba. Lõugutamiseks nimetati linavarte kõige jämedamat murdmist, edasi rapsiti lina puust mõõgaga ja lõpuks puhastati linaluutükkidest erilise linaharja abil. Kõrval vormib perenaine leivapätse. Samas on näha leivateol tarvisminevaid tööriistu — puust leivalabidat, roopi ja väikest koppa, kust võeti vett pätside silumiseks.

Lehekülje pöördel näeme eesti talupoja mööblit — lauda, toole, pilakut ja pilakujalga ning suuremahulist

piipkannu, mida tavaliselt kasutati õlle lauale toomiseks või pikemale teekonnale kaasavõtmiseks. Loomulikult ei olnud tolleaegses talutares iga tool ise tegumoega. Pildil on püütud anda ettekujutust toolide mitmekesisusest, puutööd teinud talumeeste ilumeelest ning oskusest. Üldse tuleks nii nende kui ka teiste rahvakunstile pühendatud illustratsioonide käsitlemisel juhtida õpilaste tähelepanu meie esivanemate heale maitsele ja arenenud ilumeelele, mis eriti selgesti ilmneb rahvarõivaste juures. Las õpilased ise jõuavad selgusele, millisest materjalist talupoeg valmistas oma mööbli ja tarbeesemed. Metalli näeme ju õige vähe — peaaegu kõik oli tehtud puust, ilma ühegi naela või klambrita.

Illustratsioonidel kujutatud esemed asuvad praegu Eesti NSV ühes vanemas ja oma kogudelt rikkamas muuseumis — Riiklikus Etnograafiamuuseumis Tartus. Õpetaja võiks anda selle eesti rahvaloomingu varamu kohta lühikese kommentaari. Etnograafiamuuseum on koht, kuhu kogutakse ja kus säilitatakse ning uuritakse eesti rahva eluolu ning kultuuri kajastavaid materjale. Muuseum asutati 1909. aastal Eesti Rahva Muuseumi nime all. 1940. a. loodi Eesti Rahva Muuseumi baasil Fr. R. Kreutzwaldi nimeline Kirjandusmuuseum ja Tartu Kunstimuuseum. Etnograafilised kogud anti üle Riiklikule Etnograafiamuuseumile. Selle muuseumi kogudes on praegu ligi pool miljonit säilitusüksust, üle 70 000 eseme (neist umbes 30 000 tekstiil- ja 20 000 puueset; üksnes kaunikirjalisi õllekannusid on 3000 ringis). Peale selle on muuseumil suur fotokogu (85 000 fotot) ja joonistekogu (23 000 joonist). Väga palju on teatmematerjali eesti rahva eluolu kohta. Need rikkalikud kogud on kokku toodud rahva poolt ning tehtud kättesaadavaks teadlastele, üliõpilastele ja kunstnikele (eelkõige tarbekunstnikele). Siit saadakse eeskuju uute, kaasaegsete tarbesemete valmistamiseks. Muuseum jätkab eesti rahva minevikku ja kaasaegset eluolu kajastava materjali kogumist ning tutvustamist. Kahjuks pole ruumipuuduse tõttu praegu võimalik muuseumis püsivate rahvakultuuri näituste väljapanek ning muuseum on ekskursioonidele suletud.

Tallinna lähedal Rocca al Mares asub teine huvitav muuseum, mis tutvustab eesti rahva vanu ehitisi koos mööbli ja muu sisustusega. See on Eesti Riiklik Vabaõhumuuseum (asutatud 1957. a.). Kuna muuseum annab

väga tõetruu ja ülevaatliku kujutluse möödunud sajandi taluehitustest, tuleks Tallinna ja ümbruskonna koolidel kindlasti teha sinna ekskursioon (kas õppeaasta alguses või siis maikuus, õppeaasta lõpul, mil ekskursiooni võiks ühendada Mustamäe uue linnaosa külastamisega). Selliseks ettevõtmiseks kulub aga terve koolipäev.

22. lugemispala **«Talupoegade tööst ja elamust»** annab kujutluse talupere töödest ning on üles ehitatud aastaaegade lõikes. Maalastele tundub see materjal lihtsana ja enesestmõistetavana, linnalastele teeb talutööde õige järjekorra omandamine esialgu raskusi. On ju urbaniseerumine viimastel aastakümnetel arenenud sedavõrd jõudsasti, et põllumeeste tööd ja talitused kipuvad jääma suuremale hulgale lastele tundmatuks alaks. Seepärast on vajalik käsitleda IV klassis detailsemalt viljakasvatuse tsüklit, et vältida vanemates klassides tühjade sõnade tegemist mineviku põllutööst kõneldes.

Kontrollides järgmistel tundidel õpilaste teadmisi, võib kasutada ahelküsitluse võtet. Tahvli ülaservale kirjutame «Kevad. Suvi. Sügis. Talv.», kutsume seejärel klassi ette 4 õpilast. Neil tuleb jutustada, milliseid töid mingil aastaajal talus tehti. Ülearune ei ole nõue imiteerida liigutustega mõningaid töid (külvamine, niitmine, sirbiga lõikamine, rukki rabamine ja peksmine). Seda võib teha ka kogu klassiga kehakultuuripausina tunni keskel.

Õpetaja rõhutagu eesti talurahva töökust ja visadust, samuti ilu- ja naljameelt. Kõik see on meieni jõudnud rahvakunsti, rahvalaulude ja -naljade kaudu. Tundi toob küllaltki elevust mõisa ja mõisnike vastu suunatud rahvanaljandite põimimine seletustesse. Kuigi mõisnikud pidasid eestlasi vaid tuimadeks tööloomadeks, oskasid talupojad näha mõisahärra nõrku kohti ja neid tabavalt välja naerda. Olgu selle kohta toodud paar näidet.

Üks härra tahtnud, et kes iial vastu tuleb, peab juba eemalt mütsi maha võtma ja teda teretama. Kes seda ei teinud, see sai varsti naha peale.

Ühel külmal talvepäeval olnud härra tee ääres metsa vaatamas. Hiidlane juhtunud puunõukoormaga sealt kaudu minema. Mees teadnud küll, et härra teretamist tahab, aga läinud siiski sõnagi lausumata.

Härra, kepp käes, hiidlasele järele: «Kus sa, lontrus, lähed, kas härra ees mütsi maha võtta ei mõista?»

Hiidlane hakanud hobust kinni pidama: «Tpruu, mära, saksad tahvad tere ka saada!»

Pidanud hobuse seisma, sidunud ohjad kinni ja hakanud kindaid käest ära kiskuma. Seejärel päästnud talimütsi paelad lahti. Kuni kõik valmis saanud, läinud oma veerand tundi mööda. Nüüd kahmanud mütsi peast, pööranud härra poole ja lausunud: «No, tere siis ka, aulik härra!»[1]

Teine lugu on sihitud mõisniku ihnsuse pihta.

Ühes mõisas keedetud perele väga vedelat suppi, pere oli küll nurisenud, aga kui asi paremaks ei läinud, pidanud nad nõu kavalust pruukida. Ühel hommikul, kui mõisahärra lähedal kambris olnud, tõusnud söögilauas suur kära. Kutsar öelnud aednikupoisile: «Kuule, poiss, üks uba oli supi sees, tõmba ruttu püksid jalast ära, mine sisse ja püüa uba kinni.»

Härra tulnud selle kära peale ja küsinud: «Mis kära teie siin peate?»

«Ei midagi, meie püüdsime uba, üks uba oli supi sees,» vastanud kutsar.

«Mis supp teil siis on?» küsinud härra.

«Oasupp,» vastanud kutsar.

Härra ei ole midagi lausunud, vaid läinud ära, aga edaspidi lasknud alati paksemat suppi keeta.[2]

Või kolmas lugu, kus mõisnik käskinud teha praadi enesele ja külalistele. Kokal pole olnud midagi käepärast ja saanud kuskilt urkast vanad pastlad kätte. Pesnud ja leotanud need ära, teinud väikesteks tükkideks ja praadinud või, hapukoore ja rasvaga.

Saksad söönud ja kiitnud ja pärast küsinud, et:

«Mis praad see oli?»

Kokk ajanud kõhu ette ja ütelnud keeleotsaga, et:

«Passelpraad.»[3]

Tähelepanu nõuab *talu* mõiste, mis osale lastest seostub eelkõige elumajaga. («Talu oli puust tehtud.» «Talupojad hakkasid maju päriseks ostma.») Tuleb selgitada, et talu all mõeldakse niihästi hooneid (elumaja, laut, aidad, saun) kui ka maad (põllud, karjamaa, heinamaa). Hoonetest annab ülevaate õpiku illustratsioon lk. 89. Kui aega

[1] Eesti rahvanaljandid. Mõis ja kirik. Koostanud E. Lätt. Tallinn, 1957, lk. 28.

[2] Sealsamas, lk. 70.

[3] Sealsamas, lk. 82.

jätkub, võib teha tahvlile järgmise joonise ja lasta see klassis töövihikusse joonistada, kuid värvida ja viimistleda kodus. Et asi selgem oleks, tuleks iga hoone juurde märkida selle nimetus ja nõuda, et õpilased teaksid hoone otstarvet.

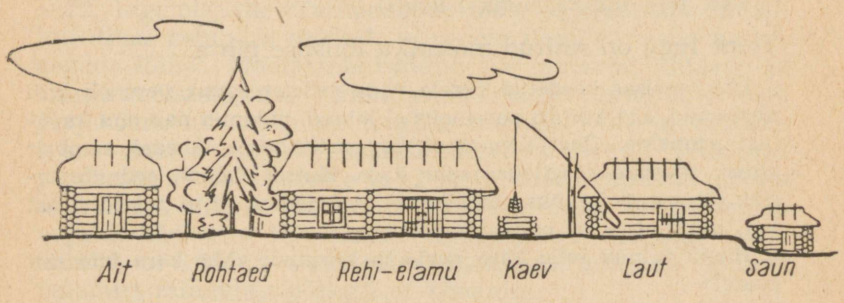

Hoolikalt tehtud kodutööd väärivad kahtlemata hindamist.

Lastele tuleks jutustada muudatustest, mis toimusid taluelamu juures XIX sajandi esimesel poolel. Ilmusid tillukesed nelja kämblalaiuse ruuduga klaasitud aknad ning korstnad, mis vabastasid eluruumid suitsust. Need uuendused olid esialgu kättesaadavad vaid jõukamatele talupoegadele. Vaesem rahvas elas veel kaua aega pimedates suitsutaredes.

Lugemispalas esinevad uued mõisted peaksid olema näitlikustamise abil kergesti omandatavad. *Karuäke* valmistati keskelt lõhestatud okslikest kuusehalgudest, mis omavahel seoti ühte või kinnitati lattidega. Oksad raiuti umbes poole meetri kõrgusteks, nii et nad ulatusid ühetasaselt vastu maad ja kriimustasid mullapinda. Kuna karuäke oli väga kerge, siis tuli teda enne kasutamist paar päeva vees leotada, et kaalu ja sitkust juurde saada. Karuäkke pildi leiavad õpilased 5. lugemispalas (lk. 23).

Pird ja *pilak* olid tolleaegsed valgustusvahendid. Pilak ehk tulekäpp oli raudne klamber, mis kinnitati kas pilaku jala, ahju või seina külge (vt. joonis lk. 85). Pird kisti kase- või männihalust laia pilpana, mille otsa põlemise ajal hoiti allapoole.

Talgud kui ühistöö vorm on õpilastele küllaltki mõistetavad. Talguid korraldati juba enne Eesti ala vallutamist

XIII sajandil ja nad püsivad tänapäevalgi au sees. Oli kombeks, et talgulised said pererahvalt prii söögi ja joogi ning nooremad talgulised lõid pärast töö lõppu veel tantsu.

Rehetuba oli üks ruum rehielamust. Rehetoas kuivatati ja rabati vilja, mida peksti rehealuses. Kaua aega oli rehetuba ühtlasi eluruum. Rehetoa lae alla kinnitati parred, kuhu pandi viljavihud. Reheahjust tõusis kuumus lae alla ja kuivatas viljapead, nii et rehepeksu ajal oli neist kerge teri kätte saada. Rehetoa ja rehielamu välisseina vahele jäi kitsas pime käik — *aganik*, mida tarvitati aganate hoidmiseks.

Rehepeksul tarvitatud tööriistad (varasem ning algelisem vart ning hilisem koot) on ära toodud lk. 88. Samas näeme ka laia ja sileda teraga sirpi, mis oli levinud peamiselt Lääne-Eestis. Ida-Eestis kasutati hambulise teraga kitsast vene sirpi. Labidal oli üksnes tera osa rauast, kogu ülejäänud osa oli puust. Samast materjalist tehti ka kaelkoogud ämbrite kandmiseks.

23. lugemispala jutustab eesti talupoegade **toidust ja riietusest.** Tänapäeva lastele tuleb seada eeskujuks meie esivanemate austavat suhtumist raske vaevaga saadud toidusse ja kehakattesse.

Talurahva põhitoiduseks oli rukkileib. Iseloomulik on, et teisi toite nimetati «leivakõrvaseks», s. t. täiendavaks toiduks. Aganaleib kratsis ebameeldivalt kõri ja oli maitselt kehvem meie tänapäeva leivast. Saia peeti maiuspalaks, eriti peent linnasaia, mida isa teinekord rätiotsa sees poest või laadalt lastele kaasa tõi. Maiustusi said talulapsed väga harva. Enamik neist ei tundnudki suhkrut ega kompvekke. Toite ja jooke tehti magusaks mee (linnumagusa) abil. Kõigele vaatamata oli tolleaegne toit tervislik ja sisaldas küllaldaselt vitamiine. Hambad olid tolleaegsetel taluinimestel terved ja hambaarst tundmata.

Kartul oli Eesti talupoja toidulaual uudisasi, millesse esialgu suhtuti küllaltki umbusklikult. Algul kasvatati üksikuid kartulipuhmaid talu rohuaias ilusate õite pärast. Arvati vääralt, nagu kurnaks kartul maa välja, nii et muu vili seal hiljem ei edene. Ajapikku märgati, et kartul annab eriti head saaki Põhja-Eesti paeklibustel põldudel. Mõisnikud hakkasid kartulist viina ajama ja nõudmine kartulite järele kasvas tunduvalt.

Ka selle lugemispala uued sõnad on õpilastele täiesti jõukohased. Pastlad ja viisud, tanu ja kirivöö on antud illustratsioonidena. Pildil kujutatud naise peakatte õige nimetus on kabimüts. Tanu valmistati tavaliselt linasest või puuvillasest riidest ja seda kandsid üksnes abielunaised. Tollal nimetati meheleminekut ka tanu alla saamiseks. Sõba võivad õpilased näha leheküljel 33 parempoolse naise õlgadel.

21. lugemispala **«Päev mõisateol»** viib meid Eesti külas valitsenud sotsiaalsete vahekordade juurde. Õpetaja sissejuhatavale kommentaarile võiks järgneda õpilaste iseseisev tutvumine J. Parijõe jutukesega, mis tunni teisel poolel ühiselt läbi arutatakse. On vajalik, et õpetaja annaks selles tunnis lastele kujutluse mõisa ja mõisnike eluolust, siis tõuseb erilise selgusega esile talupoegade-töötegijate vaevaline elu.

Pärisorjus kaotati kohalike mõisnike huvides läbi viidud reformidega Eestimaa kubermangus 1816. a. ja Liivimaa kubermangus 1819. a. Siis anti ka talupoegadele perekonnanimed, mille kohta võiks lisada järgmist: seni hüüti talupoegi näiteks Sepa Jüri, Ignati Jaak, Laane Mihkel — s. t. algul nimetati talu nimi ja siis eesnimi. Nüüd andsid mõisnikud neile kuulekatele talupoegadele sageli saksakeelsed nimed, nagu Blumfeld (lilleväli), Birkenwald (kasemets), Schmidt (sepp). Osa käsitööga tegelnud talupoegi võttis nime tööala järgi — siit siis arvukalt Seppasid, Möldreid, Rätsepaid. Enamik valis aga loodusega seotud nimed: Mets, Järv, Kask, Lepik, Tamm jne. Esines sedagi, et mõisnik sundis talupojale peale sõimunime, nagu Lammas või Patune. Küllalt levinud oli nimetamine isanime järgi — Peetri pojast sai Peterson, Jakobi pojast Jakobson, Mihkli pojast Mihkelson jne.

Suuremad talud pidid saatma igal tööpäeval mõisa 2 tööinimest — ühe mehe hobuse või härjaga ja ühe naise. Selleks palkas peremees sulase-teomehe ja vaimutüdruku, kes said talust söögi, riietuse ja vähese palga viljas ning pidid selle eest rühkima mõisas päevast päeva tööd. Neid nimetati *teolisteks*. Teoliste elu oli raskem kui talus töötavatel inimestel. Sellest kõnelevad ka rahvalaulud, mille lahtimõtestamine sobib hästi klassile antavaks iseseisva töö ülesandeks.

Mina olen vaene öine orja,
öine orja, päine orja,
egapäine mõisa orja,
pühapäine karja orja.
Toidan aga teise mehe pereta,
kurja naise kutsikuida,
laisa naise lapsukesi.
Kui mina väljalta koose tulen,
mis minul vastu valmistatse:
apud kalad ja aganane leib,
kesine putr ja vesine taar,
mõned mustas mundris tuhlid.
Orjus on küll oopis suur,
aga päevapalk on vähike.

Rahvalaul on kirja pandud Saaremaal Pöides ja õpilastele tuleks selgitada murdesõnad: koose = koju; mundris tuhlid = koorega kartuhvlid e. kartulid.

Kui palgalise elu talus läks liiga rängaks, võis ta lahkuda, et otsida endale uut teenistust. Selle kohta lauldi:

Peremees, peremeheke,
perenaine, naisuke!
Otsi uusi orjasida,
katsu uusi karjatsida,
laena uusi leivalisi, —
kes sul söömata elavad,
riide'eta teevad tööd!
Ma'p või söömata elada,
riide'eta teha tööda.

Hiljem, kui linnadesse hakati vabrikuid ehitama, siirdusid paljud sulased, tüdrukud ja vaesemad talupojad vabrikutesse tööle, muutudes töölisteks.

Mõisa ja mõisnike kohta veel nii palju: XVIII sajandi keskpaigast peale hakati mõisnike elumajadeks ehitama uhkeid losse, kus oli kümneid tube ja saale. Olid kaunid saalid külaliste vastuvõtmiseks ning tantsupidude korraldamiseks. Olid magamistoad ja riietumisruumid, omaette toad kohvijoomiseks ja kaardimänguks, raamatukoguks ja teenijate tarvis. Mõisalossi ümber asusid majapidamishooned ja mõisa ametimeeste elumajad. Igas mõisas oli mitu suurt hobusetalli ja loomalauta. Edasi tulid aidad, avarad rehed viljapeksmiseks, veski ja möldri maja. Suurematesse mõisatesse ehitati veel viina- ja õlleköögid, hiljem ka meiereid.

Mõisnik ise ei töötanud. Tema suurt majapidamist juhtisid palgalised — mõisavalitseja, opman ja kupjad. Ainult harva tuli mõisahärra põllule tööjärge vaatama.

Oma aega veetsid mõisnikud reisimise ja külaliste uhkeldava vastuvõtmisega. Nii pakkunud üks Liivimaa mõisahärra XIX sajandi alguses oma külalistele lõunaks järgemööda vasika-, looma-, lamba-, sea-, kana-, kalkuni- ja haneliha, värskeid mune, võid, piima, koort; igasuguseid aedvilju; metslinnuliha, mitmesuguseid kalu, piimas leotatud keedetud vähke, kooke ja jahutoite.[1] Juhtus sedagi, et kui kokk oli kogemata toidu rikkunud, siis anti talle söögitoa akna all vitsanuhtlust. Söömisel kasutati kalleid portselanist ja hõbedast lauanõusid. Mõisnikke ümmardasid uhketes mundrites teenrid, valged kindad käes. Püüdes oma naabreid üle trumbata, lasksid mõned mõisnikud lõunasöögi ajal mängida talupoegadest pillimeestel, teised aga tõstsid tsaari terviseks klaasi pasunahelide ning väikeste suurtükkide mürina saatel.

Siinsete mõisnike priiskavat elu panid imeks paljud välismaalased. Ka Johann Wilhelm Krause, hilisem Tartu Ülikooli arhitekt kirjutas hämmastusega sellest tohutust vahest, mis valitses mõisniku ja talupoja elu vahel. Ühel pool säras kuld, marmor, peeglid, samet, siid, pitsid ja meeletu küllus, teisel pool puudus, mustus, viletsus. Talupojal oli nädalas 6 tööpäeva ja pahatihti tuli tal ka pühapäeval põllule minna. Mõisnikul seevastu oli nädalas 7 pühapäeva. Üks külaliste voor vahetas teise välja, lõppeva peo asemel algas uus. Kui tüdineti ühes kohas prassimast, siis lasti hobused ette rakendada ja kihutati naabermõisa või hoopis linna, kus jõukamatel mõisnikel olid oma majad. Sageli käidi välismaal. Kõik see toimus talupoegade higi ja vaeva arvel. Isegi talupoja karistamisel pidas mõisnik silmas eelkõige oma kasu. Teolisele vitsanuhtluse andmine otse põllul oleks kulutanud mõisa tööaega, pealegi poleks karistatav kohe pärast peksu suutnud endise jõuga tööd teha. Sellepärast anti raskem karistus kätte mõisatallis pärast tööpäeva lõppu, et talupoeg põeks oma ajast.

Uutest mõistetest: *kubjas* oli alam mõisaametnik, kelle mõisnik nimetas jõukamate talupoegade hulgast. Tema ülesandeks oli talupoegade käsutamine mõisatööle ja nende tagasundimine (vt. pilt lk. 93).

Talurahvas mõõtis aega päikese ja söögikordade järgi. Suvel algas töö mõisapõllul päikesetõusuga. Esimene

[1] J. Kahk, Rahutused ja reformid. Tallinn, 1961, lk. 199.

puhkehetk oli hommikul kella 9 paiku. Seda nimetati *keskhommikuks*. Südapäeval anti umbes 2 tundi lõunavaheaega söömiseks ja puhkamiseks. Edasi töötati õhtuni. Söömavaheks nimetati aega ühest söögikorrast teiseni.

Rentima tähendab tasu eest kasutada andma.

96. lehekülje allservas on kujutatud talurahva toidunõusid. Esimene on silgukarp (võrreldes märsiga peaks olema tunduvalt väiksem). Edasi — kasetohust põimitud märss, mida tavaliselt kanti rihmaga seljas. Märsiga võeti tööle minnes toitu kaasa, seda kasutati ka marjade või seente korjamisel. Õllekapad kaunistati keeruka põletatud mustriga. Lähker oli joodava kaasavõtmiseks. Heinamaale minnes pandi lähkrisse hapupiima. Käsikivi koosnes kahest sõõrikujulisest kivist, millest pealmine pandi liikuma ja alumine püsis paigal. Kivide keskel olevast august lasti terad kivide vahele. Käsikivi abil jahvatati teri juba kauges minevikus, ürgkogukondliku korra ajal.

Saanud ettekujutuse talupoegade tööst mõisas, tutvuvad lapsed järgmises tunnis eesti talurahva klassivõitluse ühe ilmekama avaldusega — **ülsetõusuga Mahtra mõisas 1858. aastal.** Jutustades ülestõusu põhjustest, peaks õpetaja mainima ka abitegu. Kuigi õpperaamat seda mõistet ei kasuta, on ta siiski vajalik, kuna aitab paremini mõista talurahva ja mõisa vahelisi vastuolusid.

Teotöö jagunes kahte ossa: korraline tegu, mida tehti mõisas aasta läbi varem kindlaks määratud päevade ulatuses, ja abitegu, mida mõis kasutas kiireloomuliste põllutööde (külvi, sõnnikuveo, heinateo, rukkilõikuse, rehepeksu) tegemiseks. Mõis võis kõige kiiremal tööajal abiteole nõuda ka neid inimesi, kes muidu töötasid talupõllul. Abiteoga püüti talupojast välja pressida kõik, milleks ta oli suuteline. Eriti ränk oli rehepeks. Päeval peksti vilja kodus, öösel aga mõisas, kus töö kestis hommikuvalgeni. Pärast hommikusööki saadeti teolised jälle mõisapõllule. Esines sedagi, et tööst ja magamatusest kurnatud inimesed jäid süües magama. Niisugune ebainimlik töösundus kestis nädalaid, kuni mõisa vili oli pekstud.[1]

Talupojad lootsid, et 1856. a. koostatud ja 1858. aasta kevadel rahvale teatavaks tehtud uus talurahvaseadus teeb lõpu vihatud abiteole. Talupoegade hulgas levis

[1] J. Kahk, 1858. a. talurahvarahutused Eestis. Mahtra sõda. Tallinn, 1958, lk. 63—64.

arvamus, et mõisnikud on seaduse valesti eesti keelde tõlkinud. 1858. a. kevadel hakati Lõuna-Harjumaa mõisates vastu just abiteo nõudmisele. Kuna tsaarivalitsus kartis samal ajal Venemaal üldist talurahva ülestõusu, saadeti mõisnike palvel sõjaväeosad Harjumaale, et tõrkujaid tööle sundida. Sellest, kuidas paar päeva varem peksti talumehi Mahtra naabermõisas Habajal, jutustas Mahtra sõjast osavõtnud Hans Tertsius järgmist:

«Siis võeti kõige esite ette... Poe Jaan ja viidi kohtu ette. Kas sa vannud selle seaduse peale, mis neljakümne aasta eest oli (s. t. vana seadus, mille kohaselt talupojad pidid abitegu tegema — H. P.)? Ei vannu.

Siis... pandi pingi peale kinni ja teine soldat teine poole pinki ja hakati vitstega lööma ja trummid lööma ja muusikandid mängima ja teise küla rahvas vaatas pealt ja anti viiskümmend hoopi. Ja võeti pingi pealt lahti ja küsiti: kas vannud selle seaduse peale, mis neljakümne aasta eest oli? Ei vannu. Kus tüki külge suu jääb — see ütleb: ei vannu. Siis jäeti Jaan järele ja võeti teine ja teised vandusid kõik... põlvili maas selle seaduse peale, mis neljakümne aasta eest oli.»[1]

Mõisnikud andsid eelnevalt sõduritele viina, et nad purjuspäi metsikumalt lööksid. Mõnikord küsiti pekstavalt iga 10 hoobi järel, kas ta hakkab sõna kuulama ja olenevalt vastusest kas jätkati peksmist või viidi mees tääkide vahel vanduma, et ta läheb jälle abitegu tegema.

Mahtra talupojad teadsid, mis neid ootab. Nad teadsid ka seda, et vastuhaku puhul tuleb karistus mitu korda rängem. Siiski otsustasid nad õiguse nimel välja astuda. Just siin ilmneb selgesti talupoegade vaprus ja visadus.

Mahtra oli väike mõis, kus alaliselt viibis vaid valitseja. Mõisnik Helffreich elas oma teises mõisas — Arukülas. Ülestõusu ajal teda Mahtras ei olnud. Ülestõusu käik on õpikus küllaltki põhjalikult antud ega vaja täiendavaid kommentaare. Õpetaja võib visandada tahvlile skeemi, et paremini selgitada Mahtra mõisa õuel toimunud sündmusi. Algul märgime tahvlile Mahtra mõisa õue koos ümbritseva tara ja õuel asuvate hoonetega. 1 — mõisniku elumaja; 2 — viinaait; 3 — mõisatall; 4 — valitseja maja. Märgime ka mõlemad väravad ja parempoolse värava juurde

---

[1] J. Kahk, 1858. a. talurahvarahutused Eestis. Mahtra sõda, lk. 117.

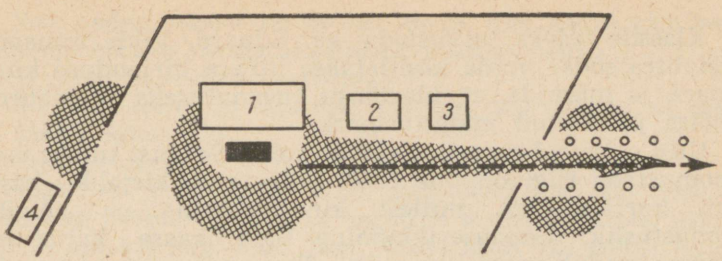

puiestee. Mõisniku elumaja ette rivistati sõdurid (sinine ristkülik), väravate taha kogunesid aga talupojad (punased poolringid). Õigust nõudvad talupojad piirasid sõdurid ja ohvitserid ümber (punaseks viirutatud poolring), tõrjusid nad mõisaõuest välja ja lõid piki puiesteed põgenema (tugev punane ja katkendlik sinine nool).[1] Mõisavalitseja sai talupoegade käest hea keretäie, mõisahooned aga pandi põlema ja põlesid kõik maha (peale valitseja maja).

Talurahva ülestõus Mahtra mõisas

Ülestõusnud talupoegade vastu saadeti 1100 sõdurit ja ohvitseri, kes kõigi sõjakunsti reeglite kohaselt 4. juunil «vallutasid» tühja Mahtra mõisa. Tsaari käsul anti ülestõusust osavõtjad kohtu alla. Kahele talupojale mõisteti 1000 kepihoopi ja 20 aastat sunnitööd kaevandustes, 33 talupojale 70—600 kepihoopi ja asumisele saatmine Siberisse. 7 talupoega pääses väiksema karistusega.

Peksukaristus viidi täide 10. veebruaril 1859. aastal. Külma oli 10°. Kartes uusi rahutusi, oli kohale toodud 900 sõdurit. Juuru pastor Berg manitses karistatavaid talupoegi järgmiste sõnadega: «Igga hing heitko ennast üllemate alla . . . , sest üllemaid ep ole muido kui Jummalast seatud. Kes nüüd üllemate wasto paneb, see panneb Jummala seädmisse wasto, aga kes wasto pannevad, need saadavad eneste peale nuhtlust.»[2]

---

[1] Täpse ülevaate 4 skeemi näol leiab õpetaja J. Kahki raamatust 1858. a. talurahvarahutused Eestis. Mahtra sõda.

[2] Sealsamas, lk. 206.

Klassile ettelugemisel pidada silmas, et vana kirjaviisi kohaselt ei määra kahekordne konsonant mitte konsonandi, vaid eelneva vokaali pikkust.

Klassile tuleks tutvustada ka Eduard Vilde romaani «Mahtra sõda», mida käsitletakse hiljem kirjanduse kursuses, ja märkida, et ülestõusu meenutuseks on Mahtra mõisa püstitatud mälestusmärk.

Uusi mõisteid on selles tunnis kolm. *Seadust* tuleks iseloomustada riigivõimude poolt väljaantud kirjaliku käsu või korraldusena, millest kinnipidamine on kõigile kohustuslik. Seaduserikkumine toob kaasa karistuse. Pastor kuulub vaimulike hulka. Ta on samasugune ametimees nagu katoliku kiriku preester või õigeusu kiriku papp. Luteriusu kirik — tol ajal oli see Eestis valitsev kirik — nimetas piirkonna vaimulikku pastoriks (tähendab ladina keeles *karjus*).

Sunnitöö ja asumine on karistuse vormid. *Sunnitöö* oli surmanuhtluse kõrval kõige raskem karistus. Sunnitöölistele põletati hõõguva rauaga näole või õlale häbimärk. Nad saadeti kõige raskematele töödele. Sageli olid sunnitöölised aheldatud üksteise ja kärude külge, et takistada põgenemist. *Asumisele* saatmise puhul keelati inimesel senises elukohas elamine ja talle määrati kuskil kaugel (tavaliselt Siberis) uus elukoht, kus ta viibis politsei järelevalve all. Sunnitöö ja asumisele saatmisega püüdis tsaarivõim maha suruda rahvaliikumist ja hirmutada revolutsionääre. Rahva võitlus vabaduse ja parema elu eest osutus tugevamaks kui mis tahes surveabinõud.

Mahtra sõja süngetest päevadest jõuavad õpilased järgmises lugemispalas neile lähedasemasse keskkonda. 26. pala **«Kuidas õpiti talurahvakoolis»** annab mõninga ülevaate koolioludest umbes 100 aastat tagasi, mil 1856. aastal sündinud kirjanik August Kitzberg alustas oma kooliteed. Kahtlemata on osa õpilasi tuttavad Oskar Lutsu «Kevade» kangelaste ja olustikuga. Selles populaarses noorsoojutustuses kujutab kirjanik Palamuse kihelkonnakooli möödunud sajandi viimastel aastatel. Sellest aga, milline nägi välja õppetöö Änküla vallakoolis 1894/95. õppeaastal, kirjutab O. Luts südamlikus mälestusteraamatus «Talvised teed». Tolleaegset piiblilugude ja kirikulaulude pähetuupimist enne järjekordset «koolikatsumist» kujutab kirjanik järgmiselt. (Koolmeister Uuk pöördub Oskar Lutsu poole, kes ise ennast Andreseks nimetab.)

«Noh, Andres, algame siis pealegi sinuga. Ütle, kuidas käib see salm, mis kõneleb jumala armastusest maailma vastu.»

«Trat-trat-trat-trat-trat-trat-traa.»

«No vaata, see on ju väga hea. Aga salm, kus öeldakse, et usk on kindel lootus...?»

«Trat-tat-tat-taa.»

«Väga hea! Tubli poiss! Sinust saab tõesti asja. Istu nüüd.»

Niisama nobedasti vastab ka mu sõber Noormägi ja veel mõni teinegi, aga kui järg jõuab Jaan Vankri kätte, siis kostab meie selja tagant sügav, kuid liiga aeglane bass: traa... traaaa... tr...aa... trr...

«Näe, seal on nüüd,» silitab koolmeister pahaselt vurrusid. «Suur sa oled nagu kolakas, aga midagi sa ei viitsi õppida. Võta ometi eeskuju neilt väikestelt. Mine õige nurka ja kuula seal, kuidas teised vastavad. Ja vaata, et sa oled tähelepanelik, muidu tõmban sul naha üle kõrvade. Marss!»

Seepeale ütleb järgmine õpilane Jaan Vankri salmi lõpuni ja nurgasseisja peab seda kordama, kuni see tal peale pikka piinlemist ja pingutust viimaks ometi õnnestub.[1]

Kui õpetaja tahab lähemalt tutvustada koolielu Palamuse kihelkonnakoolis, siis võib asjalikku lisamaterjali leida J. Karma ja E. Tederi brošüüris «Palamuse ja Oskar Luts»[2].

Tunni lõpul on sobiv teha lühike ekskurss oma kooli minevikku, et võrrelda tolleaegseid ja tänapäevaseid õppimistingimusi. Kui kooli ajaloo kohta leidub rohkesti andmeid, võiks tunni tervikuna üles ehitada koduloolisele materjalile, jättes Kitzbergi mälestused koduseks lektüüriks. Tuginedes O. Lutsu mälestustele ning oma kooli minevikule, saab õpilastele korraldada huvitava klassivälise ürituse. Individuaalse ülesandena tuleb kõne alla kodukirjand teemal «Mida jutustas vanaema oma koolipõlvest».

Uutest sõnadest tuleks *parun* esitada mõisniku sünonüümina — täpsem vahetegemine pole IV klassis veel vajalik. *Süld* oli vanaaegne pikkusemõõt, mis vastab 2,13 meetrile (mõõdetagu sülla pikkus tahvlil välja). *Oreli* ja *rehkendamise* selgitamine ei tohiks küll raskust valmistada, pealegi on kooliorel 102. leheküljel selgesti näha.

---

[1] O. Luts, Mälestused I. Tallinn, 1959, lk. 207.

[2] Juhan Karma, Eerik Teder, Palamuse ja Oskar Luts. Tallinn, 1968.

Ülevaade eesti talurahva elust ja võitlusest lõpeb lugemispalaga **«Carl Robert Jakobson»**, kus tutvustatakse tähtsamaid episoode eesti rahvuslikust liikumisest. Sissejuhatavalt tuleks selgitada, kuidas üksikutel eestlastel õnnestus omandada kõrgem haridus.

1802. aastal avati Tartus jälle ülikool, millest peagi sai tähtis teaduse ja hariduse keskus. Balti parunite katse saada uus ülikool oma meelevalla alla ei õnnestunud. Mitmed ülikooli õppejõud suhtusid heatahtlikult eestlastesse ja lätlastesse, kellel õnnestus gümnaasium (keskkool) lõpetada ja ülikooli pääseda. Esimesed eestlased Tartu ülikoolis olid maarahva (=eestlaste) laulik Kristjan Jaak Peterson ning arstidest kirjamehed Friedrich Robert Faehlmann ja Friedrich Reinhold Kreutzwald. Faehlmann tegutses ülikooli õppejõuna. Ta õpetas rohuteadust ja eesti keelt ning oli ühtlasi tunnustatud arst. Ta armastas oma rahvast ja astus välja eestlaste õiguste kaitseks. Kõige selle kõrval leidis Faehlmann aega luuletuste ja muinasjuttude kirjapanemiseks. Temalt pärineb «Kalevipoja» koostamise mõte, kuid surm ei lasknud tal seda plaani ellu viia. «Kalevipoja» loojaks sai tema sõber Kreutzwald.

Rahvuslik ärkamisaeg on väga rikas sündmuste ja tegelaste poolest. See asjaolu meelitab õpetajat laiendama õpperaamatu kitsaid piire. Paraku ei ole nimede ja faktide rohke kasutamine end õigustanud, kuna eelteadmiste vähesuse tõttu kipuvad need õpilastel segi minema ja selge ülevaate asemel tekib hägune pilt. On õigem piirduda vaid kahe kõige silmapaistvama mehega — lauluisa Kreutzwaldi ja järjekindla poliitilise võitleja C. R. Jakobsoniga.

Näitlikustamiseks on vaja klassi tuua «Kalevipoja» suureformaadiline väljaanne ja C. R. Jakobsoni «Valitud teoste» I köide (Tallinn, 1959), kus leidub ka «Kolm isamaa kõnet». Õpperaamatu täiendamiseks võib kasutada järgmisi seiku Jakobsoni eluloost.

Torma mõisahärra Otto von Liphart oli karm ja ülekohtune mees, kes käskis talupoegi sageli tühistel põhjustel peksta. 1861. aasta sügisel sattus Jakobsonide kari mõisa heinamaale. Ärritatud parun nõudis C. R. Jakobsoni 14-aastast venda Eduardi mõisa, et karjapoisile vitsahirmu anda. Noor koolmeister ei saatnud venda mõisa. Selle eest langes Jakobson ise kohtu alla ja sai karistu-

seks 6 päeva aresti. Nii õppis Jakobson omal nahal tundma mõisniku vägivalda.

Kurgja talu tahtis Jakobson muuta eeskujuks teistele eesti talupoegadele. Kurgja asus Pärnu jõe kaldal suurte metsade vahel üksikus kohas. Siia laskis ta ehitada avara kahekorruselise maja, kus praegu paikneb C. R. Jakobsoni talu-muuseum (vt. pilt lk. 104). Maja teine korrus pidi saama Jakobsoni tööruumideks. Kuid Jakobson suri enne kui maja valmis sai.

Kaasaegsed mäletasid Jakobsoni kui vastutulelikku ja visa meest, kes armastas loodust, eriti linde. Tal oli alati taskus tangu või herneid, mida lindudele viskas. Linnud usaldasid teda, lendasid ta kätele ja õlgadele. Üks Jakobsoni juures töötanud talupoeg ütles: «Pärnust tuli ja Viljandisse läks, Viljandist tuli ja Tartusse läks. Vaevalt jõudis koju oma pikalt teekonnalt, kui viskas ohjad poisi kätte ja siirdus ise põllule, metsa, ehituste juurde ja mujale. Juhatas, korraldas, andis käske ja laskis mõne tunni pärast hobused uuesti ette rakendada ning alustas uut sõitu.»[1]

Jakobsonil jätkus aega ehitada talu, toimetada ajalehte, asutada seltse, pidada kõnesid, kirjutada kooliraamatuid ja luuletada. Igale poole jätkus tollest raudse tervise ja tahtega mehest.

Olustikuline materjal ei tohi aga varjutada Jakobsoni kui võitlejat rahva õiguste eest. Tema peamiseks relvaks oli ajaleht «Sakala». Mõisnikud ja pastorid püüdsid igati «Sakala» lugemist takistada. Koolmeistreid, kes Jakobsoni lehele sõnumeid saatsid, vallandati, «Sakala» numbreid hävitati, kirikutes manitseti talupoegi «Sakalat» mitte lugema. Mõisnikud alustasid Jakobsoni vastu «Sakala» pärast 6 kohtuprotsessi. Kuid tõde, millest Jakobson oma lehes kirjutas, võitis «Sakalale» järjest uusi sõpru. Sajad inimesed kirjutasid «Sakalale», jutustades mõisnike omavolist ja ülekohtust. «Sakalat» trükiti 1880. aastal 6000 eksemplari. Kui arvestada, et iga numbrit luges 3—4 inimest, siis näeme, kui laialdane oli Jakobsoni pooldajate hulk. Jakobsoni peamine nõue oli, et pärisorjusest vabastatud talupoeg saaks oma kodumaal võrdsed õigused mõisnikega. Ta astus välja eesti ja vene rahva sõpruse eest.

[1] C. R. Jakobson Kurgjal. Kaasaegsete mälestusi. Kurgja-Linnutaja, 1965, lk. 9.

Vaadeldavasse tundi tuleb tuua Eesti kaart ja näidata Jakobsoni tegevusega seotud kohti: Tormat, Kurgjat, Viljandit, Pärnut ja Tartut. Kaardi abil saab selgemaks ka Jakobsoni tohutu energia ja tahe sõita hobusega mööda küllaltki halbu teid, et anda hoogu alustatud võitlusele.

Uusi sõnu esineb selles tunnis vaid kaks. *Eepos* on suur lugulaul, luulevormis esitatud jutustus, mis tavaliselt räägib minevikus tehtud kangelastegudest. *Arest* ehk vahi alla võtmine on lühiajaline kinnipidamiskaristus. Pikemaajaline arest on juba vangistus.

Peatükk «Eesti talupoja elust» sisaldab peamiselt olustikulist materjali, mille kordamiseks-kontrollimiseks on suuline vestlus sobivam kui kirjalik test. Kordav-üldistava tunni käigus tuleb siduda üksikud lugemispalad tervikuks, kus leiaksid käsitlemist talupoja elu erinevad küljed: põllutöö, kodune eluolu, vahekord mõisaga ja siit välja kooruv rõhumise mõiste, vastuhakud mõisnikele, tolleaegne kool ja kooliskäimine ning lõpuks rõhutud maarahva enesetunnetuse algus, rahvuslik liikumine ja selle suurmehed. Nende küsimuste selgitamisel saame kasvatada lastes austust töö vastu, viha ja põlgust ekspluateerimise suhtes, lugupidamist rahva õiguste eest võitlejate vastu.

Peatüki materjalide ja täiendava kirjanduse alusel saab läbi viia igati lastepärase pioneerikoonduse rahvaluulest ja -naljanditest, mida võib esitada koguni instseneeringuna «Talveõhtu talutares».

6. TÖÖLISTE ELUST JA VÕITLUSEST

Kui eelmine peatükk tutvustas õpilasi talurahva töö ja eluoluga, siis 6. peatüki põhiliseks teemaks on tööliste elu ning revolutsioonilise võitluse käsitlemine. Sellele viitab peatüki tiitelleht, mille keskel näeme metallurgiatehase töölisi kuumusest õhkuva sulatusahju juures, servadel aga kapitalistliku tööstuse arenemise käigus ilmunud uusi liiklusvahendeid. Enne kui asuda nende iseloomustamisele, võiks lasta klassil järjestada pildil olevaid sõiduriistu nende kasutuselevõtmise järgi. Esimesena ilmus XIX sajandi alguses rataslaev. Talle järgnes 1825. aastal vedur (tõsi küll, mitte selline nagu tiitellehel, vaid

lk. 111 kujutatud ratastele pandud aurumasin). Edasi tuli «hobuseta tõld» ehk bensiinimootoriga iseliikuja (automobiil) 1885. aastast ning kõige lõpuks mootorlennuk 1903. aastast.

Nende illustratsioonide analüüsimisel avanevad head võimalused klassi mõttetegevuse ergutamiseks. Küsimusi juba jätkub. Mille poolest oli aurulaev parem purjelaevast? Miks olid tolleaegsetel aurulaevadel ka purjed? Miks hakati ehitama raudteid? Mida läks vaja raudteede rajamiseks ja käimapanekuks? Lk. 109 kujutatud vedur oli kasutusel möödunud sajandi lõpul ja käesoleva alguses Venemaa raudteedel. Kuna teinekord tuli tugeva pakasega sõita pikki vahemaid, tehti vedurid hästi tugevad ja töökindlad. Kõrge korsten andis hea tõmbuse, tugeva tule katlas ja piisava veojõu. Ümber veduri esiosa käis kaitsevõrega ümbritsetud rada, mis võimaldas väiksemaid rikkeid kõrvaldada sõidu ajal. Selliseid vedureid köeti kuivade puudega, millest annab tunnistust tendril olev puuhunnik.

Esimesed autod valmistati hobutõldade eeskujul. Mootor asus reisijate istme all, rooliratta asemel oli juhtraud. Munakivist teedel põrutas täiskummist ratastega sõiduk sedavõrd, et kiirus oli vaid paarkümmend kilomeetrit tunnis. Alles siis, kui kasutusele võeti õhukummid, hakkas ka autode kiirus suurenema.

Pikka aega unistas inimene lendamisest. Umbes 200 aastat tagasi valmistati esimesed õhupallid. Aastat 100 tagasi hakati kavandama õhust raskemate lennumasinate ehitamist. Algul püüti tõsta lennuk õhku aurumasina abil, kuid sellest ei tulnud midagi välja. Miks? Lühikesi vahemaid õpiti lendama mootorita purilennukitega. 1903. aastal pandi purilennukile bensiinimootor ja algas mootorlendude ajastu.

Tiitellehe analüüs viib omakorda 28. lugemispala juurde, sest algas ju kogu areng algelise aurumasina kasutuselevõtmisega. Kuidas selline katse tehti Venemaal, sellest saavad õpilased teada, lugedes ise läbi alateema «Esimene aurumasin». Polzunovi «tulemasina» kõrgust võib lasta võrrelda klassiruumi ja koolimaja kõrgusega. Aurumasina läbimõõt ulatus kuni 3,5 meetrini. Masina tarvis ehitati 18 meetri kõrgune puust tehasehoone. Polzunov oli tiisikushaige ja suri 7 päeva enne aurumasina katsetuste algust. Masin töötas umbes 3 kuud. Siis hakkas

õhukestest vaskplaatidest tehtud katel lekkima. Kuigi viga oli kerge kõrvaldada, jäeti masin seisma. Pärisorjade töö tuli odavam kui keeruka masina käigushoidmine.

Esimeste raudteede käsitlemisel tuleks kasutada kaarti koos õpetajapoolsete täiendustega. Isa ja poeg Tšerepanovid olid vabrikuomaniku pärisorjad. Nad olid väga taibukad mehhaanikud, tegid mitmeid täiendusi kohalikus metallurgiatehases ja ehitasid tehasele ligi 20 aurumasinat. Aastail 1833—1835 valmistasid nad kaks esimest vedurit Venemaal, mida mõnda aega kasutati Nižni-Tagili tehases oleval lühikesel rööbasteel maagi veoks. Tšerepanovite veduri kiirus oli vaid 14 km tunnis, seega tänapäeva jalgratturi keskmine kiirus.

Sel ajal kui raudtee jõudis Eestisse, oli kombeks anda veduritele nimesid. Esimene vedur, mis Tallinna jaama jõudis, kandis Peeter I nime. Peale selle oli veel «Karu», «Lõvi» ja teisi uhkete nimedega vedureid. 1876. aasta sügisel algas raudteeühendus Tartu ja Tallinna vahel. Selle maa läbimiseks kulus üle 7 tunni, pooletunnine söömavahe Tapal kaasa arvatud. «Eesti Postimehe» väljaandja J. W. Jannsen kirjutas sel puhul; «Ruttu senna, ruttu tänna — seep see raudtee suur häädus ja kasu on,» ja kiitis raudtee suuri mugavusi, sest «Baltia-raudtee valitsus olla kaa juba 3 magamise wagongi muretsenud, kus sees teekäijad, kes natukene rohkem vooriraha maksavad, rahulist öömaja ja puhkamise paika võivad leida.» Võrreldes vaevalise loksumisega postitõlla nurgas oli see tõepoolest suur samm edasi.

29. lugemispala annab ülevaate pärisorjuse kaotamisest Venemaal 1861. aastal ja pakub mõningat materjali tsaari-Venemaa kui rahvaste vangla iseloomustamiseks. IV klassi õpilastele on lugemispalas esitatud materjalide mõistmine küllaltki raske. Siin on vajalikud õpetajapoolsed selgitused. Tunni ideeliseks teljeks peaksid saama V. I. Lenini mõtted, mida ta väljendas talurahvareformi kohta 1911. aastal artiklis ««Talurahvareform» ning proletariaadi ja talurahva revolutsioon». V. I. Lenin kirjutas: «Kurikuulus «vabastamine» kujutas endast talupoegade kõige jultunumat paljaksröövimist, vägivalda nende kallal ja nende teotamist igal sammul... «Vabastamise» puhul sunniti talupoegi omaenese maad «välja ostma», kusjuures pressiti välja tõelisest maahinnast *kaks kuni kolm korda rohkem*. Üldse kogu 60-ndate aastate «reformide

ajastu» jättis talupoja kerjuseks, mahasurutuks, harimatuks, feodaalmõisnike käsualuseks nii kohtus kui ka valitsemisasutustes, nii koolis kui ka semstvos.»[1]

Pala käsitlus peaks algama sissejuhatava vestlusega, mille käigus tuletatakse meelde pärisorjusliku korra põhiklasse, pärisorjusliku ekspluateerimise olemust ning Venemaa rahvaste võitlust pärisorjusliku korra vastu (lugemispalade 19 ja 20 materjalide alusel). Süžeelise jutustusena antud episoodi talupoegade käigust mõisa ja ägedast dialoogist mõisnikuga loetakse kas seletava või siis iseseisva lugemise meetodi kohaselt. Seejärel kontrollib õpetaja, kuidas loetust aru saadi. Edasi järgnevad õpetaja seletused, mis aitavad klassil jõuda selgusele küsimustes, miks pidasid tsaar ja mõisnikud vajalikuks kaotada pärisorjus? (Tuletagem meelde Aleksander II sõnu, et parem on vabastada talupojad ülaltpoolt, kui oodata, kuni pärisorjus kukutatakse altpoolt.) Miks ei muutunud arvukad talurahva väljaastumised suureks talurahvasõjaks? Miks rõõmustasid ainult kulakud sellise pärisorjuse kaotamise üle?

Tähelepanu tuleks juhtida ka sellele, et talupoegi sunniti välja ostma nende oma maad. Arvestuste kohaselt oli kogu Venemaa talupoegade maa väärtus umbes 600 miljonit tsaarirubla. Talupojad pidid maksma mõisnikele 900 miljonit rubla, s. o. 300 miljonit rubla rohkem. Kuna talurahval polnud korraga nii palju raha, siis maksis tsaarivalitsus mõisnikele ostusumma riigikassast kohe välja, talupoegadelt aga nõudis ligi 50 aasta jooksul «võla» koos kõrgete protsentidega sisse. Tegelikult maksid talupojad oma maalapi eest 3 korda kõrgemat hinda (üle 2 miljardi rubla!).

Siiski ei tohi jätta klassile muljet, nagu oleks pärast pärisorjuse kaotamist talupoegade elu jäänud endiseks. Tõsi küll — talupoegade elu jäi endiselt raskeks, kuid nüüd hakkas Venemaal hoogsalt arenema uus ühiskondlik kord — kapitalism. Õpilastele tuleks ette lugeda katkend V. I. Lenini artiklist «Viiskümmend aastat pärisorjuse kaotamisest».

«Kuid pärisorjuse kaotamine raputas üles kogu rahva, äratas ta sajanditepikkusest unest, õpetas teda ise väljapääsu otsima, ise võitlema täieliku vabaduse eest.

---

[1] V. I. Lenin, Teosed, 17. kd., lk. 91—92.

Pärast pärisorjuse kaotamist arenesid Venemaal järjest kiiremini ja kiiremini linnad, kasvasid vabrikud ja tehased, ehitati raudteid. Pärisorjusliku Venemaa asemele astus kapitalistlik Venemaa... Suurtes linnades, vabrikutes ja tehastes järjest suurenes tööliste arv. Järkjärgult hakkasid kujunema tööliste ühingud võitluseks kapitalistide ja valitsuse vastu.»[1]

Lugemispala uued sõnad peaksid olema klassile jõukohased, sest kahes järgmises tunnis süvendatakse ja täpsustatakse Kreenholmi näite varal kapitalisti-vabrikuomaniku mõistet. Tuleb jälgida, et õpilased ei hakkaks kulakuid mõisnikega samastama.

Järgmised tunnid annavad juba konkreetse pildi tööliste elust ja võitlusest tsarismi ajal. Õpilased puutuvad kokku küllaltki abstraktsete ja keerukate mõistetega, nagu revolutsioon, streik, demonstratsioon, partei, nõukogu jt. Nende õpetamisel tuleb hoolitseda selgete kujutluste tekkimise eest, et vältida järgmiste teemade õppimisel tühjade sõnadega opereerimist.

Kaks esimest lugemispala esitavad Kreenholmi 1872. a. streigi alusel pildi tööliste olukorrast kapitalistlikus vabrikus ja klassivõitlusest kapitalistide vastu. Lugemispalade aluseks on ühe esimese vene töölise-revolutsionääri Vassili Gerassimovi (1852—1892) mälestused, mis on ilmunud pealkirja all «Vene töölise elu». V. Gerassimov sündis Peterburis. Aastail 1864—1874 töötas ta vabrikukasvandikuna Narvas Kreenholmi Manufaktuuris, seejärel siirdus tagasi Peterburi, kus tegi revolutsioonilist selgitustööd tööliste ja sõdurite hulgas. 1875. a. kevadel ta vangistati ja mõisteti 9 aastaks Siberisse sunnitööle.

29. lugemispala **«Kreenholmi tööliste elust»** läbitöötamiseks sobib õpiku teksti iseseisev lugemine, mis põimub õpetaja täiendavate seletustega. Otstarbekas on kirjutada lugemispala plaan eelnevalt tahvlile. Plaan ise võiks olla selline:

1. Kreenholmi vabrik.
2. Vabrikukasvandikud.
3. Ametiõppimine vabrikus.
4. Karistused.

---

[1] V. I. Lenin, Teosed, 17. kd., lk. 64—65.

5. Toit ja riietus.
6. Töötasu.
7. Miks vabrikant rikastus, aga töölised elasid vaeselt?

Enne Kreenholmi tööliste olukorra juurde asumist tuleks mõne sõnaga puudutada vabrikute tekkimist Eesti alal. Eestis hakati ulatuslikumalt vabrikuid ehitama XIX sajandi teisel veerandil. Üksteise järel rajati kalevivabrikud Narva, Kärdlasse, Sinti ja Tartusse. Narvas asutati veel linase riide vabrik. Narva oli vabrikute loomiseks väga sobiv linn, kuna siin asuvad kosed panid masinad vee jõuga liikuma. 1858. aastal alustas tööd suur puuvillase riide tootmise ettevõte Kreenholmi Manufaktuur. 1860. aastal töötas siin 2000 töölist, 1870. aastal juba 4500 ja 1900. aastal 5400 töölist. 1872. aastal oli Kreenholmis 4644 töölist, neist 2158 meest, 1318 naist ja 1168 last (908 eesti ja 260 vene last). Tööliste hulgas oli venelasi 1400, eestlasi 3244.[1] Õpilastele tuleb esitada nendest arvudest tulenevad järeldused: Eesti ala töölisklass oli algusest peale paljurahvuseline; laste töö vabrikus ei olnud mingi erand, vaid kapitalistlikule vabrikule iseloomulik, kuna see andis vabrikantidele veelgi suuremaid kasumeid. See ilmneb selgesti tekstiilitööliste palkade kõrvutamisel. Võrdse töö eest said mehed 9 — 10 rubla, naised 6,5 — 7 rubla, lapsed 3,5 — 4 rubla kuus. Seejuures arvestati täiskasvanud töölise elatuskuludeks kuus 10 rubla, lapsel 6,5 rubla.[2] Klassile võiks ette lugeda kaks katkendit tolleaegsest ajalehest «Perno Postimees». 1858. aasta 2. aprilli numbris oli «Teadaandmiste» all kirjutatud:

«Narva linna vabriku peale tarvitatakse töörahvast, aga ei mitte üksipäinis mehi, vaid ka naisi ja lapsi ja antakse neile peale prii söögi ja korteri aastas palka:
Ühe 10—12 aastase tütarlapsele 10—13 rubla
Ühe 10—12 aastase poislapsele 12—18 rubla
15 aastase tütarlapsele 17—20 rubla
15 aastase poislapsele 20—22 rubla
...Et siis lapsed ka mitte üsna rumalaks ei jää, on vabrikusse kool seatud, kus nemad iga pühapäev lugemist ja kirjutamist ilma maksuta peavad õppima.»

[1] O. Karma,Tööstuslikult revolutsioonilt sotsialistlikule revolutsioonile Eestis. Tallinn, 1963, lk. 196.
[2] Eesti NSV ajalugu, II köide. Tallinn, 1963, lk 159.

Sama aasta 14. mai numbris kirjutas «Perno Postimees» pealkirja all «Lapsed vabrikus tööl»:

«Et aga vabrikutes keik raskemad tööd masinatega tehakse, seepärast pruugitakse palju lapsi, keda vähema palgaga saab ... Inglismaal on sellega sagedasti paha lugu. Lapsed, nii kui jalgu hakkavad taga vedama, pannakse vanematest varsti vabrikutesse raha teenima ja peavad seal kõik kuulma ja nägema, mis lastele koguniste ei kõlba; peale selle jäävad nemad kõigest õpetusest ilma ja rumalaks, kasvavad kui ilma hingeta töö ja teenistuse masinad üles ja jäävad selleks.»

Esitatud andmed tõstatavad mitmeid küsimusi, millele tuleks koos klassiga vastust otsida. Miks läksid inimesed vabrikusse tööle, kui seal palk oli vilets ja töötingimused halvad? Miks saatsid vanemad oma lapsi vabrikutesse? Miks pidas vabrikant lastele vähese koolihariduse andmist vajalikuks, mõisnik aga mitte?

Materjale tööliste halva olukorra iseloomustamiseks leidub rohkesti, kuid vaevalt jõuab õpetaja õpikule palju lisada. Pealegi tuleb jätta aega kinnistamiseks ja üldistamiseks, et õpilased ei hakkaks talupoegade ja tööliste elutingimusi omavahel segama, vaid oskaksid teha selget vahet, tuues esile nii kokkulangevusi kui ka erinevusi.

Uutest mõistetest on põhilisem *revolutsionäär*. Võime öelda, et revolutsionäär on inimene, kes võitleb revolutsiooni võidu eest. Paraku ei ütle selline määratlus niikaua, kuni lapsed pole tuttavad revolutsiooni mõistega, mitte midagi. Seepärast on õigem iseloomustada revolutsionääri kui võitlejat töörahva parema elu ja vabaduse eest. *Vabrikandi* all mõistame vabrikuomanikku, inimest, kes rikastub tööliste töö arvel. Juhime tähelepanu asjaolule, et vabrikandi—töölise vahekord meenutab mõisniku—talupoja vahekorda. Ühed olid rõhujad, teised rõhutavad. *Kartser* on väike vangikamber, *koiku* aga vilets, kõva voodi.

Olles saanud kujutluse vabrikukasvandike elust Kreenholmis, tutvuvad õpilased järgmises tunnis tööliste klassivõitlusega. **«Streik Kreenholmis»** kirjeldab esimest suurt streiki mitte üksnes Eestis, vaid kogu tsaaririigis. Streigi põhjuseks oli tööliste äärmiselt halb olukord ja rõhumise pidev suurenemine. Viimaseks tõukeks, mis viis väljaastumisele, sai tööliste kokkupõrge vabriku direktori Kolbega. 1872. aasta suvel levis Narvas kooleratаud.

Haigestusid ka paljud Kreenholmi töölised, kellest üksnes juulikuus suri 334 inimest. Direktori korraldus avada aknad ei aidanud haiguse levikut pidurdada, põhjustas aga tõmbetuult, mis pani töölised külmetama.

Õpilastele tuleb selgitada, et direktor ei ole vabriku omanik. Kreenholmi vabrik kuulus Moskvas elavatele rahameestele-kapitalistidele. Direktor oli nende palgaline, umbes nii nagu mõisas mõisavalitseja. Talle maksti kõrget palka ja ta seisis loomulikult igati peremeeste huvide eest. Kuna vabrikuomanikud elasid kaugel, sai direktor venitada tööliste nõudmistele vastamisega. Nähes, et direktor sihilikult viivitab, alustasid 500 kangrut 1872. aasta augustikuu keskel streiki. Nad nõudsid tööpäeva lühendamist 14 tunnilt 13 tunnile, palga tõstmist 14% võrra, trahvirahade vähendamist ja lastele rohkem aega kooliskäimiseks. Õpilaste tähelepanu tuleks juhtida tööliste üksmeelele. Streigi ettevalmistamisel ja läbiviimisel kasutasid Kreenholmi töölised vene seltsimeeste kogemusi. Siinsed eesti ja vene töölised tegutsesid käsikäes. Streigi eesotsas seisid eestlased Villem Preismann ja Jakob Tamm.

Tööliste üksmeelne väljaastumine hirmutas tsaarivõime sedavõrd, et Eestimaa kuberner pidas vajalikuks ise kohale rutata. Talurahvarahutuste aegu 1858. aastal oli kuberner viibinud Tallinnas ja piirdunud sõjaväe saatmisega Mahtrasse. Nüüd pidas ta olukorda ohtlikumaks. Siin avaneb hea võimalus probleemi püstitamiseks: miks kartis kuberner töölisi rohkem kui talupoegi? Jälgige, mis oli tööliste streigi juures teisiti kui talurahvarahutuste puhul.

Streikijad kuulutati kurjategijateks ja 27 töölist anti kohtu alla. Kohus mõistis nad sunnitööle või vanglasse, osale aga määras peksukaristuse. Sellele lisaks vallandati üle 400 töölise, kes olid vabriku juhtkonnale silma hakanud. Tööliste võitlus ei olnud aga asjatu. Kartes uusi väljaastumisi, vallandasid kapitalistid direktori ja mitu vihatud meistrit. Enam ei toodud kasvatusmajadest lapsi tööle, vähendati trahve ning lõunavaheaega pikendati veerand tunni võrra. Kuigi need järeleandmised olid väikesed, näitasid nad ometi, et streigi abil võivad töölised mõndagi saavutada.

Tund peaks lõppema üldistava vestlusega, mille käigus õpetaja toonitab, et streik näitas eri rahvusest tööliste

sõprust ja koostööd. Töölised valisid oma esindajateks võrdselt eestlasi ja venelasi. Just siin pandi alus eesti ja vene tööliste võitlusliidule. Streigi tulemusena hakkasid töölised mõistma, et tsaar ja tema ametnikud on alati kapitalistide poolt ning töörahva vastu. Politsei, sõjaväe ja kohtu abil suruvad nad tööliste õiglase võitluse jõuga maha.

Ühiselt leitagu vastus küsimusele: mille poolest erines streik Kreenholmis talurahva väljaastumisest Mahtras? Kerge on leida erinevust osavõtjate arvus. Mahtrasse kogunes 800 talupoega, Kreenholmis streikis aga üle 4000 töölise. Peamine ei ole arvulises vahes. Tööliste ühtekuuluvus ja visadus olid tunduvalt suuremad kui talupoegadel. Nende silmaring oli avaram, nad töötasid ja elasid hulgakesi koos ning neil oli kergem korraldada ühist väljaastumist. Mahtras võitlesid vastuhakanud talupojad üheskoos vaid ühe päeva, siis läksid kodudesse laiali. Kreenholmis kestsid rahutused üle 5 nädala ja streik tervelt 7 päeva. Just seepärast kartiski tsaarivõim töölisi rohkem kui talupoegi. Niimoodi hakkame kujundama mõistet töölisklassist kui kõige revolutsioonilisemast jõust ajaloos.

Uutes sõnadest on tähtsaim *streik*, mille seletus on antud õpikus. *Kapitalisti* iseloomustame rahamehena, kes on rikastunud tööliste raske elu arvel. Ta maksab töölistele vähem, kui nende töö väärt on. Kui kapitalistile kuulub vabrik, siis nimetatakse teda vabrikandiks. Kuid kapitalist võib olla ka laevade omanik, jõukas kaupmees või pangahärra. *Kuberneri* peaks iseloomustama tähtsa tsaariametnikuna. Õpetaja võib sellega piirduda, võib aga lisada, et tohutu suur tsaari-Venemaa oli jagatud enam kui 50 kubermanguks, mida juhtisid tsaari poolt nimetatud kubernerid. Eesti ala jagunes kahe kubermangu vahel. Põhja-Eesti moodustas Eestimaa kubermangu, Lõuna-Eesti koos Põhja-Lätiga Liivimaa kubermangu. Narva kuulus Eestimaa kubermangu, kuid Narva jõe idakaldalt algas juba Peterburi kubermang. Kreenholm asus kahe kubermangu piiril. *Politseinik* oli võimude, s. t. tsaari ja kuberneri käske täitev sundija ning korravalvur.

Kahe vaadeldava tunni illustratsioonidest paelub esmajoones tähelepanu lehekülg sarjast «Kes nad olid?» (lk. 110). Siin on vastandatud kapitalistliku ühiskonna

rõhujaid — mõisnikku, pastorit ja vabrikanti — rõhututele, keda esindavad teomees, talupoeg ja tööline. (Kahjuks on teomehe ja töölise allkirjad vahetatud.) Need illustratsioonid peaksid olema aluseks kordavale vestlusele, mille käigus tuletatakse meelde nimetatud ühiskondlike klasside ja kihtide esindajate ühiseid ning erinevaid jooni.

30. lugemispala päisel on kujutatud streikivaid töölisi vabriku direktorile tema kabinetis nõudmisi esitamas.

Kogu peatüki kesksek tunniks kujuneb tund **V. I. Lenini revolutsioonilise tegevuse algusest.** Kahtlemata on V. I. Lenin õpilastele kõige tuntum ja lähedasem ajalooline isik kogu ajaloo algkursuses. Lastel on V. I. Lenini kohta küllaltki laialdased eelteadmised. Need on saadud varasemate õppeaastate jooksul filmide, raamatute ning massikommunikatsiooni vahendusel, samuti vestlustest kodustega. Ajalooõpetuse ülesandeks on nende eelteadmiste süsteemi viimine, nende üldistamine ja täiendamine uute faktidega.

V. I. Lenini elu ja tegevuse kohta on viimasel ajal ilmunud rikkalikult materjale. See loob head eeldused tunni näitlikustamiseks. Ühtlasi saab siin kasutada ajalehtedest väljalõigatud teemakohaste illustratsioonide kleepimist töövihikutesse: 1—2 pilti Lenini noorusest ja revolutsioonilise tegevuse algusest on kindlasti igale õpilasele kättesaadavad. Arvesse tulevad samuti V. I. Leninile pühendatud postmargid, mis võtavad õige vähe ruumi ja sisaldavad samal ajal küllaltki palju informatsiooni.

Uue aine käsitlemine peaks toimuma õpetaja emotsionaalse jutustuse ning vestluse vaheldumise teel. Eriti hoolikalt tuleb ette valmistada sissejuhatus, et häälestada õpilasi teema võimalikult teadlikuks ning aktiivseks omandamiseks. V. I. Lenini eeskujul on laste kommunistliku kasvatamise seisukohalt erakordne tähtsus. Seda asjaolu tuleb pidevalt silmas pidada.

Õpetaja leiab oma jutustuse konkretiseerimiseks materjali V. I. Lenini eluloo esimestest peatükkidest ja kaasaegsete mälestustest. Siinkohal esitaksime mõned fragmendid Lenini vanema õe Anna Uljanova-Jelizarova (1864—1935) mälestustest «Iljitši lapsepõlve- ja kooliaastad» (1925), mis näitavad Leninit kooliõpilasena.

Volodja õppis kergelt ja meeledi. Ta oli andekas ning isa õpetas talle, nagu vanemale vennale ja õelegi, püsivust, täpset ja tähelepanelikku ülesandetäitmist. Mäletan veel: tema õpetajad rääkisid, et Volodjale on suureks abiks see, et ta kuulab alati väga hoolikalt seletusi tunnis. Oma suurepäraste annete tõttu jäi talle uus materjal meelde tavaliselt tunnis ning kodus tuli tal seda vaid pisut korrata. Seepärast juhtus sageli, et õhtuti, kui meie, vanemad, asunud söögituppa suure laua äärde ühise lambi valgusse oma kooliülesandeid tegema, olid Volodjal tunnid juba õpitud, ta lobises, vallatles, nokkis väiksemaid ja segas meid...

Kui isa oli kodus, siis ta harilikult tuli meile, vanematele, appi, viis Volodja enda juurde kabinetti ja kontrollis tema koolitööd. Tavaliselt Volodja teadis kõik. Siis hakkas isa temalt küsima varemõpitud ladinakeelseid sõnu kogu vihiku ulatuses. Kuid Volodja vastas ladusalt. Ja kui isal ei olnud mahti panna teda tegelema millegi muuga, näiteks malega, siis ei kestnud vaikus söögitoas kuigi kaua...

Tulles koju gümnaasiumist, Volodja jutustas isale, mis oli olnud tundides, mis aines teda küsiti ja kuidas ta vastas. Kuna tavaliselt kordus üks ja sama — õnnestunud vastused, head hinded, siis Volodja vahete-vahel, minnes üles tuppa ja läbides ruumi, millest viis uks isa kabinetti, raporteeris kiirkõnes lihtsalt käigu peal: «Kreeka keel 5, saksa keel 5.» ... Isa rääkis emale neil aastail, et Volodjal õnnestub kõik liiga kergesti ja ta kardab, et Volodjal ei arene töökus. Nüüd me teame, et see kartus oli asjatu ja Volodja oskas arendada endas haruldase töövõime.»

Analüüsides noore Lenini iseloomujooni, tuleks rõhutada erakordset töökust ja oskust aega kasutada. Need ilmnesid juba koolipäevil ja jäid Leninile omaseks kogu eluks.

Kaardil tuleb näidata V. I. Lenini eluga seotud kohti: Volga jõge, Simbirskit, Peterburi, asumiskohta Siberis (Šušenskoje küla). Ärgu unustatagu jutustamast ka V. I. Lenini memoriaalkompleksist Uljanovskis, mis valmis töörahva suure juhi 100. sünniaastapäevaks.

Töölisringi iseloomustamiseks saab kasutada dramatiseeritud pildikest ringi konspiratiivkoosolekust. Vaene, kuid puhas tuba, akna ette riputatud tekk, ringi liikmed saabuvad ja lahkuvad ükshaaval, et mitte äratada tähelepanu, ukse avamine kokulepitud koputuse peale, keelatud

kirjanduse väljavõtmine peidukohast, selle lugemine, omavahelised vaidlused, mõttevahetused jne.

«Iskra» käsitlemist elustavad üksikasjad selle ajalehe trükkimisest ja Venemaale toimetamisest. Kuni partei loomiseni 1903. aastal ilmus 44 «Iskra» numbrit, milles avaldati rohkem kui 50 Lenini kirjutust. «Iskrat» trükiti Saksamaal ja toodi üle piiri mitmesuguste kavaluste abil. Õhukesele paberile trükitud ajalehenumbrid peideti kohekordse põhjaga kohvritesse, pandi rullikeeratuna jalutuskepi õõnsusesse, peideti suurte raamatute selgadesse või õmmeldi veekindlatesse presentkottidesse.

Venemaal oli kaks salatrükikoda, kus «Iskra» numbreid ümber trükiti. Inimesi, kes aitasid «Iskrat» levitada ja talle kaastööd kogusid, nimetati «Iskra» agentideks. Eestis tegutses kaks «Iskra» agenti — Mihhail Kalinin ja Dimitri Uljanov — kellega tutvutakse lähemalt järgmises tunnis.

Selle lugemispala mõistetest on keskseimaks *partei*. Parteid iseloomustame mõttekaaslaste ühendusena, kes võitleb mingi kindla eesmärgi saavutamise eest. Selleks et tutvuda keelatud revolutsiooniliste raamatutega ja läbi arutada töörahva rõhujate vastase võitluse plaane, hakkasid töölised salaja koos käima. Nii tekkisid *töölisringid*. Esialgu olid need ringid väiksearvulised ja tegutsesid igaüks omaette. Lenin mõistis, et edu võib saavutada ainult siis, kui töölisringid ühinevad tööliste parteiks. Partei ei tähenda aga lihtsalt ringide ühendamist, vaid on kindla korraga (distsipliiniga) organisatsioon, mille otsused on kohustuslikud igale partei liikmele. Lenini algatusel ja juhtnööride kohaselt loodigi kindel võitlusorganisatsioon — Kommunistlik Partei. Algul oli Kommunistlik Partei väiksearvuline. Tänapäeval kuulub Nõukogude Liidu Kommunistlikku Parteisse ligemale 15 miljonit kommunisti-mõttekaaslast. NLKP on meie riigis kõige tähtsam ja lugupeetavam organisatsioon, kelle juhtimisel nõukogude rahvas ehitab uut elu.

Gümnaasium on tsaariaegne keskkool, mille lõpetamise järel võis edasi õppida ülikoolis. Gümnaasiume oli vähe, õppetöö oli küllaltki elukauge ja õppemaks kõrge.

Lenini noorusega seotud materjalide tundmist võib kontrollida lünktesti abil, mida on otstarbekas läbi viia pärast 33. lugemispala läbivõtmist, kuna osa küsimusi eeldavad selle tunni materjalide omandamist.

Test V. I. Lenini noorusest ja revolutsioonilise tegevuse algusest

Klass ..... Nimi ..... Kuupäev .....

Kirjuta punktiirjoonele nõutav sõna või aastaarv.

1. V. I. Lenin sündis 1870. aastal Volga jõe ääres asuvas Simbirski linnas, mida praegu nimetatakse Uljanovskiks.
2. Uljanovite perekonnas oli 6 last. Vendade nimed olid vanuse järjekorras Aleksander, Vladimir ja Dimitri.
3. Lenini vend Aleksander püüdis parandada rahva olukorda sel teel, et tappa tsaar kuid see ebaõnnestus ja ta hukati.
4. Lenin õppis ülikoolis advokaadi ametit. Ta lõpetas ülikooli Peterburi linnas.
5. Lenini vend Dimitri lõpetas Tartu ülikooli, kus ta õppis arsti teadust.
6. Lenin andis välismaal välja ajalehte «Iskra», mida toodi salaja Venemaale.
7. Venemaa revolutsionääride partei asutati 1903. aastal. Praegu nimetatakse seda parteid Nõukogude Liidu Kommunistlikuks Parteiks.
8. Esimestena õpetasid töölisi õigesti võitlema parema elu eest suured revolutsionäärid Karl Marx ja Friedrich Engels.

(Õigete vastuste kogusumma annab 20 punkti. 19 punkti võrdub hindega «5», 15 punkti hindega «4» ja 11 punkti hindega «3».)

Eelmise lugemispalaga seostub orgaaniliselt 33. pala **«M. I. Kalinini revolutsiooniline tegevus Tallinnas»**, mis on pühendatud vene ja eesti tööliste võitlusliidu edasisele tugevnemisele. Teema käsitlemine peaks algama kordava vestlusega. Tuletame meelde Kreenholmi Manufaktuuri ning eesti ja vene tööliste esimest ühist väljaastumist kapitalistide vastu — 1872. a. streiki. Narva oli riidetööstuse linn. Tallinn kujunes aga masinaehituse keskuseks. Sada aastat tagasi, 1870. aastal, ühendati Tallinn raudtee kaudu Peterburiga. Tallinna Balti jaama ehitati raudteetehased. Siin remonditi vedureid ja vaguneid. Pärnu maantee äärde kerkis Lutheri puidutööstusette-

võte, kus esimesena Venemaal hakati valmistama vineeri ja vineerist mööblit. Lasnamäele, Ülemiste jaama lähedale rajati suur vaguniehitustehas «Dvigatel». 1901. aastal valmistati selles tehases üle 2600 kauba- ja reisivaguni. Kopli poolsaarel alustasid tööd elektrimootorite tehas «Volta», Franz Krulli masinaehitustehas ja puuvillase riide vabrik Balti Manufaktuur.

M. Kalinini eluloo kohta leidub õpikus piisavalt materjali. Õpetaja võiks lisada järgmised täiendused: Kalinin ei valinud Tallinna oma uueks elukohaks juhuslikult. Tallinn asus Peterburi läheduses, Peterburis aga tegutsesid salajased töölisringid, millega Kalinin oli seotud. Siit oli hea Piiteriga (nii nimetas rahvas Peterburi) ühendust pidada. Selleks et paremini teha revolutsioonilist tööd, asus Kalinin tööle raudteetehastesse, kus raudteelaste abil oli kerge saata keelatud kirjandust Peterburi. Tallinnas sõbrunes Kalinin kiiresti töölistega. Õpilastele võiks ette lugeda eestlasest töömehe Kõrve mälestuskillu M. Kalininist.

«Kogu 1902. aasta töötasin ma õpilasena treial Mihhail Ivanovitši juures. Ta oli minust ainult mõni aasta vanem, kuid elumõistmises kaugelt ees. Kui õpetaja oli Mihhail Ivanovitš väga tähelepanelik. Vahel juhtus, et seadnud oma masina tööle, astus ta minu juurde ning küsis, mis ja kuidas; näitas, selgitas ja jutustas... Ta oli alati elav, alati heas tujus. Sageli tulid töölised tema juurde vestlema... Kõige raskematest küsimustest rääkis ta arusaadavalt, tõestades oma sõnu näidetega meie elust. Mihhail Ivanovitš rääkis lihtsalt, kuid iga kõnelus pani meid mõtlema meie saatuse üle.»

Õpetaja toonitagu, et Kalinin hakkas ühendama Tallinna väikseid töölisringe, mis seni olid tegutsenud lahus. Tema eesmärgiks oli luua erinevatest rahvustest töölistest tugev organisatsioon. Seda tuli teha väga ettevaatlikult, et politsei jälile ei saaks. Kalinin tuli sellega hästi toime. Tema korteris koostati ning paljundati eesti- ja venekeelseid lendlehti. Kord, kui Kalinin ühe seltsimehega keetis parajasti värvi lendlehtede paljundamiseks, kõlas koputus ja sisse astus politseinik. Hädavaevu jõudsid mehed trükipressi peita voodi alla, kuid ruum oli suitsu täis. Politseinik oli tulnud ainult mingit teadet tooma ja läks õnneks peagi ära. Kalinin jätkas lendlehe trükkimist.

M. Kalinin oli V. I. Lenini ustav võitluskaaslane, kelle kaudu Lenini mõtted ja õpetus levisid Tallinna tööliste hulgas. «August Tallinnast» (selline oli Kalinini tolleaegne varjunimi) levitas salaja «Iskra» numbreid ja tegi ajalehele kaastööd. Kui Kalinin 1904. a. Eestist välja saadeti, tegutses Tallinnas juba tugev töölisring, mis kujunes kommunistliku partei üheks osaks.

Sajandi mõiste selgitamisest on olnud juttu eespool lk. 18—19. Lugemispalas kohtuvad õpilased lendlehe, artikli ja brošüüri mõistetega. Neid tuleks selgitada kaemusliku konkretiseerimise teel. *Lendleht* — väike paberileht (õpetaja näitab), mida on kerge peita ja salaja edasi anda. *Artikkel* — pikem kirjutus ajalehes või ajakirjas (näitab!). *Töötingimuste* all mõistame tööpäeva pikkust, tööruumide tervislikkust, palga suurust jt. töölise tööd mõjutavaid asjaolusid. Väljendit *töötingimused olid halvad* tuleks lasta konkretiseerida, et vältida päheõpitud üldistustega opereerimist.

33. lugemispala põhiülesandeks on lastele arusaadava kujutluse loomine revolutsioonist. Õpilased on revolutsioonist korduvalt kuulnud seoses tähtpäevadega, nad on lugenud revolutsionääridest ning revolutsionääride parteist. Paraku seostuvad lastel selle sõnaga sageli väga ähmased kujutlused. Tavaliselt samastatakse revolutsiooni ülestõusuga (näiteks tormijooksuga Talvepaleele 1917. aasta oktoobris). 1905. aasta sündmuste kirjelduse kaudu peaks õpilaste kujutlus revolutsioonist muutuma tunduvalt laiahaardelisemaks ja täpsemaks.

Sõna *revolutsioon* tuleb ladina keelest ja tähendab muutust, pööret. Kõige üldisemalt võttes on revolutsioon põhjalik pööre mingi nähtuse arengus. Ajaloos esinev revolutsioon ei ole ühekordne sündmus, vaid pikemat aega kestev sündmuste ahel, mis hõlmab selliseid võitlusvorme, nagu miitingud, demonstratsioonid ja streigid. Revolutsiooni kõrgpunktiks on tavaliselt relvastatud ülestõus, mille teel võim läheb ühelt klassilt teisele. Revolutsiooni ja ülestõusu vahekord meenutab sõja ja lahingu suhet. IV klassi õpilastele võiks revolutsiooni iseloomustada kui töörahva võitlust parema elu ja vabaduse eest. Niisama nagu sõda võib ka revolutsioon kesta kuid ja aastaid. Sõjas on eriti tähtsad lahingud, revolutsioonis aga ülestõusud, millest oleneb suurel määral lõpptulemus. Võitluses vabaduse eest korraldab rahvas veel meeleaval-

dusi ehk demonstratsioone, streike, suuri koosolekuid ehk miitinguid.

Tahvlil võib öeldut kujutada järgmiselt:

ülestõusud
meeleavaldused
miitingud
streigid
} revolutsioon

1905. aasta revolutsioon oli esimene revolutsioon Venemaal. Selle põhjuseks oli tööliste ja talupoegade äärmiselt halb elu. Rahvas lootis tsaarilt kergendust saada. Selle lootuse hävitasid 1905. aasta 9. jaanuari sündmused Peterburis, mis saidki revolutsiooni alguseks. Kooli ajaloo-alaste õppevahendite hulgas leidub kindlasti Verist pühapäeva illustreeriv seinapilt, mida tuleks uue aine esitamisel kasutada.

9. jaanuaril liikus Talvepalee poole üle 150 000 inimese, et esitada palvekiri tolleaegsele tsaarile Nikolai II-le. Revolutsionäärid püüdsid küll töölisi tagasi hoida, kuid asjatult — usk heasse tsaari oli veel tugev. Nikolai II teadis rongkäigu ettevalmistamisest ning koondas pealinna 40 000 sõdurit ja politseinikku. Osa vägesid toodi kohale Pihkvast, Narvast ja Tallinnast. Töötati välja üksikasjaline sõjaplaan demonstratsiooni laialiajamiseks. See viidi ka halastamatult ellu. Tsaarivõimude kohutav kuritöö vapustas rahvast, kes hakkas mõistma, et tsaarilt pole neil midagi head oodata.

1905. aasta paljudest sündmustest on õpikus peatutud vaid kõige olulisematel. Oktoobri üldstreigi käsitlemisel tuleks meenutada streigi mõistet ja selgitada, mille poolest üldstreik erineb tavalisest streigist. Üldstreik algas raudteel ja haaras peagi kõiki elualasid. Streikijaid oli kokku üle kahe miljoni (pärast Verist pühapäeva alla poole miljoni). Töölised valisid streigi juhtimiseks nõukogudesse oma esindajad. Nõukogude korraldusel töötasid vaid haiglad ja veevärk. («Miks?» — küsimus õpilastele.) Tsaar ei tulnud esialgu toime üldstreigi mahasurumisega. Sellepärast otsustas ta teha rahvale mõningaid järeleandmisi, et pärast streigi mahasurumist need jälle tagasi võtta. See plaan läkski korda. Bolševikud nägid aga tsaari plaani läbi ja hakkasid tegema ettevalmistusi relvastatud ülestõusuks. Ülestõusu edukus olenes sellest, kas sõjavägi kuulab tsaari sõna ja tulistab töölisi või ühineb töölistega

ja pöörab relvad tsaari vastu. Paljud sõdurid kõhklesid ja neid ei saadudki rahva vastu saata. Kuid oli ka tsaarile ustavaid polke, kes kahurite ja kuulipildujatega surusid maha ülestõusu Moskvas ja mujal.

Sündmused Venemaal tuleb esitada tihedas seoses revolutsiooniga Eestis. Paljudes koolides avaneb hea võimalus tuua lisaks koduloolist materjali 1905. aasta rahutute päevade kohta (eelkõige piirkondades, mida haaras relvastatud võitlus 1905. a. detsembris). Seinakaardil tuleks jälgida võitlussalkade liikumist Tallinnast lõuna poole. Salkades oli kokku üle 1000 töölise ja talupoja, kes purustasid ja põletasid mõisaid. Karistussalkade jõhkrat tegevust iseloomustab tõsiasi, et 1905. aasta lõpul ja 1906. aasta alguses tapsid karistussalgad Eestis umbes 300 inimest, vähemalt 600-le aga andsid ihunuhtlust. Mitmel pool lasti maha noorukeid ja peksti koolilapsi, kes olid julgenud omapoolsete nõudmistega välja tulla. Vangistati 164 kooliõpetajat ja paljud neist tapeti. Nii püüdis tsaarivalitsus julmusega revolutsiooni maha suruda.

7. TSAARIVÕIMU KUKUTAMINE. SOTSIALISMI RAJAMINE

Keskne koht kursuses kuulub 7. peatükile, mis algab tsarismi kukutamisega Petrogradis 1917. aasta veebruaris ja lõpeb võitnud sotsialismi konstitutsiooni vastuvõtmisega 1936. aasta detsembris. Peatüki 11 lugemispalaga saavad õpilased ülevaate kõige olulisematest sündmustest nõukogude võimu loomisel ja kindlustamisel, kodusõjast ja välismaisest interventsioonist, Nõukogude Liidu moodustamisest, V. I. Lenini õpetustest järglastele ja nende elluviimisest esimestel viisaastakutel.

35. lugemispala «**Rahvas kukutab tsaari**» käsitlemisel tuleks anda täiendavat materjali Esimese maailmasõja kohta, et õpilastele paremini selgitada Veebruarirevolutsiooni paratamatust.

Esimene maailmasõda oli ebaõiglane, imperialistlik sõda, mis oli kasulik käputäiele kapitalistidele ja mõisnikele, kahjulik aga kõigi sõdivate riikide töörahvale. Eriti kannatas Venemaa töörahvas, kelle kaela tsarism veeretas kõik sõja raskused. Õpiku väide, et sõja ajal muu-

tus rahva olukord järsult halvemaks, tuleb tunnis konkreetsete näidete varal lahti mõtestada.

Mida siis tähendas sõda töörahvale? 15 miljonit noort, tervet meest kutsuti oma töö ja perekondade juurest sõjaväkke. Paljud neist said surma, paljud tulid sõjaväljalt tagasi vigastena. Autosid oli veel väga vähe, sellepärast võeti talupoegadelt sõjaväele üle kahe miljoni parema veolooma. Nii jäid külad tühjaks meestest ning hobustest. Enam ei jõutud kõiki põlde üles harida ja viljasaak vähenes tunduvalt. Linnad ei saanud enam vajalikul hulgal toiduaineid. Leiba ja muud hakati jagama kaartide alusel. Alati ei saadud sedagi vähest kätte, sest raudteed töötasid halvasti. Oli puudus kivisöest, veduritest ja vagunitest. Mõnes jaamas ootasid äravedamist tohutud kaubavirnad, kuid ei olnud ronge. Isegi sõjaväge ei suudetud korralikult varustada. Esines juhtumeid, kus sõdurid saadeti vaenlase vastu paljaste kätega — püssi pidid nad ise hankima langenud või haavatasaanud kaaslaselt.

Sõdurid hakkasid üha paremini mõistma, kes on nende tõelised vaenlased. Bolševike selgitustöö tulemusena ei lootnud nad enam «heale isakesele-tsaarile», vaid olid valmis pöörama relvad tsaari, tema abiliste ja üldse kõigi rõhujate vastu. See saigi teoks 1917. aasta veebruaris.

Demonstratsiooni ja ratsapolitsei kokkupõrke episood tuleks lasta õpikust ilmekalt ette lugeda. Et õpilastele ei jääks muljet, nagu seisnuks revolutsioon just sellistes kokkupõrgetes, lisatagu järgmist.

Petrogradis algasid suured streigid 23. veebruaril, kui tööle ei läinud iga kolmas tööline. Järgmisel päeval streikisid juba pooled töölistest, ülejärgmisel kolmveerand ja 27. veebruaril muutus streik Petrogradis üldstreigiks.

Tsaar Nikolai II viibis sel ajal pealinnast eemal, Mogiljovis, sõjaväe Peakorteris. Saanud teada streikidest Petrogradis, andis ta sõjaväele korralduse avada rahva pihta tuli nagu 12 aastat tagasi Verisel pühapäeval. Politseinikud ja kasakad paigutasid kirikutornidesse ja kõrgemate majade pööningutele kuulipildujaid. Kui aga sõdureid kästi rahvast tulistada, siis hakkasid sõdurid vastu. Alles siis, kui ohvitserid asusid laskevalmis revolvrite ja paljastatud mõõkadega seisma sõdurite rivi taha, ähvardades iga tõrkujat tappa, kõlasid kogupaugud. Kaitsetute inimeste tulistamine tundus enamikule sõdureist kuriteona. Öö oli väga ärev. Kasarmutes ei magatud. Peeti

nõu, mida ette võtta. 27. veebruari hommikul pööras üks polk teise järel relvad oma ohvitseride vastu. Sõdurid kinnitasid mütsidele punased lindid, läksid kasarmutest välja ja ühinesid töölistega. Üheskoos vallutati vanglad ja politseijaoskonnad. Vabastati vangistatud revolutsionäärid. Relvaladudest saadi 40 000 vintpüssi ja 30 000 revolvrit, mis kohe töölistele jaotati. Mööda tänavaid sõitsid punaste lippude lehvides veoautod tööliste ja sõduritega. Rahvas purustas tsaari pilte ja vappe. Vangistati kindraleid ja tähtsamaid tsaariametnikke.

Nikolai II saatis ühe polgu teise järel Petrogradi korda looma. Raudteelased pidasid kõik rongid sõduritega kinni. Ka need polgud tulid rahva poole üle. Mõni päev hiljem vangistati ka tsaar, kes oli sunnitud troonist loobuma. Niimoodi võitis Veebruarirevolutsioon, mis tegi lõpu sajandeid kestnud tsaarivõimule.

Uue materjali esitamine peaks lõppema pildiga V. I. Lenini tagasijõudmisest Venemaale. Õpilastele tuleb seletada, et revolutsiooni juhi teekond Šveitsist läbi vaenuliku Saksamaa ja erapooletu Rootsi kujunes väga keeruliseks. Petrogradi jõudis Lenin rongiga 3. aprilli öösel. Teda olid tulnud tervitama tuhanded töölised, sõdurid ja madrused. Kogu Soome vaksali esine väljak ja ümberkaudsed tänavad olid tulvil inimesi, kelle peade kohale tõstetud lippe ja loosungeid valgustasid helgiheitjad. Hurraahüüete saatel tõstsid töölised ja sõdurid Lenini soomusautole. Ta seisis helgiheitjate pimestavas valguses ja pidas lühikese, kuid sütitava kõne, mille lõpetas sõnadega: «Elagu sotsialistlik revolutsioon!» Lenin tahtis sellega öelda, et tsaari kukutamisega pole revolutsioon veel lõppenud. Tuleb kukutada ka kodanluse võim ja võtta riigi juhtimine töörahva kätte.

Selle tunni mõistetest on kõige olulisem *nõukogu*, millega õpilased puutusid kokku juba 1905. a. revolutsiooni õppides. Siis juhtisid nõukogud töörahva elu streikide ajal. Nüüd valisid töölised ja soldatid oma esindajad nõukogudesse, mis olid valmis juhtima elu kogu riigis. Nõukogud olid ja jäid just töörahva huvide kaitsjateks.

Küllalt arusaadavad peaksid olema mõisted *maailmasõda* (sõda, mis haarab peaaegu kogu maailma), *demonstratsioon* (meeleavaldus) ja *demonstrant* (demonstratsioonist osavõtja, meeleavaldaja). *Loosung* ehk hüüdlause peaks saama selgeks juba tekstist. Õpilastel võib lasta

nimetada mõned loosungid, millega nad on kokku puutunud.

Lugemispalaga seostuvad peatüki tiitellehel olevad fotod. Ülemine neist kujutab punase lipu heiskamist Veebruarirevolutsiooni ajal revolutsiooniga ühinenud sõjalaeval Tallinna sadamas, alumine aga rahvarohket revolutsioonilist miitingut Tallinnas 1917. aasta kevadel. Lk. 137 olev päisjoonis kujutab tsaariarmee jalaväelasi rünnakul Esimeses maailmasõjas.

Kursuse kõige meeldejäävamaks tunniks peab kujunema tund **relvastatud ülestõusust Petrogradis,** millest kõneleb 36. lugemispala. Arvestades tema tähtsust tuleks kogu tund pühendada uuele ainele, kasutades meetodina vestlusega põimuvat õpetaja jutustust.

Jutustus algab nende põhjuste esiletoomisega, mis muutsid sotsialistliku revolutsiooni paratamatuks. Rahva nõudmistele «Rahu! Leiba! Maad!» vastas Ajutine Valitsus põiklemiste või keeldumistega. Sõda jätkus, linnades suurenes toidupuudus. Talupojad ei saanud maad. Bolševikud mõistsid, et Ajutine Valitsus tuleb kukutada relvastatud ülestõusu teel. Selleks hakati looma töölistest *Punakaardi* üksusi. Punakaarti võeti ainult revolutsiooniliselt meelestatud vabatahtlikke tööliste hulgast. Petrogradis moodustati Punakaardi salgad 79 tehases kokku 20 000 võitlejaga.

Smolnõi nimetus tuleb venekeelsest sõnast tõrv. Põhjasõja ajal keedeti Smolnõi kohal laevastiku jaoks tõrva, siin asusid suured tõrvalaod ja tõrvati ka laevu. XIX sajandi alguses ehitati sinna aadlineidude instituudi suur ja võimas hoone. Üle saja aasta töötas selles majas aadlineidude kool. Pärast tsaari kukutamist asus Smolnõisse bolševike keskus. Lk. 140 on Smolnõi kujutatud praegusel kujul. 1917. aastal puudusid peatee alguses seisvad auväravad ega olnud hoolitsetud haljasala hoone ees.

Just Smolnõis asus ülestõusu keskus (staap), kuhu 24. oktoobri hilisõhtul saabus oma salakorterist Lenin. Teda saatis tööline Eino Rahja (soomlane). Ootamatult pidas junkrute ratsapatrull nad tänaval kinni. Rahja teeskles joobnut ja hakkas junkrutega vaidlema. Lenin ruttas samal ajal märkamatult edasi. Junkrud tüdinesid peagi «purjus soomlasega» õiendamisest, lõid käega ja ratsutasid minema. Lenin ja Rahja jõudsid õnnelikult Smolnõisse.

Juba varakult oli V. I. Lenin välja töötanud ülestõusu üksikasjalise plaani. Uurinud põhjalikult eelmisi ülestõuse, õpetas Lenin, et ülestõus peab toimuma kiiresti ning otsustavalt. Ülestõusnud ei tohi mingil juhul asuda kaitsele, vaid peavad tungima peale. «Tuleb kombineerida meie **kolm** peajõudu: laevastik, töölised ja sõjaväeosad nõnda, et tingimata vallutataks ja **mistahes kaotuste** hinnaga hoitaks käes: a) telefon, b) telegraaf, c) raudteejaamad, d) sillad eeskätt.»[1]

Klassilt tuleks enne selle tsitaadi ettelugemist küsida, millised tähtsamad kohad Petrogradis tuli vallutada kõigepealt. Eriti tuleks toonitada sildade suurt osa. Asus ju Petrograd saartel, mida ühendasid ligemale 600 silda. Kelle valduses olid sillad, see võis kontrollida liiklust kogu linnas. Kõige tähtsamad olid üle Neeva viivad suured sillad, mida sai üles tõsta, nii et liiklus eri linnaosade vahel täielikult katkes.

Talvepalee oli pikka aega olnud Vene tsaaride residents. See hiiglasuur hoone (1050 saali ja tuba) oli pärast tsaari kukutamist saanud kodanliku Ajutise Valitsuse asupaigaks. Palee kaitsmiseks toodi Ajutise Valitsuse korraldusel kohale üle 2000 võitleja, peamiselt ohvitserid ja ohvitserikoolide õpilased — junkrud. Nende kasutuses oli 20 kuulipildujat, 6 suurtükki ja 1 soomusauto.

Milline nägi Talvepalee välja seestpoolt, sellest annab ettekujutuse seal viibinud Ameerika ajakirjaniku John Reedi kirjeldus:

«Parkettpõrandale olid laotatud rohmakad määrdunud madratsid ja tekid, kus aeles soldateid. Kõikjal vedeles paberossiotsi, leivatükke, laiali loobitud riietusesemeid ja tühje kalli prantsuse veini pudeleid. Meie ümber kogunes ikka enam punaste, kullaga kaunistatud junkrupagunitega soldateid. Tubakasuitsust ja pesemata inimkehadest umbne õhk mattis hinge... Kogu ruum oli muudetud suureks kasarmuks... Aknalaudadele olid üles seatud kuulipildujad, madratsite vahel seisid püssid hakkides.»[2]

Talvepalee vallutamiseks koondati küllalt suured jõud punakaartlastest, madrustest ja revolutsioonilistest sõduritest. Neid toetasid Petropavlovskaja kindlus Neeva teisel kaldal ja ristleja «Aurora» (1903. aastal ehitatud suur

[1] V. I. Lenin, Teosed, 26. kd., lk. 154.

[2] J. Reed, 10 päeva, mis vapustasid maailma. Tallinn, 1958, lk. 96.

sõjalaev, meeskonnas 578 meest). 1916. aastast peale seisis ristleja Petrogradis kapitaalremondis. Kui puhkes Veebruarirevolutsioon, olid «Aurora» madrused esimesed, kes ühinesid ülestõusnud rahvaga. Ajutine Valitsus nõudis, et «Aurora» lahkuks Petrogradist, kuid madrused keeldusid seda korraldust täitmast. Ristleja jäi Neevale ja võttis nüüd osa Talvepalee vallutamisest. 1948. aastast peale seisab «Aurora» Neeval Petrogradi kaldapealsel oma alalises ankrukohas. Ta on omalaadne muuseum ning tulevaste meremeeste õppelaev.

Sündmuste arenemise jälgimiseks on õpikus lihtne skeem, mis näitab Talvepalee, Petropavlovskaja kindluse, «Aurora» ja Smolnõi ligilähedast paiknemist. Analoogilise skeemi võiks visandada tahvlile, kasutades «Aurora» ja ründajate tähistamiseks värvilisi aplikatsioone, mis vastavalt pealetungi edenemisele liiguvad Talvepalee suunas.

Peetagu silmas õpiku sõnastust, mille kohaselt Talvepalee vallutamisega võitis Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon Petrogradis, mitte aga kogu Venemaal. Kogu riigi ulatuses oli võitlus nõukogude võimu kehtestamise eest alles algamas. Kuid pealinnas oli otsustav löök antud ja seepärast tähistataksegi revolutsiooni aastapäeva just 7. novembril (vana kalendri järgi 25. oktoobril).

Õpilasi huvitab, kas Talvepalee ründajate hulgas oli ka eestlasi. 1917. aastal olevat Petrogradis elanud ligikaudu 30 000 eestlast (peamiselt töölised, käsitöölised ja majateenijad). Peale nende veel eestlastest sõdurid ja madrused. Petrogradis tegutses bolševike partei eesti organisatsioon ligi 400 liikmega. Otsustavast pealetungist Ajutisele Valitsusele võtsid eesti revolutsionäärid aktiivselt osa. Talvepalee ründajate hulgas olid madrus August Loos, kes juhtis meremeeste salka, töölised Juhan Hõbemägi, Leonid Kraut, Johann Mahmastal, Eduard Vaarman, August ja Johannes Umblia jt.

Eelmist teemat jätkab 37. lugemispala **«Nõukogude võimu loomine»,** kus jutustatakse II nõukogude kongressist ja nõukogude võimu kehtestamisest Eestis.

Tutvustades rahudekreeti ja maadekreeti, tuleks vestluse kaudu meelde tuletada, miks Venemaa rahvas vihkas sõda ja millised sündmused kõnelesid sellest, et juba sajandeid olid talupojad võidelnud maa ja vabaduse eest. Kongress valis esimese Nõukogude valitsuse, mida nimetati rahvakomissaride nõukoguks ja mille eesotsas

seisis V. I. Lenin. Lenin kirjutas valitsuse nimel üleskutse kogu rahvale:

«Seltsimehed töötajad! Pidage meeles, et **teie ise** valitsete nüüd riiki. Keegi teid ei aita, kui te ise ei ühine ega võta **kõiki riigiasju enda** kätte. **Teie** nõukogud on nüüdsest peale riigivõimu organid, täievolilised, otsustavad organid.

Koonduge oma nõukogude ümber. Tugevdage neid. Võtke asi käsile altpoolt, kedagi ootamata.»[1]

Ligemale 4 kuud töötas Nõukogude valitsus Smolnõis. 1918. aasta märtsis siirdus valitsus Moskvasse, mis sai nüüdsest peale Nõukogude riigi pealinnaks. Valitsusel tuli alustada tegevust väga rasketes tingimustes. Ajutise Valitsuse 14 ministeeriumi ametnikud kuulutasid välja streigi. Nad ajasid meelega kogu asjaajamise segi ja läksid koju, et ära oodata nõukogude võimu «kokkuvarisemist». Ametnikud olid veendunud, et ilma nendeta ei suudeta suurt riiki kuidagi juhtida. Kuid ometi suudeti. V. I. Lenini kutsel tulid ministeeriumidesse tööle paljud töölised. Esialgu oli asjaajamine neile täiesti võõras, kuid peagi harjuti.

Kõik rahvakomissariaadid (tänapäeva mõistes ministeeriumid) paiknesid ühes majas — Smolnõis. Komissariaadi sisseseade koosnes sageli 2 — 3 lauast, telefonist ja diivanist, millel rahvakomissar öösel magas. Lühikese aja jooksul tehti ära suur töö. Naistele anti kõigil elualadel võrdsed õigused meestega. Võrdsed õigused said ka kõik Venemaa rahvad. Kaotati riigi toetus kirikule. Töölistele kehtestati 8-tunniline tööpäev. Korra hoidmiseks loodi töölismiilits, võitluseks revolutsiooni vaenlastega aga Ülevenemaaline Erakorraline Komisjon (Tšeka), mida juhtis julge ja kindel revolutsionäär Feliks Dzeržinski. Töölised ise hakkasid kontrollima vabrikute juhtimist. Kui selgus, et vabrikant tegutseb nõukogude võimu korralduste vastu, kõrvaldati ta vabriku eesotsast ja vabrik läks nõukogude riigi valdusesse. Seda nimetati natsionaliseerimiseks.

Eestis kehtestati nõukogude võim 1917. aasta oktoobrikuu lõpus kiiresti ja ilma verevalamiseta. Töörahva ülekaal oli sedavõrd ilmne, et vana korra pooldajad ei julgenud avalikult relvadega välja astuda. Kuid südames ei

[1] V. I. Lenin, Teosed, 26. kd., lk. 271.

leppinud nad toimunuga ja ootasid parajat hetke, et vana korda jälle maksma panna. Näitena võiks tuua järgmise fakti. Kui töölised ja talupojad läksid 10. detsembril 1917. a. üle võtma Püssi mõisat Virumaal, tungisid neile kallale relvastatud kodanlased (valgekaartlased) ja tapsid bolševiku Mihkel Aitsami ning punakaartlased Jüri Kalmuse ja Rudolf Imbergi.

Lugemispalas mainitud eesti bolševike neljast juhist on varem juttu olnud Viktor Kingissepast ja Hans Pöögelmannist. Nüüd tuleks anda veel täiendavaid andmeid Ivan Rabtšinski ja Jaan Anveldi kohta.

Ivan Rabtšinski (1879—1950) oli elukutse poolest raudteetelegrafist. Ta õppis edasi Peterburi Polütehnilises Instituudis elektriinseneriks. 1915. aastal suunati ta tööle Tallinna. Siin tegi Rabtšinski revolutsioonilist selgitustööd tööliste ja sõdurite hulgas. Rabtšinski kui eesti bolševike ühe juhi ülesandeks oli ülestõusu ettevalmistamine ning läbiviimine Tallinnas. Tol ajal oli Eestis üksikuid väeosi, kes kuulasid Ajutise Valitsuse sõna ja olid sellele valitsusele valmis appi ruttama. Tänu I. Rabtšinski, V. Kingissepa ja teiste bolševike oskuslikule tegevusele peeti sõjaväerongid kinni ja selgitati sõduritele, kelle vastu nad kavatsevad võitlema minna. Selgitustöö tulemusena ei saanud Ajutine Valitsus Eestist ega Eesti kaudu mingit sõjalist abi. Pärast revolutsiooni töötas I. Rabtšinski juhtivatel ametikohtadel Nõukogude Venemaal.

Jaan Anvelt (1884—1937) oli pärit Viljandimaalt. Ta õppis koolmeistriks ja töötas mõnda aega õpetajana. 1905.—1907. a. revolutsiooni ajal sai Anveldist revolutsionäär. Ta oli eesti bolševike ajalehe «Kiir» toimetaja aastail 1912—1914. Pärast tsaari kukutamist hakkas «Kiir» uuesti ilmuma ja Anvelt sai taas selle toimetajaks. J. Anvelt oli eesti bolševike delegaat ajaloolisel II nõukogude kongressil, kus kuulutati välja nõukogude võim. 1918. aasta lõpus valiti Anvelt Eesti Töörahva Kommuuni Nõukogu esimeheks. Kodanlikus Eestis töötas ta põranda all ja juhtis pärast Viktor Kingissepa mõrvamist Eestimaa Kommunistliku Partei tegevust. 1924. aasta 1. detsembri relvastatud ülestõusu ajal oli J. Anvelt üks ülestõusu juhte. Pärast ülestõusu lüüasaamist läks ta Nõukogude Liitu, kus töötas õhulaevastiku loomisel. Ühtaegu tegutses ta ka kirjanikuna ning avaldas oma töid Eessaare Aadu varjunime all.

Vestluse käigus toome esile põhjused, miks Oktoobrirevolutsiooni loetakse kõige tähtsamaks sündmuseks maailma ajaloos. Esimest korda läks võim suures riigis töörahva kätte. See oli eeskujuks teiste maade töölistele ja talupoegadele. Kogu maailmas algas revolutsioonilise liikumise tõus. Töörahva revolutsioonid puhkesid veel Saksamaal ja Ungaris. Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooniga algas uus ajastu inimkonna ajaloos.

Kahe eelnenud lugemispala mõistetest on õpiku tekstis selgitus Punakaardi, punakaartlase ja junkru kohta. *Barrikaad* on käepärasest materjalist (palgid, sillutuskivid, küttepuud, mööbel, veokid jne.) kokku kuhjatud tõke tänaval, millega püütakse pidurdada vaenlase edasitungi. *Kongressi* tuleks iseloomustada kui suurt koosolekut, kus arutatakse eriti tähtsaid küsimusi. Kongressile valitakse saadikud ehk delegaadid. *Dekreet* on valitsuse määrus, mida võime iseloomustada ka seadusena, kuivõrd dekreedi täitmine on selle riigi kõigile elanikele kohustuslik.

Kõige keerukam on *nõukogude võimu* mõiste lastepärane selgitamine. Võim riigis kujutab endast jõudu, kelle korraldustele peavad kõik selle riigi kodanikud alluma. Nüüd tuleb selgitada riigi mõistet uuest aspektist — tutvustada riiki kui võimuaparaati. Tsaaririik oli loodud töörahva kuulekuses hoidmiseks mõisnike ja kapitalistide huvides. Nõukogude võim tegi lõpu inimese rõhumisele teise inimese poolt. Kes püüdsid töörahva võimule vastu astuda, nende suhtes kasutas nõukogude riik vägivalda. Senised riigid surusid vähemuse tahet peale enamusele. Nõukogude riik oli aga rahva suure enamuse võim vähemuse üle.

Pärast 36. ja 37. lugemispala läbitöötamist tuleks kontrollida õpilaste teadmisi. Suuliseks küsitlemiseks võib eraldada umbes pool tundi, kuid selle asemel võib teha ka lünkteksti või ajaloolise etteütluse, milleks kulub 12 — 15 minutit.

Lünktekst Suurest Sotsialistlikust Oktoobrirevolutsioonist

Õpilase nimi ..... Klass .....

1. Venemaa töörahvas esitas Ajutisele Valitsusele kolm peamist nõudmist: rahu, leiba ja maad. (3 punkti.)
2. Nõukogude võimu kaitsmiseks moodustasid töölised relvastatud jõud, mida nimetati Punakaardiks. (1 punkt.)
3. Ajutise Valitsuse asukohaks Petrogradiks oli Talvepalee. Bolševike keskus asus Smolnõis. (2 punkti.)
4. Ülestõusu plaani töötas välja Lenin. Selle plaani kohaselt tuli kõigepealt vallutada sillad, raudteejaamad, telegraaf (valitsusasutused, pangad jt.). (4 punkti.)
5. Rünnak Ajutise Valitsuse asukohale algas 25. oktoobri õhtul 1917. aastal, pärast kahurilasku ristlejalt «Aurora». (2 punkti.)
6. Ajutine Valitsus vangistati (kirjuta täpne aeg) 26. oktoobril 1917. a. kell 2 öösel. (2 punkti.)
7. II nõukogude kongress võttis vastu kaks tähtsat dekreeti. Need olid rahudekreet ja maadekreet. (2 punkti.)
8. Eestis juhtisid nõukogude võimu loomist neli meest. Need olid Kingissepp, Rabtšinski, Anvelt ja Pöögelmann (4 punkti.)

Õigete vastuste summa annab 20 punkti. Hindamise skaala: «5» — 19 punkti, «4» — 15 punkti, «3» — 11 punkti, «2» — 6 punkti.

38. lugemispala **on pühendatud Punaarmee loomisele.** Pala on süžeeliselt üles ehitatud 23. veebruaril 1918. aastal Keila juures toimunud lahingule.

Sissejuhatavalt tuleks mainida, et 1917. aasta detsembri alguses vaibus sõjategevus Vene-Saksa rindel ja Bresti linnas algasid rahuläbirääkimised. Saksa kapitalistid esitasid väga rasked tingimused, kuid tolleaegses olukorras oli nende vastuvõtmine paratamatu. Oli tarvis aega võita, et nõukogude korda kindlustada ja luua uus töörahva sõjavägi — Punaarmee. Nähes Nõukogude riigi rasket olukorda, otsustasid saksa kindralid alustada suurt pealetungi, et vallutada Venemaa ja teha lõpp töörahva võimule.

Juba 1917. aasta septembri lõpus olid Saksa väed maandunud Saaremaal ja Hiiumaal. Just siit kavatseti edasi tungida Petrogradi peale. Eesti kodanlus lootis aga Saksa vägede abil kukutada nõukogude võimu ja ise võimule tulla. 1918. aasta talv oli külm. Suur osa Balti mere laevastikust seisis Tallinna sadamas jäävangis. Saksa kindralid lootsid ootamatu löögiga Tallinna vallutada ja enda kätte haarata kogu revolutsiooniline laevastik. Oli teada, et Tallinna ümbruses polnud suuremaid väeosi, mis oleksid suutnud takistada Saksa vägede edasiliikumist.

Sel ohtlikul hetkel, kui sakslaste pealetung juba algas, haarasid Tallinna töölised-punakaartlased bolševike juhtimisel relvad ja läksid Keilasse, et vallutajate edasiliikumist peatada. Sellest episoodist jutustabki lugemispala, mis on koostatud Keila lahingu veterani Aleksander Ilvese mälestuste põhjal.[1] Tuginedes õpiku tekstile ja skeemile, saab õpetaja lahingu käiku selgitada analoogilise tahvliskeemi ja aplikatsioonide abil. Tahvlile joonistatakse Tallinna, Paldiskisse ja Haapsallu viivad raudteeliinid, Keila jõgi raudteesillaga, mõisapark ja raudteejaam. Edasi jutustab õpetaja, et rong punakaartlastega jõudis Keila jaama 22. veebruari pärastlõunal (selle tähistamiseks asetatakse skeemile punasest paberist väljalõigatud vedur). Kuna teated vaenlase kohta olid ebaselged, jäädi ööseks Keilasse. Luurel käinud madrustelt saadi teada, et Saksa väed lähenevad Keilale lääne poolt piki Haapsalu raudteed. Sinna saadetigi välja luuresalk, kuid täpsemaid andmeid ei saadud. Kuulipildujad seati laskevalmis ja valvepostid pandi välja, et vaenlasel ei õnnestuks ootamatult rünnata. (Skeemile märgitakse Haapsalu raudteel vastavad tingmärgid.) Õpikust loeme, kuidas võitlejad veetsid öö Keila jaamas ja kuidas nad järgmisel hommikul tegid sõjalist õppust. Rõhutada tuleks, et punakaartlaste hulgas oli vähe väljaõppinud sõjamehi. Enamik neist läks lahingusse esimest korda elus.

Kell 3 otsustas komandör A. Põld sõita rongiga vaenlasele vastu. Anti käsk vagunitesse minna. Kuid just siis teatas jaama veetornis asuv vaatleja (märkida skeemile!), et lõunast, maanteed mööda, läheneb Keilale väeüksus jalgratastel. Need võisid olla vaid sakslased. Lund oli küll palju, kuid teed olid hästi lahti sõidetud ja jalgrattu-

[1] Nõukogude võimu eest. Tallinn, 1957, lk. 489—504.

rid said kiiresti sõita. Antud juhul oli tegemist sakslaste eelväega, millele hiljem järgnesid peajõud.

Punakaartlased muutsid kohe oma tegevuskava ning otsustasid anda lahingu Keila lähistel. Positsioonidele asuti piki raudteeliini. Siit avati tuli lähenevate sakslaste pihta. Esialgu oli ülekaal punakaartlastel. Nad asusid koguni pealetungile, liikudes läbi sügava lume üle mõisavälja. Vaenlane oli sunnitud taganema teisele poole jõge, mõisapargi taha. (Märgime katkendliku sinise noolega skeemile.)

Küsimusi tekitab rongi ootamatu lahkumine Keila jaamast, mis tõi pöörde lahingu käiku. Võib arvata, et vedurijuht hakkas kartma raudteesilla purustamist ning rongi lõksusattumist. Sakslased kasutasid pealetungihoo nõrgenemist ning asusid omakorda vastupealetungile. Jõudsid kohale ka nende peaväed. Pimeduse saabudes oli lahinguväli vaenlase käes. Punakaartlased, kes olid kaotanud ligi 45 võitlejat, taganesid Tallinna suunas.

Keila lahing oli esimene vastulöök Saksa vägedele Eestis. Kohanud küllalt tugevat vastupanu, ei söandanud vaenlane pimeduses edasi liikuda ning jäi ootama suurtükiväe saabumist. Tänu sellele jõudsid Tallinna punakaartlased ja revolutsionäärid minna sadamas seisvatele laevadele. Jäälõhkujad murdsid laevadele suurte jõupingutustega kitsa sõidutee, mida mööda laevad sõitsid Helsingisse, kus tol ajal kehtis nõukogude võim. Kui Saksa väed 25. veebruari pärastlõunal Tallinna sadamasse jõudsid, nägid nad vaid lahkuvaid laevu. Helsingis peatuti mõnda aega, remonditi laevu ja jätkati rasket teekonda läbi jää Kroonlinna suunas. See toimus ajal, mil Lõuna-Soomes maabusid Saksa väed, kes kohalike valgekaartlaste toetusel lämmatasid Soomes nõukogude võimu. Teist korda viidi revolutsiooniline laevastik otse vaenlase nina eest ära. Jääretke tulemusena jõudis Kroonlinna kokku 236 laeva, nende hulgas 11 suurt sõjalaeva.

23. veebruaril peatati Saksa vägede edasitung ka Pihkva all. Sellest päevast alates seisis sissetungijate vastas uus sõjavägi — Punaarmee — kes kindlalt kaitses noort Nõukogude riiki. 23. veebruari peetaksegi Punaarmee (praeguse Nõukogude armee) sünnipäevaks.

Õpilased ei tee sageli vahet Punakaardi ja Punaarmee vahel. Punakaart meenutas paljuski rahvamalevat. Sinna kuuluvad vabatahtlikud olid päeval tööl, õhtul ja öösel

aga pidasid vahti, täitsid ülesandeid. Nad elasid oma perekonna juures, sõid ja magasid tavaliselt kodus. Punaarmee koosnes sõduritest, kes kandsid vormiriietust, elasid kasarmutes ja olid iga hetk valmis väljaastumiseks. Paljud punakaartlased astusid 1918. aasta alguses Punaarmeesse ning moodustasid tema tuumiku. Punaarmee juhte nimetati tol ajal *komandörideks*. Ohvitseri nimetust sellal Punaarmees ei kasutatud.

Kodanlased või ka kodanlus on IV klassi õpilastele küllaltki abstraktne mõiste, kuid selle kasutamisest me mööda ei pääse. Kodanlasteks nimetati kõiki neid inimesi, kes palgatööliste tööjõu kasutamise arvel rikastusid. Nende hulka kuulusid vabrikandid, töökodade omanikud, kaupmehed, pangaomanikud, samuti jõukad talupojad (kulakud), mõldrid, kõrtsmikud jne. (Vt. pildid lk. 178 sarjas «Kes nad olid?».)

39. lugemispala annab põgusa ülevaate sündmustest Eestis, alates Saksa okupatsiooni algusest 1918. aasta kevadtalvel kuni Tartu rahu sõlmimiseni 2. veebruaril 1920. a. Pala tuleks läbi töötada valikulise seletava lugemise teel, millele lisandub õpetaja jutustus. Vajalik on seinakaardi kasutamine. Palas ei kasutata veel terminit okupatsioon, selle asemel räägitakse sõjaväevõimust. Okupatsiooniga puutuvad õpilased kokku hiljem (Suur Isamaasõda). Soovi korral võib õpetaja mainida, et võõra sõjaväe võimu nimetatakse ka okupatsiooniks.

9 kuud kestnud Saksa okupatsioon oli üks süngemaid perioode eesti rahva ajaloos. Pikaleveninud sõjast kurnatud Saksamaa tundis teravat puudust toidust ja toorainest. Okupeeritud aladelt veeti välja kõik, mida vähegi kasutada sai. Mõisnikud, kes töörahva võimu päevil olid kaotanud oma mõisad ja värisenud rahva viha ees, kasutasid nüüd soodsat võimalust kättemaksuks. Nende kaebuste alusel võeti inimesi kinni, lasti maha või pandi *vangilaagrisse*. See sõna vajab mõningaid kommentaare. Kuna vanglatesse enam uusi vange ei mahtunud, siis löödi üles kerged laudehitised (barakid), mis ümbritseti kõrge okastraataiaga, pandi välja valve ja vangilaager oligi valmis. Suuremad vangilaagrid asusid Naissaarel ja Pääskülas. Osa vange saadeti ka Saksamaale, sealsetesse laagritesse. Vange toideti ja koheldi väga halvasti.

Mõisates seati jälle sisse ihunuhtlus. Asjaajamine pidi

kõikjal toimuma saksa keeles. Ainult algkoolis võis õppida emakeeles. Keskkoolis ja ülikoolis toimus õppetöö ainult saksa keeles.

1918. aasta sügiseks oli selge, et Esimene maailmasõda lõpeb Saksamaa ja tema liitlaste lüüasaamisega. Saksamaal puhkes revolutsioon. Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni eeskujul haarasid saksa töölised ja sõdurid relvad ning pöörasid need oma seniste käskijate vastu. Saksa väed hakkasid okupeeritud aladelt lahkuma. Eesti töörahvas eesotsas Tallinna töölistega tahtis uuesti kehtestada nõukogude võimu. Selle vastu astus välja eesti kodanlus, keda toetasid kapitalistlikud suurriigid. Nad saatsid eesti kodanlusele laevadega Esimesest maailmasõjast üle jäänud relvi ja varustust. Tallinna alla tuli Inglise sõjalaevastik. Soomest, Rootsist ja Taanist toodi üle 3000 palgasõduri.

Õpiku skeemi ja seinakaardi järgi jutustame Punaarmee pealetungist. Lähemalt tuleks peatuda Narva vabastamisel, mida eesti valgekaartlased kaitsesid koos 5000 saksa sõduriga. Peale tungis vaid 3000 punaarmeelast, kes 29. novembril lõid vaenlase Narvast välja. Samal päeval kuulutati Narva ajaloolises raekojas (vt. pilt lk. 150; hoone hävis Suures Isamaasõjas, taastati mõni aeg tagasi ja praegu tegutseb seal Narva Pioneeride Palee) välja Eesti Nõukogude Vabariik, mida nimetati Eesti Töörahva Kommuuniks.

Küsimusele «Mida tegi Eesti Töörahva Kommuun rahva elu parandamiseks?» leiavad õpilased vastuse iseseisva lugemise teel. Lisada võiks fakte, mis valgustavad Eesti Töörahva Kommuuni tihedaid sõprussidemeid teiste nõukogude vabariikidega. 15. detsembril 1918. a. tunnistas Nõukogude Venemaa Eesti Töörahva Kommuuni iseseisva riigina. Sellele dekreedile oli alla kirjutanud V. I. Lenin. Eesti Töörahva Kommuunil kujunesid sõbralikud sidemed ka Läti, Ukraina ja teiste nõukogude vabariikidega.

Eesti Töörahva Kommuuni võim Eesti alal püsis ainult kaks kuud. Välisriikide toetusel vallutas eesti kodanlik sõjaväge peaaegu kogu Eesti. Keda pooldas eesti töörahvas, seda näitab ilmekalt Saaremaa ülestõus 16.—22. veebruaril 1919. aastal, mis suruti veriselt maha. Ülestõusu lüüasaamise ühe põhjusena tuleks märkida, et seda ei juhtinud bolševikud. Ülestõusnutel polnud selget tege-

vusplaani, neil oli ka vähe relvi ja võitluskogemusi. Punaarmee oli kaugel ega saanud neile appi rutata.

Edasise sündmustiku juures peatutakse üldjoontes, tõstes esile eesti töörahva võitluse rahu sõlmimise eest Nõukogude Venemaaga. Kuigi selle rahu vastu astusid välja kapitalistlikud suurriigid, kirjutati 2. veebruaril 1920. a. Tartu rahulepingule alla. V. I. Lenin andis Tartu rahule väga kõrge hinnangu. Eesti eeskujul sõlmisid Nõukogude Venemaaga rahu ka Soome ja Läti.

Selle tunni uutest mõistetest ei tohiks *vangilaager* ja *toidukaart* valmistada raskusi. *Palgasõduri* juures rõhutame erinevust nii vabatahtlikust kui ka mobiliseeritud sõdurist. Palgasõdurit huvitas eelkõige raha ja sõjasaak. Sellepärast muutus palgasõduritest koosnev vägi paratamatult röövväeks. Kapitalistlikke suurriike tuleks ainult nimetada, kasutamata veel imperialistliku riigi mõistet.

Mitme tunni jooksul on õpilased tutvunud väga keerulise perioodiga eesti rahva ajaloost. Kuigi käsitletakse vaid kõige olulisemaid sündmusi, kipuvad needki pahatihti segi minema. Sellepärast oleks otstarbekas leida aega üldistavaks kordamiseks teemal «Eesti revolutsioonide ja kodusõja-aastail». Siin avaneb võimalus antud perioodist pärineva koduloolise materjali tutvustamiseks, et näidata, kuidas toimusid need tähtsad sündmused õpilase kodukohas. Saaremaa koolidel tuleks panna pearõhk Saaremaa töörahva ülestõusule, Kirde-Eesti koolidel Eesti Töörahva Kommuuni tegevusele jne. Teretulnud on seda perioodi käsitlevate väljapanekutega tutvumine kohalikus muuseumis.

Õppematerjali süstematiseerimiseks võib kasutada ajariba teemal «Eesti 1917—1920» (vt. järgmine lk.). Ajariba analüüs võimaldab ennetada mõningaid sageli esinevaid vigu, nagu Veebruarirevolutsiooni segiajamist Oktoobrirevolutsiooniga. Õpilased omandasid kindlamini, et nõukogude võim kehtis sel perioodil Eestis kahel korral — kohe pärast Oktoobrirevolutsiooni ja Eesti Töörahva Kommuuni näol 1918. aasta lõpul — 1919. aasta alguses.

Kodusõja keerukale perioodile Venemaal on pühendatud 40. lugemispala **«Punaarmee võidud kodusõjas».** Lisaks lühikesele seletusele kodusõja põhjustest tutvustatakse õpilastele lähemalt legendaarset kodusõja kangelast Vassili Tšapajevit, mainitakse Denikini vägede

Eesti 1917–1920

Aasta	Kelle võim	Tähtsamad sündmused
1917	Tsaarivõim	Veebruarirevolutsioon
	Kodanliku Ajutise Valitsuse võim	Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon
	Nõukogude võim	
1918	Saksa sõjaväe võim	Saksa väed vallutavad Eesti
	Eesti Töörahva	Kuulutatakse välja ETK
1919	Kommuun	Saaremaa töörahva ülestõus
	Eesti kodanluse võim	
1920		Tartu rahu

purustamist ning esitatakse emotsionaalse pildina Perekopi vallutamise episood.

Tundi tuleks alustada *kodusõja* mõiste selgitamisega. Õpilased on juba tuttavad isamaasõjaga, mis oli kogu elanikkonna ennastsalgav võitlus võõraste vallutajate vastu. Kodusõda on seevastu võitlus oma kodus (riigis) kahe vaenuliku leeri vahel. Kodusõda puhkeb sageli pärast võidukat revolutsiooni, sest võimult tõugatud rõhujad (Kes nad olid Venemaal?) ei taha leppida uue korraga ja haaravad selle kukutamiseks relvad. Venemaal nimetati vana korra pooldajaid valgekaartlasteks ehk valgeteks. Nad olid enamikus endise tsaariarmee ohvitserid ja allohvitserid, mõisnike ja kapitalistide pojad ning osa jõukamaid kasakaid. Valgekaartlastel oli küllalt inimesi, kuid oli puudus relvadest ja sõjavarustusest. Neile ruttasid appi kapitalistlikud suurriigid, kes tahtsid samuti hävitada nõukogude võimu Venemaal. Nemad kartsid revolutsiooni levimist oma maale ja lootsid hiljem saada Venemaa loodusrikkusi oma valdusesse. Esialgu saatsid välisriigid Nõukogude Venemaa vastu koguni oma sõjaväeosad ja laevastiku. Kuid kapitalistlike riikide lihtsõdurid, kes enne sõjaväkke kutsumist olid olnud töölised ja talupojad, ei tahtnud võidelda esimese töörahva riigi vastu. Nende hulgas algasid rahutused ja võõrad väed viidi peagi kodumaale tagasi.

Venemaa töötav rahvas aga toetas Punaarmeed, kus võitlesid paljudest rahvustest sõjamehed, sealhulgas ka eestlased. Punaarmee koosseisus tegutsesid Eesti kommunistlikud kütipolgud. (Kütipolk = laskurpolk, s. t. jalaväeüksus.) Mitmed eestlased said tuntud väejuhtideks. Nimeliselt võiks õpilastele mainida A. Korki, A. Kukke, J. Raudmetsa jt. Nii andis eesti töörahvas omapoolse osa nõukogude võimu kaitsmiseks rasketel kodusõja-aastatel.

Üks tuntumaid ja armastatumaid kodusõja kangelasi on Vassili Tšapajev (1887—1919). Ta oli sündinud Kaasani kubermangus vaese talupoja perekonnas ning töötas puusepana. Puhkes Esimene maailmasõda. Ka Tšapajev kutsuti tsaari sõjaväkke. Sõjas paistis Tšapajev silma vapruse ja taibukusega, mille eest teda autasustati mitme kõrge aumärgi — Georgi ristiga. Kuid kellelegi ei tulnud mõttesse, et see lihtne sõjamees võiks edukalt juhtida suuremat väeosa. Tšapajev läks algusest peale kaasa nõukogude võimuga. Ta nimetati algul polgukomandöriks,

hiljem aga diviisikomandöriks. (Tänapäeva aukraadides tähendaks see kindraliks ülendamist.) Mõnda aega õppis Tšapajev tagalas sõjaasjandust, kuid palus ennast varsti rindele tagasi saata. Nüüd sai Tšapajevist 25. diviisi komandör. Tema lähemaks abiliseks oli kirjanik D. Furmanov, kes hiljem kirjutas väga huvitava raamatu «Tšapajev». Hiljem tehti raamatu põhjal samanimeline film. Õpilastele tuleks soovitada võimaluse korral seda filmi vaadata.

Tšapajevi juhtimisel saavutas 25. diviis mitmeid suuri võite. Ühte sellist kujutab lk. 156 — 157 olev pilt. Tšapajevi diviisile tungis kallale valgete parim väeüksus, mis koosnes üksnes musti mundreid kandvatest ohvitseridest. Tšapajev laskis vaenlasel üsna lähedale tulla ning käskis siis avada püssi- ja kuulipildujatule. Suurtele kaotustele vaatamata mustad ahelikud järjest lähenesid punaarmeelaste kaevikutele. Otsustaval hetkel sööstis Tšapajev oma ratsaväe eesotsas võitlusesse. Sellele hoogsale pealetungile ei suutnud vaenlane vastu seista ja pöördus põgenema. Tšapajevi meeste võit oli täielik.

Ööl vastu 5. septembrit 1919. aastal õnnestus vaenlastel Tšapajevi diviisi staap salaja ümber piirata. Tšapajev võitles viimse padrunini. Et mitte langeda vaenlase kätte, hüppas haavatud väejuht Uraali jõkke ning püüdis ujuda teisele kaldale. Jões tabas teda teine kuul ja Tšapajev uppus.

Kodusõja teine episood jutustab Perekopi kangelaslikust vallutamisest Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni 3. aastapäeval. Jutustanud Denikini vägede purustamisest Lõuna-Venemaal ja Ukrainas, näitab õpetaja seinakaardil valgete viimast pelgupaika Krimmi ja joonistab klassitahvlile Perekopi maakitsust kujutava skeemi, mis täpsustab õpikus lk. 158 olevat lihtsat skeemi. Kuna geograafilised kontuurid on küllalt keerulised, pole mõtet nõuda nende järelejoonistamist.

Perekopi vallutamine oli kodusõja viimane suur lahing. Kõikjal mujal oli vaenlane juba purustatud, ainult Krimm oli veel valgete käes. Punaarmeelased teadsid, et võit Krimmis tähendab ühtlasi kodusõja lõppu.

7. novembri hommik oli külm ja tuuline. Sivaši lahe sitkele põhjamudale tõmbus jääkoorik. Tuul puhus läänest ja tõrjus vee Mädamerest välja. Luure tegi kindlaks, et jala- ja ratsavägi pääsevad läbi Sivaši. Esimestena

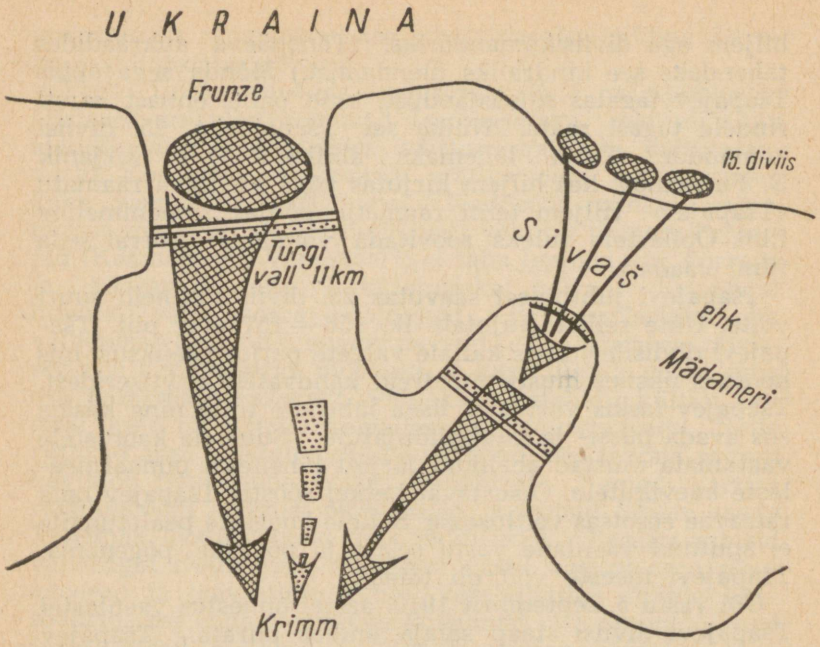

asusid kell 10 õhtul teele kommunistid ja kommunistlikud noored, teejuhina kaasas kohalik elanik I. Olentšuk.

Lahe kohale kerkis udu. Vaenlane valgustas merd prožektoritega, kuid ei märganud tiheneva udu tõttu midagi kahtlast. Punaarmeelased liikusid võimalikult vaikselt. Kohati oli vett rohkem ja mehed said rinnuni märjaks. Jalad vajusid sitkesse mutta. Iga samm nõudis suuri jõupingutusi. Kuid siiski jõuti märkamatult vaenlase okastraattõketeni ja hakati neid purustama. Nüüd avasid valged marulise tule. Kuid oli juba hilja. Vihases täägivõitluses lõi 15. diviis, mida juhtis eestlane Johannes Raudmets, vaenlase tagasi.

Samal ajal pidid peajõud ründama Türgi valli. Tiheda udu tõttu lükkus rünnaku algus edasi. Vaenlasel õnnestus esimene rünnak tagasi lüüa ja saata osa vägesid läbi Sivaši tulnud punaarmeelastele vastu, kelle taganemistee oli meri vahepeal üle ujutanud. Olukord muutus väga ohtlikuks. M. Frunze mõistis seda ja viis 9. novembri südaööl uuesti oma väed Türgi valli ründama. Kolm tundi kestis meeleheitlik lahing. Siis oli valgete vastupanu

murtud ja nad hakkasid põgenema lõuna suunas. Punaarmeed oli nüüd juba võimatu peatada. Kahe nädala pärast oli kogu Krimm vaba.

Diviis on suur sõjaväeüksus (10 000 ja enamgi meest), mis koosneb polkudest. Mitu diviisi moodustavad armee. *Maakitsusest* peaks saama ettekujutuse tahvliskeemi ja õpetaja jutustuse kaudu.

Õpilaste mõtlemise ergutamiseks võib selle või järgmise tunni lõpul esitada klassile probleemi: «Miks jäi Punaarmee kodusõjas võitjaks?» Oli ju valgekaartlastel palju rohkem väljaõppinud võitlejaid ja ohvitsere kui Punaarmeel. Valgeid toetasid paljud välisriigid, kes algul saatsid koguni kohale oma sõjaväe, hiljem aga andsid relvi ja varustust. Tänu sellele oli valgetel tunduvalt rohkem relvi ja sõjamoona kui Punaarmeel. Sellele vaatamata jäi võitjaks Punaarmee. Miks?

Arutelu käigus peaksid peamiste põhjustena selguma järgmised asjaolud: 1) Punaarmee oli tõeline rahvaarmee. Töörahvas toetas igati oma armeed, kes teadis, mille eest ta võitleb; 2) Punaarmee ja kogu rahva võitlust juhtis oskuslikult Kommunistlik Partei eesotsas V. I. Leniniga; 3) kapitalistlike riikide sõdurid keeldusid sõdimast esimese tööliste ja talupoegade riigi vastu. See oli välismaa töörahva abi noorele Nõukogude riigile. Just siin avaldus selgesti loosungi «Kõigi maade proletaarlased, ühinege!» mõte.

41. lugemispala **«Kommunistlikud laupäevakud»** kujutab nõukogude inimeste elu karmidel kodusõja-aastatel ning näitab, milliste jõupingutuste hinnaga aitas tagala saavutada Punaarmeel võitu rinnetel. Lugemispala võiks käsitleda valikulise seletava lugemise meetodil.

Jutustades olukorrast tagalas võiks mainida, et kodusõja-aastatel liikus enamik ronge ilma sõiduplaanita. Pahatihti ei jätkunud veduril kütet lõppjaama jõudmiseks. Siis peeti rong teeäärse metsa juures kinni, sõitjatele anti kätte kirved ja saed ning saadeti nad puid tegema. Paari tunni pärast, kui veduri tendrile oli kerkinud korralik kasepuude virn, läks sõit edasi.

Kodusõja lõpul, 1920. aasta sügisel, külastas Nõukogude Venemaad inglise kirjanik Herbert Wells, kes hiljem kirjutas oma muljete põhjal raamatu «Venemaa pimeduses». Kuigi Wells suhtus heatahtlikult revolutsiooni, ei suutnud ta uskuda, et nõukogude võim Venemaal jääb püsima.

Tuginedes Wellsi raamatu peatükile «Hukkuv Petrograd» võiks õpetaja jutustada klassile tema muljetest järgmist.

Sel ajal kui Wells viibis Petrogradis, kaotati trammipiletid ja kõik said sõita tasuta. Kuid sõita oli raske, sest trammid liikusid ainult kuni kella kuueni õhtul ja olid viimse võimaluseni täis. Inimesed rippusid kobaratena uste küljes, et kuidagi edasi saada.

Tänavad olid juba aastaid remontimata, väga auklikud ja korrast ära. Kohati oli sillutis hoopis sisse varisenud. Wellsi käsutusse antud auto hüples katkisel sillutisel ja tegi järske pöördeid, et aukudest mööda saada. Kuna bensiini ei olnud, sõitsid autod petrooleumiga. Mootori käivitamisel lasksid nad õhku suure suitsupilve ning paugutasid nagu kuulipildujad.

Inglise kirjanik oli hämmastunud kaupluste vähesusest. Töötavaid kauplusi oli vaid pool tosinat ja neilgi vitriinid enamasti laudadega kinni löödud. Ühestki poest ei saanud osta sellist kaupa, nagu saapapaelad, lipsud, sallid, voodilinad ja tekid, tassid, taldrikud, lusikad ja kahvlid. Kui mõni kauss või klaas purunes, siis võis uue saada ainult spekulandilt hingehinna eest. Apteekides puudusid ravimid. Sellepärast võis isegi kerge haigestumine muutuda raskeks tõveks. Raske oli toidu ja riietusega. Kuigi olid olemas toidukaardid ja kehtestatud kindlad normid, ei õnnestunud iga päev saada leiba, sest vahel ei jätkunud lihtsalt jahu.

Samal ajal märkis Wells, et Nõukogude valitsus pingutas kogu jõudu, et lüüa rinnetel vaenlast tagasi ja muuta elu tagalas veidigi paremaks. Selles laoses, mis valitses kodusõja-aegsel Venemaal, olid süüdi eelkõige valgekaartlased ja kapitalistlikud välisriigid, kes sundisid nõukogude rahvale peale pika ja raske sõja.

Kommunistlike laupäevakute iseloomustamiseks leiab õpetaja väärtuslikku materjali V. I. Lenini tuntud artiklist «Suur algatus. (Tööliste kangelaslikkusest tagalas. «Kommunistlike laupäevakute» puhul)».[1] Lenin rõhutab, et tööliste kangelaslik töö tagalas on niisama tähtis kui punaarmeelaste kangelaslikkus rindel. V. I. Lenin esitab mitu katkendit tolleaegsetest ajalehtedest, kus kirjeldatakse üksikasjaliselt kommunistlike laupäevakute läbiviimist. Nii kirjutas «Pravda» 23. mail 1919:

[1] V. I. Lenin, Teosed, 29. kd., lk. 379—400.

«17. mail toimus Aleksandri raudteel esimene kommunistlik laupäevak. 98 kommunisti ja neile kaasatundjat töötasid vastavalt üldkoosoleku otsusele 5 tundi tasuta üle hariliku tööaja, saades ainult õiguse teist korda raha eest lõunatada, kusjuures lõuna juurde, samuti raha eest, anti igaühele kui füüsilise töö tegijale pool naela leiba.»

A. Djatšenko kirjutas oma muljetest sellisest tööst 7. juuni «Pravdas» järgmist: «Harjumatusest on lihased väsinud, õlad ja selg valutavad, kuid ... ees on vaba päev, — meie puhkus, jõuame välja magada. Eesmärk on lähedal, ja pärast väheseid kõhklemisi on meie «koletis» juba peaaegu päris platvormi juures: pange lauad alla, tõstke platvormile, ning hakaku see katel andma tööd, mida temalt juba ammugi oodatakse. Meie aga läheme hulgakesi tuppa, kohaliku rakukese heledasti valgustatud «klubisse», mille seintel ripub plakateid ja seinte ääres seisab vintpüsse, ning pärast hästi lauldud «Internatsionaali» laseme hea maitsta ... teel, mille juurde saame isegi leiba. Selline kohalike seltsimeeste poolt korraldatud kostitamine kulus suurepäraselt ära pärast meie rasket tööd. Jätame seltsimeestega vennalikult hüvasti ja rivistume kolonni. Revolutsioonilaulud kõlavad unise uulitsa öövaikuses, sammude rütmiline kaja saadab laulu...

Nädal on möödunud. Meie käed ja õlad on puhanud, ja me sõidame «laupäevakule», nüüd juba üheksa versta kaugusele, vaguneid tegema.»[1]

Konkreetne ja emotsionaalne pilt nendest kangelaslikest laupäevakutest jääb lastele kauaks meelde ning aitab paremini mõista revolutsioonilise töö paatost.

Võrreldes eelmiste paladega, sisaldab 42. teema **«Nõukogude Liidu moodustamine»** mõnevõrra vähem fakte. Kuna osa materjali on õpilastele juba tuntud, peaks kasutama uue aine omandamisel kaugema tagasihaardega vestlust. Vajalik on näidata NSV Liidu administratiiv-poliitiliselt kaardilt Nõukogude Liidu kujunemist ja edasist laienemist.

Kohe lugemispala alguses selgitatakse mõisteid *vabariik*, *nõukogude vabariik* ja *sotsialistlik kord*. Õpilastel võiks lasta nimetada, milliseid riike peale Nõukogude Liidu nad teavad maailmas. Osa nendest on kapitalistlikud riigid. Aga mille poolest erineb kapitalistlik kord sotsialistlikust korrast? Millega seletada, et kapitalistid, kes ise ei tööta,

[1] V. I. Lenin, Teosed, 29. kd., lk. 383—385.

elavad väga jõukalt, töölised aga elavad tunduvalt vaesemalt?

Vestluse käigus tuleks selgitada ka Nõukogude Liidu moodustamise põhjusi. Siin tuleb esile tuua, kuidas sõjaline koostöö aitas kodusõjas vaenlasest võitu saada ning majanduslikke raskusi ületada ning meelde tuletada tänapäeval nõukogude vabariikide vahel valitsevaid tihedaid majanduslikke ja kultuurilisi sidemeid. Hea on ka see, kui õpilased õpivad kaardil näitama kõiki Nõukogude Liidu vabariike ning oskavad seletada meie lipu ja vapi sümboolikat. Sirp ja vasar tähistavad tööliste ja talurahva liitu, viisnurkne täht aga viie maailmajao tööliste ühtekuuluvust, seega sama mõtet, mida väljendab loosung: «Kõigi maade proletaarlased, ühinege!».

Kõigi liiduvabariikide vappidel on ühise sümbolina viisnurk, sirp ja vasar, tõusev päike ning loosung «Kõigi maade proletaarlased, ühinege!». Kuid igal vapil on ka üksnes antud vabariigile iseloomulikke kujundeid. Kesk-Aasia vabariikide vappidel näeme puuvillapõõsa oksa, Gruusia ja Armeenia NSV vappidel kõrgeid mägesid. Miks? Aserbaidžaani NSV vapil on nafta puurtorn, Läti NSV vapil meri ja Eesti NSV vapil vasakul kuldsed viljapead, paremal aga männioksad. Samuti on igal vapil selle liiduvabariigi nimetus. Nõukogude vabariikide vappidelt ei leia me relvade, metsloomade ega lindude kujutusi, mis on nii iseloomulikud kapitalistlike riikide vappidele. Ka selles pisiasjas peegeldub meie riigi rahuarmastav iseloom.

43. lugemispala käsitleb **V. I. Lenini viimaseid eluaastaid ning tema poliitilist testamenti.** Lenini tervisliku seisukorra halvenemisest rääkides ei saa mööda minna atentaadist, mis toimus 30. augustil 1918. aastal Moskvas Michelsoni tehases, kus Vladimir Iljitš esines töölistele kõnega. Kui Lenin läks õues ootava auto juurde, et sõita tagasi Kremlisse, tulistas töörahva juhti nõukogude korra vaenlaste teenistuses olev naine. Leninit tabasid kaks mürgitatud kuuli. Õnneks pani Lenini tugev tervis vastu ja ta paranes rasketest haavadest küllalt kiiresti. Paraku õnnestus arstidel eemaldada Lenini kehast ainult üks kuul, teist puudutada oli liiga ohtlik. Kuid haavatasaamine ja pingeline töö mõjusid siiski Lenini tervisele. 1922. aasta kevadel pidi ta arstide nõudel minema Moskvast 35 km kaugusel asuvasse Gorki mõisa ennast ravima.

Siin viibis Lenin kogu 1922. aasta suve ja 1923. aasta märtsikuust kuni surmani.

Lenin oli teadlik haiguse ohtlikkusest ning kiirustas seepärast oma mõtete kirjapanemisega. Arstid lubasid tal dikteerida esialgu 5 — 10 minutit, hiljem 30 — 40 minutit päevas. Suure tahtepingutuse tulemusena said teoks Lenini viimased artiklid ja kirjad, mis kujutavad endast teost, kus esitatakse selgelt ja kokkuvõtlikult sotsialismi ülesehitamise plaan Nõukogude Liidus.

V. I. Lenin õpetas, et meie maal tuleb lahendada kolm suurt ja keerulist ülesannet: luua võimas rasketööstus, koondada talurahvas ühismajanditesse ning teostada kultuurirevolutsioon, mille esimeseks sammuks oli kirjaoskamatuse kaotamine. *Rasketööstuse* mõiste on elementaartasemel avatud õpikus. Selle all mõistetakse neid tööstusharusid, mis annavad riigile vajalikke masinaid ja tööriistu. Ilma tugeva rasketööstuseta ei saa olla ka tugevat majandust. Masinate valmistamiseks vajatakse aga eelkõige metalli ja energiat. Tuli mõelda nende tootmisele. Esimene majanduse arendamise plaan töötati välja Lenini juhtimisel ja see kandis GOELRO plaani nime (lühend sõnadest Venemaa Elektrifitseerimise Riiklik Komisjon). Selle plaani kohaselt tuli 10 — 15 aasta jooksul ehitada 30 suurt elektrijaama. Tegelikult ehitati selle aja jooksul 95 suurt elektrijaama, s. t. plaan täideti kolmekordselt. GOELRO plaan sai eeskujuks hilisematele viie aasta plaanidele.

Kollektiviseerimise algusest kõneldes tuleks mainida, et 1920. aastatel oli Nõukogude Liidus 25 miljonit väikest talumajapidamist. Enamikul neist polnud mingeid põllutöömasinaid. Kõik tööd tehti käsitsi või hobustehärgadega, nagu paarsada aastat tagasi. Tavaliselt kuulusid põllutöömasinad jõukatele talupoegadele — kulakutele. Mitu miljonit vaest talupoega siirdus linnadesse ja muutus töölisteks. Nii kasvas linnaelanike arv kiiresti ja linnad hakkasid vajama üha rohkem toiduaineid. Väikesed talud ei olnud enam suutelised linnu varustama. Väljapääs seisnes talupoegade koondumises suurtesse ühismajanditesse. Sellest tuleb juttu 45. lugemispalas.

Väga keerukas oli kultuurirevolutsiooni ülesannete täitmine. 1897. aasta rahvaloenduse andmetel oli tsaari-Venemaal iga saja inimese (alates 9. eluaastast) kohta vaid 27 kirjaoskajat. Tsaarivalitsus ei püüdnudki kirjaoska-

matust kaotada. Tsaarivõimu ajal oleks kulunud vähemalt 300 aastat, enne kui kogu Venemaa elanikkond lugema ja kirjutama oleks õppinud. Nõukogude võim aga seisis hea selle eest, et kogu rahvas saaks vähemalt algharidu se. 1926. aastaks olid juba pooled inimesed kirjaoskajad. 1959. aastaks oli iga saja nõukogude inimese kohta vaid üks kirjaoskamatu.

Küllaltki kiiresti õppisid lugema-kirjutama töölised. Rohkem aega kulus selleks talupoegadel, eriti Kesk-Aasias. Siin tuli saavutada murrang inimeste mõtteviisis. Esines juhtumeid, et mees ei lubanud naisel minna kursustele lugemist-kirjutamist õppima. «Kes siis koduseid töid tegema hakkab, kui naised raamatuid ja ajalehti lugema õpivad?» kurjustasid mehed. Mõned inimesed arvasid, et nende pea ei võta kirjatarkust kinni ning hoidusid sihilikult õppimisest kõrvale.

Ajapikku saadi kõigist raskustest üle. Palju tegid kirjaoskamatuse likvideerimiseks kommunistlikud noored ning vabatahtlik ühing «Maha kirjaoskamatus!». Lugemisoskus muutis põhjalikult miljonite inimeste senist elulaadi. Raamatud, ajalehed ning ajakirjad avasid neile ukse teadmiste maailma. Nende silmaring laienes. Nad õppisid kasutama järjest keerukamaid tööriistu ja masinaid. Nende lapsed said juba kohustusliku 7-klassilise hariduse, lapselapsed aga saavad keskhariduse. Kirjaoskamatuse kaotamine, kooliharidu se arendamine, rahva silmaringi laienemine, nõukogude teaduse, kunsti ja kirjanduse suured edusammud — kõik see ongi kultuurirevolutsioon.

V. I. Lenini surm ja matused tuleks esitada emotsionaalse jutustusena. Õpetaja räägib klassile, et 1923. aasta suvel hakkas Lenini tervis paranema. Ta jalutas Gorki pargis, naljatas ja naeris, püüdis töötada. Lenin jälgis väga tähelepanelikult Nõukogudemaa elu, luges ajalehti ning vestles loetust oma abikaasa Nadežda Krupskajaga. Lenin kuulas meelsasti jutustusi ja luuletusi, mida talle ette loeti, vaatas heameelega kroonikafilme. Suurt rõõmu tegid Leninile tööliste ja talupoegade saadikute külaskäigud. Inimestega suhtlemises oli Lenin väga tähelepanelik ja hoolitsev. Eriti sõbralik oli ta laste vastu. Nadežda Krupskaja kirjutas: «Surmatunnini jäi ta samasuguseks kui varemgi — määratu suure tahtejõuga inimeseks, kes valitses ennast, naeris ja naljatas veel enne surma, hoolitsedes õrnalt teiste eest.»

Paistis, et kulub veel veidi aega ja Vladimir Iljitš võib taas asuda Nõukogude riigi etteotsa. Seda lootsid kõik nõukogude inimesed. Paraku ei läinud see lootus täide. Lenini tervis halvenes ootamatult ja 21. jaanuaril 1924. aastal kell 18.50 suri Vladimir Iljitš Lenin Gorkis. Kaks päeva hiljem toodi kirst Lenini põrmuga erirongil Moskvasse ning paigutati viimaseks hüvastijätuks Moskva kesklinnas asuvasse suurde ja kaunisse saali. Moskvas valitses sel ajal käre pakane. Külma oli ligemale 30 kraadi. Sellele vaatamata seisid sajad tuhanded inimesed tundide kaupa järjekorras, et armastatud juhiga hüvasti jätta. Tänavasillutisel põlesid lõkked, et inimesed saaksid end soojendada. Pühalikus vaikuses, mida aeg-ajalt katkestas allasurutud nutt, möödus nelja päeva jooksul ligemale miljon inimest Lenini kirstust.

27. jaanuaril kell 16 paigutati Lenini kirst Punasele väljakule püstitatud ajutisse puust mausoleumi. Kõlas leinamuusika, undasid vabrikute ja vedurite viled, mürises suurtükkide saluut. Kogu meie maa, kogu maailm tardus leinaseisakusse, sest ka kapitalistlike riikide töölised ja talupojad mälestasid sel tunnil töörahva suurt juhti.

Kommunistlik Partei seadis nõukogude teadlaste ette raske, kuid austava ülesande — säilitada Lenini põrm paljudeks aastateks. Meie arstid tulid selle ülesandega suurepäraselt toime ja praegu on igal inimesel, kes sõidab Moskvasse, võimalik näha töörahva suure juhi põrmu Punasel väljakul asuvas kaunis mausoleumis.

Lenini surm oli raske löök kogu maailma töörahvale. Nõukogude võimu vaenlased tundsid kahjurõõmu ja lootsid, et esimene töörahva riik nõrgeneb. Läks aga hoopis teistmoodi. Mõne kuu jooksul pärast Lenini surma astus Kommunistlikku Parteisse 200 000 uut liiget, peamiselt töölised. Nad tahtsid Partei juhtimisel senisest veelgi innukamalt viia ellu Lenini õpetusi, et ehitada meie maal üles sotsialism.

See lugemispala valmistab ette kahe järgmise pala mõistmist, milles tuleb juttu Lenini õpetuste elluviimisest meie maal. 44. lugemispalas tutvutakse **esimese viie aasta plaaniga.** Tol ajal oli kogemusi suurte plaanide koostamiseks veel vähe ja seepärast kulus esimese viie aasta plaani väljatöötamiseks ligemale kolm aastat. Plaani kavandit arutasid paljude tehaste töölised, kes tegid ka omapoolseid ettepanekuid. 1928. aastal hakati plaani ellu

viima. Töölised hakkasid moodustama lööktöö brigaade ja kutsusid oma naabreid üles võistlema plaani kiirema täitmise eest. Nii algas sotsialistlik võistlus. Püstitati loosung: «Täidame viie aasta plaani nelja aastaga!». See oli raske ülesanne, sest meie maa polnud siis veel kaugeltki nii rikas kui praegu. Peaaegu kõiges tuli kokku hoida. Ei jätkunud insenere, kes oleksid ehitustöid osanud juhtida. Palgati välismaalasi. Neile tuli maksta kõrget palka. Paljusid raskeid töid tehti veel käsitsi. Kõigile raskustele vaatamata tuldi viie aasta plaani täitmisega edukalt toime. Viie aasta jooksul suurenes tööstuskaupade valmistamine enam kui kaks korda ja masinate valmistamine koguni neli korda. Tehti lõpp tööpuudusele ja tõsteti tööliste töötasu.

Viisaastaku jooksul püstitatud 1500 suurest ehitusest mainitakse õpikus vaid kahte. Võib ju nimetada veel Turkestani—Siberi raudteed, Komsomolski linna Amuuri ääres, Uralmaši suurt masinatehast Sverdlovskis, Moskva ja Gorki autotehaseid, kuid paraku ei jää õpetajal aega nendest lähemalt kõnelda. Sellepärast on otstarbekas jätta need ehitused süstemaatilise kursuse tarvis. Küll tuleks lisada mõningat täiendavat materjali Dneprogessi ja Kuznetski metallurgiatehase kohta.

Dneprogess kuulus 30 suure elektrijaama hulka, mille ehitamise nägi ette GOELRO plaan. Lenin tegi juba 1920. aastal ettepaneku rajada Dnepri jõe kärestikele võimas hüdroelektrijaam. Ehitustöödega saadi alustada aga alles 1927. aasta märtsis. 1932. aastal hakkas jaam tööle. Kuni elektrijaama ehitamiseni oli Dnepr 65 km ulatuses kärestike tõttu mitte laevatatav. Paisu rajamisega tõusis veepind ja kärestikud kadusid, nii paranes laevaliiklus. Ukraina hakkas saama odavat elektrivoolu. Dneprogessi ehitamisel saadud kogemusi rakendati hiljem võimsate hüdroelektrijaamade ehitamisel Volgal ja Siberi suurtel jõgedel.

Missugune oli Dneprogess aasta pärast valmimist, sellest kirjutas Poola ajakirjanik Wladislaw Broniewski (seostada pildiga lk. 169).

«Dnepri tammile jõudsime kuidagi ootamatult — ja peatusime. Seal, kus varem olid kärestikud, on praegu Dnepr — lai, laevatatav, vaikne. Sellisena jõuab ta otse tammini, mida mööda sõidavad autod ja käivad inimesed. Vee alla on kadunud mõned

külad, tubli tükk kallast ja kärestikud, mille kohal möödunud aegadel möllas vanake Dnepro... Praegu pole seda enam — üleujutatud külade ja kaljude kohal sõidavad paadid ja aurikud... Jõgi ise langeb möirge ja kohinaga pritsmete pilves alla 60 meetri kõrguselt. Pool kilomeetrit pritsib ta vahtu, enne kui lahtub jõe viha.

Liikudes mööda tammi, suundume kogu ehituse südame — hüdrojaama poole. Võrdlemisi väike, kuid väga ilus elektrijaama hoone. Klaas, teras ja betoon. Puhtus ja valgus. Keskmises saalis seisab üheksa generaatorit (s.t. masinat, mis muudavad veejõu elektrienergiaks). Neli esimest paigutasid ameerika insenerid, viis järgmist nõukogude insenerid, sest välismaalaste palk oli liiga kallis. Ja tulid toime, kuigi ameeriklased olid kindlad, et neid ei suudeta asendada.

Tammi vasakule kaldale on aga kerkinud uus linn. Siin liiguvad juba trammid, osa peatänavast on asfalteeritud, kõikjal on näha uusi maju, pooleliolevaid ehitusi, ehitusprahti. Linn kasvab.»[1]

Kuznetski metallurgiakombinaadi ehitamine algas 1930. aastal. Tehase esimene osa andis metalli juba 1932. aastal. Kui ehitust alustati, siis teati, et seal on küll palju sütt, kuid pole rauamaaki, mida tuleb vedada 2000 km kauguselt (Uraalist). Võib kujutada ehitajate rõõmu, kui geoloogid avastasid sealsamas lähedal suured rauamaagivarud, Kuznetskist sai Siberi tähtsamaid tööstuslinnu. Seni andis meie maale enamiku terasest Donbass. Nüüd tuli talle appi Kuzbass. Suure Isamaasõja ajal, mil Donbass oli vaenlase käes, sai meie maa just Kuzbassist suurema osa terasest tankide, kahurite ja teiste relvade tootmiseks. Enne sõda tehti siin peamiselt raudteerööpaid, mida läks vaja uute raudteeliinide ehitamiseks.

Hüdroelektrijaam (vene keeles GES) tähendab veejõul töötavat elektrijaama. Metalli sulatatakse maagist *metallurgiatehaste* kõrgahjudes väga suure kuumuse käes. *Kärestik* ehk *kosk* (mitte segada joaga) on kiire voolu ja suure kallakuga koht jões, kus jõgi voolab vahutades üle kaljuse astangu. *Pais* ehk *tamm* on ehitis, millega tõkestatakse jõe vool ja paisutatakse veepind üles.

Küllaltki faktiderohke on 45. lugemispala **«Kolhooside asutamine»**, mis alguses jutustab põllumajanduse kollektiviseerimisest, seejärel tutvustab kultuurirevolutsiooni

[1] «Horisont» 1967, nr. 10, lk. 18—20.

tähtsamaid saavutusi ning kõneleb 1936. a. konstitutsiooni vastuvõtmisest.

Kulaku mõiste peaks olema õpilastele põhijoontes juba tuttav. Nüüd saavad nad täiendavaid teadmisi kulakute võitlusest kolhooside asutamise vastu.

Enne Oktoobrirevolutsiooni oli kulakutel palju maad. Nõukogude võim piiras nende maavaldust. Kuid endiselt kuulus kulakutele rohkesti põllutöömasinaid ja veoloomi. Kulakud harisid oma põlde sulaste ja tüdrukute abil, s. t. nad kasutasid pidevalt võõrast tööjõudu.

Venemaa 25 miljonist talust kuulus kulakutele vaid 1 miljon. Sellele vaatamata müüsid nad linnadele palju teravilja ja liha. Kui nõukogude võim hakkas kulakute tegevust piirama, ei müünud nad enam vilja riigi poolt määratud hinnaga. Linnade varustamine muutus järjest raskemaks. Peale selle hakkasid kulakud arveid õiendama nõukogude võimu esindajatega ja esimeste kolhooside asutajatega. Tuli paratamatult alustada võitlust kulakutega, sest muidu poleks kolhooside loomisest midagi välja tulnud.

Küladest saadeti välja vaid $^1/_4$ kulakutest koos perekondadega. Ülejäänud paigutati ümber kas kodukoha piirides või jäeti oma tallu ning võeti hiljem kolhoosi liikmeks. Kuid kulakute loomad ja tööriistad võeti noortele kolhoosidele, kus kehvikute viletsate tööriistadega oli väga raske põldu harida.

Väga tähtis oli kolhooside varustamine uute masinatega, mida hakati suuremal hulgal tootma just esimesel viisaastakul. Plaanis nähti ette kahe hiiglasliku traktoritehase — Stalingradi ja Harkovi tehase ehitamine. Ööpäevas valmistas kumbki tehas 144 traktorit. Esialgu olid need kerged ratastraktorid (vt. pilt lk. 172), hiljem hakati tegema ka tugevaid linttraktoreid. Esimesel viisaastakul valmistati meie maal kokku 100 000 traktorit, teisel viisaastakul juba 600 000 traktorit. See võimaldas põlluharimise põhjalikult ümber korraldada. 1930. aastast alates hakati tootma ka kombaine. Esimene kombainitehas asus Ukrainas Zaporožje linnas. (Praegu valmistab see tehas sõiduautosid «Zaporožets».)

Talurahva elu muutus tundmatuseni. Maale toodi elekter. Tekkisid uued elukutsed — traktorist ja kombainer. Isegi naised istusid traktorirooli taha. Üks esimesi naistraktoriste oli kommunistlik noor Paša Angelina, kes

1933. aastal organiseeris koguni naistraktoristide brigaadi. Eriti kasvas naistraktoristide osa Suure Isamaasõja aastatel, kui mehed olid rindel.

Konstitutsioonist rääkides tuleks õpilastele näidata NSV Liidu Konstitutsiooni ja toonitada, et see on meie riigi kõige tähtsam seadus, millele peavad alluma kõik teised seadused.

Mõistet *kollektiivne* saab selgitada sõna *ühine* abil. *Kolhoos* on kollektiivne ehk ühine põllumajanduslik ettevõte, mida juhib kolhoosi liikmete poolt valitud juhatus eesotsas esimehega. Sovhoos on aga riiklik ettevõte, mille tööriistad kuuluvad riigile. Sovhoosi juhib riigi poolt määratud direktor.

Kas selle või mõne järgmise tunni lõpul võiks kirjutada tulbana tahvlile kuupäevad 23. II; 8. III; 1. V; 9. V; 21. VII; 7. XI ja 5. XII, et kontrollida, kas õpilased neid mäletavad. Frontaalse töö korras lastagu esile tuua nende tähtpäevade tähendus ja tähtsus meie rahvale.

8. EESTI TÖÖRAHVAS VÕITLEB JA VÕIDAB

Õpiku 8. peatükk annab 6 jutustuse kaudu episoodilise ülevaate Eesti töörahva võitlusest 1920.—1940. aastani ning käsitleb pisut lähemalt nõukogude võimu taaskehtestamist Eestis 1940. aastal.

46. lugemispala **«Eesti töörahva võitlus jätkub»** algab põgusa ülevaatega tööliste ja talupoegade olukorrast kodanlikus vabariigis 1920. aastate alguses. See oli Eesti töölistele raske aeg. Katkesid senised majanduslikud sidemed Venemaaga. Mitmed endised suurettevõtted, nagu vaguniehitustehas «Dvigatel» Ülemiste jaama juures ja Kopli poolsaarel asuvad suured laevatehased muudeti remonditöökodadeks, kus esialgu parandati Nõukogude Venemaa tarvis vedureid. Kuid peagi öeldi ka sellest tööst ära ja tehaste kallid sisseseaded müüdi vanarauaks. 1916. aastal oli Eestis üle 50 000 tööstustöölise, 1924. aastal aga poole vähem, ligikaudu 25 000. Ainult põlevkivitööstus tegi mõningaid edusamme. Tööliste palgad olid enamikus 25% madalamad kui tsaaririigi lõpuaastail, mil sõja ettevalmistamisest tingitud tööstuslik tõus viis oskustööliste palga üles.

Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni ja Nõuko-

gude maadekreedi mõjul kuulutas Eesti kodanlus 1919. aasta lõpul välja maareformi, millega võeti riigi kätte peaaegu kogu mõisate maa. Esialgu lubati anda maad kõigile talupoegadele ning toetada neid laenudega uue majapidamise rajamisel. Maa tegelikul jaotamisel selgus, et 55 000 soovijast sai esialgu maad vaid 23 000. Esmajärjekorras anti maad ohvitseridele ja sõduritele, kes olid kodusõja-aastatel võidelnud valgete väes. Nemad said ligemale poole mõisate maast (tavaliselt kõige viljakama maa). Maad oli palunud ka 22 000 mõisamoonakat ja -sulast, maad sai aga ainult iga neljas. Nende maatükid olid väikesed ja vähem viljakad. Kümned tuhanded perekonnad jäid endiselt ilma maata ja tundsid, et neid on petetud.

See lõi soodsad tingimused Eestimaa Kommunistliku Partei tegevuseks. Seni olid Eesti kommunistid kuulunud Venemaa Kommunistliku (bolševike) Partei koosseisu. Nüüd otsustati luua omaette partei. 1920. aasta novembris tuli Tallinnas salaja kokku EKP I kongress. Partei astus välja kodanluse võimu kukutamise ning töörahva võimu kehtestamise eest. Sel ajal oli parteis umbes 700 kommunisti. Kolm aastat hiljem ulatus kommunistide arv 2000-ni. EKP korraldas põrandaaluste organisatsioonide võrgu, asutas salatrükikodasid, juhtis ametiühingute ja noorsooorganisatsioonide tegevust. Just sellele osale EKP tegevuses on pööratud õpikus erilist tähelepanu emotsionaalse episoodi esitamise teel Jaan Kreuksi elust. Episoodiga tuleks lasta tutvuda iseseisva lugemise korras ning lugemispala refereeriv osa vestluse käigus analüüsida.

Lugemispalas esitatud mõisteid aitavad konkretiseerida õpiku illustratsioonid, eelkõige aga seeria «Kes nad olid?». Oleks vaja, et õpilased oskaksid piltide alusel esile tuua asjaolud, mis võimaldasid vabrikandil, majaomanikul ja hallparunil rikastuda. Selleks et püsida võimul, kasutas *kodanlus* (s. t. ülemine rida) nuhkide ehk maskeeritud politseiametnike, politseinike ja ohvitseride abi. Nemad olid kodanliku riigivõimu esindajad.

Salatrükikoda saab samuti selgitada õpiku pildi põhjal. Trükikoda oli küllaltki raske sisse seada, sest trükipress ja tinast ladu kaalusid palju, kuid nende kohaletoimetamine pidi toimuma märkamatult. Ettevaatlik pidi olema ka trükkimisega, et trükipressi müra tähelepanu ei äratataks. Sellepärast paigutati salatrükikojad sõna otseses

mõttes põranda alla, hästi maskeeritud keldritesse, vahel ka üksikutesse metsataludesse.

Eelmise teemaga on otseselt seotud 47. lugemispala **Viktor Kingissepast,** eesti kommunistide tunnustatud juhist. Eestis ei olnud ühtki teist revolutsionääri, keda kodanlus oleks sel määral kartnud ja vihanud kui Viktor Kingisseppa. Kolm ja pool aastat elas ta salaja Tallinnas ja linna ümbruses ning juhtis revolutsioonilist võitlust. Talle tehti ettepanek minna ajutiselt kaugemale, kus politsei valve ei ole nii tugev, kuid Kingissepp keeldus. Ta tahtis olla võitluse eesliinil. Politseil ja nuhkidel ei õnnestunud pikka aega julget revolutsionääri tabada. Töörahvas varjas üksmeelselt oma juhti.

Selles tunnis avanevad head võimalused kujutluste loomiseks revolutsionääride illegaalsest tööst. Algusest peale tuleb õpilastele selgitada, et mõistet *põrandaalune* ei tohi võtta sõna-sõnalt: põrandaalune võib ennast varjata ka pööningul, kuuris, lakas, mitte aga tingimata keldris.

Lisaks õpiku materjalile saab õpetaja kasutada V. Kingissepa põrandaalust tegevust valgustavaid mälestusi, mille autoriks on Alice Stein (Leevald)[1], V. Kingissepa lähem abiline 1919. aasta sügisel. Alice Stein oli tol ajal 19-aastane neiu, elukutselt kooliõpetaja. Õpetaja jutustus peaks eelnema 1922. aasta 1. mai sündmuste käsitlemisele.

1919. a. sügisel tekkis Kingissepal mõte minna varjule maale meie isa metsavahimajja, mis asus Munalaskmes, 7 km kaugusel Vasalemma jaamast. Sel ajal peeti linnas Viktor Kingissepa peale tõelist jahti. Maal oli ta politsei eest paremini varjatud, samuti olid seal paremad tingimused kavatsetava suure raamatu kirjutamiseks.

Mõne päeva pärast tuligi Viktor Kingissepp minu venna saatel ühel ööl kohale. Tasase koputamise peale ärkasime kõik ja tervitasime haruldast külalist. V. Kingissepp oli kõhn, väike habe pikendas veelgi ta kitsast nägu. Habeme tõttu näis ta tunduvalt vanemana. Ta suured sinised silmad helkisid aga nooruslikult.

Teisel hommikul, väljapuhanuna, tutvus «Anton» (nii käskis Kingissepp ennast nüüd nimetada) oma uue elukohaga üksikasjalikumalt. Ta tuletas meile meelde suurt ohtu ja vastutust, mida inimesed tema varjamisega endale võtavad, rääkis meile ülesanne-

[1] A. Stein-Leevald, Unustamatud aastad. — Elukutse — riigikukutaja. Tallinn, 1963, lk. 160—173.

test seoses Kommunistliku Partei tööga. Enda kohta ütles, et on rahul kõigega, mida meie elulaad talle võimaldab.

Tahes-tahtmata tuli Kingissepa varjamise huvides meie perekonna eluviisi muuta ja piirata läbikäimist ümbruskonna inimestega. 9-aastane Mart jäeti sel aastal koolist koju. Õues mängides või akna all istudes pidi ta hoolega ümbrust silmas pidama ja võõraste ilmumisest kohe teatama. Kooli asendasid talle onu «Antoni» huvitavad jutud. Teine vend Hermann, kes õppis Nissi kihelkonnakoolis ja käis ainult pühapäeviti kodus, võis kooliskäimist jätkata. Kingissepp oli kindel, et ta on saladuse pidamiseks küllalt suur ja andis talle isegi mõningaid ülesandeid.

Tallinnaga sidepidajaks määras «Anton» minu, kuid vahel käis selle ülesandega linnas ka ema. Kingissepal oli vaja lugeda paljusid ajalehti. Neid muretses talle linnas vennanaine Juuli. Kahtluste vältimiseks ei tohtinud ta neid osta ühelt lehemüüjalt. Kahe päevaga kogunes posti alati suur pakk. Peale ajalehtede vajas Kingissepp veel paljusid raamatuid, sealhulgas ka luuletusi. Sidepidaja sõitis kohale päeva tagant rongiga. Viktor läks algul talle 3—4 km Vasalemma jaama poole vastu ja metsas istudes või põõsa taga seistes laskis tulija endast märkamatult mööda, et veenduda, kas ta pole endaga «saba» kaasa toonud. Kord sain erilise ülesande. Pidin riietuma täpselt Kingissepa juhtnööride kohaselt, et mind riietuse järgi ära saaks tunda, ja minema kindlal kellaajal Vasalemma jaama. Kui rong tuli, jäin seisma veduri kohale. Vedurijuht kutsus mind ligemale ja andis kaunis raske paki. See oli kirjutusmasin, mida Kingissepp hädasti vajas. Ta soovitas ka mul masinakirja ära õppida, et saaksin teda abistada. Viktor aitas alati oma seltsimehi edasi õppida neil aladel, milles nad olid nõrgad. Nii õpetas ta mind matemaatikas, saksa ja vene keeles.

Meie juures oli Kingissepal algusest peale palju tööd. Päevad läbi ta muudkui kirjutas ja kirjutas. Mõnikord käisid tema juures teised revolutsionäärid. Siis kostis tagatoast summutatud häälel vaidlusi ja arutlusi. Kogu oma vaba aja pühendas Kingissepp raamatu «Iseseisvuse ikke all» kirjutamisele. Mind kasutas ta masinakirjutajana. Kingissepp käis toas edasi-tagasi ja dikteeris mulle oma raamatu üksikuid osi. Tal oli väga piltlik ja väljendusrikas keel. Tabavaid võrdlusi tuli kui küllusesarvest. Imestasin tookord, kuidas küll inimene suudab väga keerukaid küsimusi nii lihtsalt ja arusaadavalt seletada.

Puhkemomentidel armastas Viktor lõbusaid vestlusi pererahvaga, naljategemist lastega, mis sageli lõppes möllamise ja patjade loopimisega. Jah, meie «Anton» oli lõbus, naeris meeleldi ja

lapsed armastasid teda. Mõnikord esines tal ka lühiajalisi kurbusehetki. Raske oli elada pikka aega põrandaalusena. Olid ju temalgi kusagil oma lapsed ... kaks väikest poega.

1920. a. 1. mai eel lahkus Kingissepp meie juurest, et kolida Tallinnale lähemale. Tema uus salakorter asus Lagedil väikeses puust aidas, mis oli piiratud tiheda ja kõrge aiaga. Läheduses oli ka salatrükikoda, kus trükiti lendlehti. Talveks asus Kingissepp elama Rahumäele Juudi kalmistuvahi majja. Matuseid oli vähe ja seal sai Viktor rahulikult töötada. Kalmistuvaht ja tema naine arvasid, et varjavad üht riigi viha alla sattunud kirjanikku. Elamistingimused olid siin väga viletsad, kuid linn oli ligidal ja Kingissepp oli alati valmis tooma oma mugavused ohvriks revolutsioonilise töö huvidele. Minul tuli lisaks sidepidamisele salaja muretseda toiduaineid ja Kingissepale toitu valmistada.

V. Kingissepa elu põranda all oli väga pingeline. Talle tegi suurt rõõmu kohtumine Jaan Anveldiga, kes tuli Nõukogude Venemaalt salaja Eestisse, tuues kaasa Lenini õpetusi. Üheskoos arutasid nad läbi kõik senised head ja vead, plaanitsesid, kuidas edaspidi võidelda kodanluse vastu. Kõik see toimus armetus majakeses Juudi surnuaial. Mõnikord kirjutas «Vana Jaan» (nii kutsuti Anvelti sõprade seas) siin oma jutustusi ja Viktor käis sel puhul kikivarvul, et sõpra mitte segada.

Küllaltki üksikasjalikult on õpikus juttu 1922. aasta 1. mai demonstratsioonist, millele järgnes V. Kingissepa tabamine reeturi kaasabil. Viktor Kingissepp varjas end sel ajal Tallinnas Karu tänaval õige kitsukeses toakeses, kuhu ei mahtunud isegi voodi. Toa uks oli kaetud tapeediga ja nii hästi maskeeritud, et võõrale inimesele jäi see märkamatuks.

Kuulnud põrandaaluse Linkhorsti tabamisest 1. mail, ütles Kingissepp: «Oleks tabatud mõni teine, tuleks meil korter kohe tühjaks teha, aga et see on Linkhorst, siis võime paigale jääda.» Kingissepp oli kindel, et Linkhorst ei reeda. Sellepärast ei pidanud ta kinni põrandaaluste kirjutamata seadusest, mille kohaselt tuleb viivitamatult senisest salakorterist lahkuda. Paraku sai Linkhorstist siiski reetur. Ta teatas politseile Kingissepa asukoha ja andis üles salatrükikojad.

Revolutsionäär Juliana Telman, kes nägi oma silmaga Kingissepa vangistamist Karu tänaval, jutustab järgmist.[1]

[1] J. Telman, Viktor Kingissepa arreteerimine. — Elukutse — riigikukutaja. Tallinn, 1963, lk. 200—208.

Ööl vastu 3. maid kella 2 paiku äratas ema meid hüüdega: «Meie maja piiratakse!» Hüppasime voodist ja kuulatasime. Kingissepa toas oli täielik vaikus. Ta töötas õhtul kaua ja nähtavasti oli alles sügavasse unne suikunud. Avasin tema toa ukse ja ütlesin tasase häälega: «Meie maja piiratakse.» Kui ta ka seda ei kuulnud, raputasin teda.

Vaevalt jõudsin oma voodisse tagasi, kui korteri uks lahti murti ja tuba täitus nuhkide ning sõjaväelastega. Nuhk Palm küsis emalt: «Kas teil siin põrandaaluseid ka on?» Ema vastas, et meil pole peale omainimeste kedagi. Sellepeale virutas nunk talle revolvriga pähe. Ema kukkus maha.

Algas läbiotsimine. Kuigi midagi ei leitud, kästi meid õega riietuda ja kaasa minna. Meil tärkas lootus, et V. Kingissepp pääseb, kui nuhid koos meiega ära tulevad. Enamik nuhke ja sõdureid lahkus toast.

Kuid nuhk Palm tuli peagi tagasi, vaatas ringi ja ütles: «Siin peab veel üks ruum olema.» Siis hakkas ta toa seinu kloppima. Ja nii nad otsitava leidsidki.

Nuhid ei oleks seekord Kingisseppa tabanud, kui mitte alatu reetur Linkhorst (nagu me hiljem teada saime), kes meie hooviväravas autos istus, poleks täpselt kirjeldanud, kus Viktori ruum asub.

Kui V. Kingissepp oma toast, käed raudus, välja toodi, kahvatasime õega mõlemad. Me teadsime, et ta eluga ei pääse. Viktor viidi ära paljajalu, pintsakuta, talle ei antud aega isegi korralikult riietuda.

Milliseks kujunes Eesti töörahva juhi edasine saatus, seda saavad lapsed teada õpikust. Õpikus jutustatakse kohtuprotsessist, Kingissepa hukkamisest, Nõukogude valitsuse katsetest päästa Viktor Kingissepa elu ja sammudest tema mälestuse jäädvustamiseks. Kuigi Kingissepa mõrvamine oli raske kaotus Eestimaa Kommunistlikule Parteile, ei tähendanud see veel pea norgulaskmist ja võitlusinnu vähenemist. Sellest annab tunnistust **Eesti tööliste relvastatud ülestõus 1924. a. 1. detsembril** (lugemispala 48).

Tunni alguses on vaja meelde tuletada töötava rahva olukorda Eestis 1920. aastate alguses (lugemispala 46), millele lisandub ülevaade olukorra jätkuvast halvenemisest 1924. aasta poliitilise ja majanduskriisi ajal. Töötatööliste arv ulatus 1924. aasta sügiseks üle 20 000. Kodanlikud poliitikategelased kisklesid omavahel juhtivate

kohtade pärast riigis. Üks kohtuprotsess kommunistide vastu järgnes teisele. Valimiste tulemused aga näitasid, et kommunistide pooldajate arv järjest suureneb. EKP kaalus olukorda ja tuli järeldusele, et on kätte jõudnud aeg kodanliku korra kukutamiseks relvastatud ülestõusu abil. Salaja muretseti relvi ja laskemoona ning koondati ustavaid mehi võitlussalkadesse. Sinna kuulus üle 1000 võitleja. Kõige rohkem võitlejaid (400) oli Tallinnas. Kuna ülestõusnuid oli tunduvalt vähem kui politseinikke ja kodanlusele ustavat sõjaväge, siis pandi peamine lootus ootamatusele. Ka tööliste hulgas ei saadud enne ülestõusu selgitustööd teha, sest politsei oleks võinud asjale jälile saada. Nii oli ülestõus ootamatu isegi paljudele töölistele, kes ei teadnud, mida ette võtta. Ülestõusu üksikasjalik plaan töötati välja Jaan Anveldi juhtimisel.

1924. aasta novembrikuus toimus Tallinnas järjekordne suur kohtuprotsess kommunistide üle — «149 protsess». 49 kaebealust mõisteti eluks ajaks sunnitööle, ülejäänud paljudeks aastateks sunnitööle või vangi. Protsessi ajal oli igal pool linnas tugevdatud valve, sest kardeti töörahva väljaastumist. Kuna sel ajal midagi ei juhtunud, rahunesid kodanliku riigi juhid. Mujalt Tallinna kutsutud politseinikud ja nuhid saadeti kodukohta tagasi.

Ülestõusu algus määrati 1. detsembrile, esmaspäeva varahommikule kell 5.15. (Küsimus õpilastele: «Miks valiti just selline aeg?») Ülestõusu käigu kohta loetakse õpikust. Õpetaja teeb järgmised täiendused.

Lugemispalale lisatud joonis kujutab episoodi ülestõusu käigust — sõjaministeeriumi ründamist. See asutus asus Pagari tänavas koos sõjaväe peastaabi ja telefonikeskjaamaga, mille vallutamine oleks halvanud kodanliku sõjaväe tegevust ja võimaldanud ülestõusnutel edasi anda oma korraldusi. Ministeeriumi ründamiseks eraldati 23-meheline võitlussalk, kes kogunes eelmisel õhtul Laiale tänavale salakorterisse (umbes 100 m kaugusele ministeeriumist). Salka juhtis noor revolutsionäär Arnold Sommerling. Ta oli astunud 1920. aastal Kommunistliku Partei liikmeks ja täitnud edukalt mitmeid parteilisi ülesandeid. 1921. aastal Sommerling vangistati ja mõisteti 10 aastaks sunnitööle, kuid vahetati ühes teiste vangidekommunistidega välja Nõukogude Venemaal kinnipeetavate eesti valgekaartlaste vastu. 1924. aastal tuli Som-

merling salaja tagasi Eestisse, et aidata relvastatud ülestõusu ette valmistada ja läbi viia.

Kokkulepitud ajal tungis võitlussalk sõjaministeeriumi hoonesse. Ühel võitlejal oli käes sõduri veepudelist tehtud tugevajõuline pomm, mis taheti visata valvemeeskonna ruumi (vt. pilt lk. 185). Vahipostil seisev tunnimees jõudis aga häiresignaali anda ja pomm tuli heita koridori. Algas äge tulevahetus. A. Sommerling sai peast haavata, kuid jätkas võitlust seni, kuni jõudsid kohale vaenlase abiväed. Siis tuli kiiresti taganeda.[1] Sõjaväe juhtimise keskus jäi kodanluse kätte.

A. Sommerlingil õnnestus koos kahe kaaslasega Tallinnast välja pääseda. 4. detsembri õhtul jõudsid nad Tallinna lähedal asuvasse Iru külla talupoeg Gustav Tupsi tallu. Neid märgati ja 15 politseinikku piiras talu ümber. Revolutsionääridel kästi alla anda. Vastuseks kõlasid revolvrilasud. Ebavõrdne võitlus kestis kella kümnest õhtul kuni kella seitsmeni järgmisel hommikul. Tallinnast kutsuti kohale veel 30 politseinikku kuulipildujaga. Maja lasti sõelapõhjaks, Sommerlingi kaaslased langesid, kuid Sommerling jätkas võitlust, kuni tuppa visatud käsigranaadid tegid ta elule lõpu. See kangelaslik episood on tuntud Iru lahingu nime all.

Lisaks lugemispala lõpus toodud küsimustele ja ülesannetele võib lasta klassil võrrelda talupoegade ülestõusu Mahtra mõisas ja tööliste ülestõusu Tallinnas. Õpilased tulevad paremini toime erinevuste esiletoomisega. Kõige olulisem erinevus oli organisatsiooni ja selge tegevusplaani puudumine talupoegadel ja nende olemasolu töölistel. Nii kujundame õpilastes arusaamist töölisklassist kui ühiskonna kõige revolutsioonilisemast jõust, kes võitleb sihiteadlikult partei juhtimisel. 1. detsembri ülestõusu ebaõnnestumise põhjustena märgiksime ülestõusnute jäämist kaitsele pärast esimese edu saavutamist; ebaõnnestumisi eriti tähtsate punktide (sõjaministeerium, Tondi sõjakool) vallutamisel ja tööliste laiade hulkade eemalejäämist, mis oli tingitud püüdest säilitada väljaastumise täielik ootamatus.

49. lugemispala **«Johannes Lauristin»** käsitlemisel tuleb lahendada kaks põhilist ülesannet: anda õpilastele üle-

---

[1] Vabaduse koidikul. Koostanud A. Sunila. Tallinn, 1964, lk. 188.

vaade selle silmapaistva revolutsionääri ning riigimehe tegevusest ning luua kujutlus poliitvangide elust kodanlikus vanglas.

Tuleks rõhutada, et J. Lauristin õppis töö kõrval ja tänu headele võimetele omandas kiiresti teadmisi. Karjapoisina karjamaale minnes pistis ta sageli mõne raamatu põue, et seda vabamal hetkel lugeda. Hiljem, «Volta» tehases treiali õpipoisina töötades, käis Johannes õhtustel kursustel, kus võeti läbi kõrgema algkooli programmi. Ka keskkooliharidus tuli õhtuti omandada. Lauristin jõudis pärast tööd Tallinna sadamas vaevalt kodus käia ümber riietumas ja söömas. Pärast seda, kui pikk päev oli seistud tuule ja vihma käes, oli õppida vägagi raske. Kuid Lauristin tuli sellega hästi toime.[1] Õhtukoolis tegutses salaja grupp kommunistlikke noori. J. Lauristin ühines peagi nendega. Sinna kuulus ka Vilhelmine Klementi, kellel politsei silma peal pidas. Kuna J. Lauristin toimetas ajakirja «Noor Tööline» ja ei varjanud oma kommunistlikke vaateid, siis tehti tal koolis varsti elu kibedaks. 1922. aastal heideti Klementi ja Lauristin Tallinna Õhtukeskkoolist välja. Haridusministeerium võttis neilt õiguse mistahes teise kooli astuda.

Nüüdsest peale pühendus noormees täielikult revolutsioonilisele tööle. Ta aitas välja anda ajalehte «Tallinna Tööline», mis peagi keelati. Varsti ilmus tööliste ajaleht uue nime all. Nimed vaheldusid («Punane Täht», «Meie Lipp», «Uus Töö», «Meie Hääl», «Tööline» — vt. lk. 177), kuid sisu jäi endiseks. Tööd ja muret oli lehtede väljaandmisega palju. Alatasa oli puudus rahast. Nii mõnigi kord panid töölised ise vajaliku summa kokku, et maksta trükikojale trükkimise eest. Lehte aitasid levitada töölised. Sageli tuli kiirustada, sest kardeti, et politsei võib lehe mõne julgema artikli pärast keelata. Siis tuli valmistrükitud leht peita, et seda hiljem vabrikutes salaja käest kätte anda.

Kodanlus taipas, et töölisajalehtede taga seisab EKP, kelle tegevus oli seadusega keelatud. Mõisteti, et J. Lauristin täidab partei ülesandeid, kuigi seda ei saadud otseselt tõestada. Lauristini vangistamiseks oli tarvis leida mingi ettekääne. Kohe pärast Jaan Kreuksi mõrvamist areteeritigi Lauristin. Teda süüdistati ühenduse pidami-

[1] D. Rudnev, Johannes Lauristin. Tallinn, 1962, lk. 28—29.

ses Kreuksiga. Lauristini ja teiste vangistatud kommunistide vastu andis kohtus tunnistusi reetur Linkhorst, kes mõni aeg varem oli välja andnud Viktor Kingissepa. Reeturi tunnistus viis noore revolutsionääri 7 aastaks vanglamüüride taha.

Täiendanud eeltoodud faktidega jutustust Johannes Lauristini noorusest ja revolutsioonilise tegevuse algusest, laseb õpetaja klassil tutvuda õpiku materjalidega poliitvangide elu kohta ja lisab järgmised seigad. Mingid raskused ei suutnud murda kommunistide võitlusvaimu. Kuigi vanglas olid meeleavaldused keelatud, toimus neid siiski. Ühest sellisest jutustab Olga Lauristin (Johannes Lauristini abikaasa, kel samuti tuli vaevelda vanglas) järgmist.[1]

Lähenes esimene mai, töörahva suur võitluspüha. Kirja teel leppisime meestega nii hoovipealses majas kui ka meie all kongis kokku, et kui väljas hakkab liikuma töörahva rongkäik, peab kõlama ka vangimajas võimas «Internatsionaal».

Esimese mai hommikul tundus kogu vanglas erilist ärevat pinget. Hommikusel loendusel oli «mustade»[2] kari palju arvukam kui tavaliselt, näod olid ranged ja kõik nagu hüppevalmis. Ka valvemeeskonda oli suurendatud...

Kokkuleppekohaselt pidime laulu alustamiseks meestele märku andma, lüües pingijalaga kaks korda vastu põrandat. Hommikul pesemas käies tegime koridoris kõik õhuaknad lahti, et laul ka välja kostaks. Kokkulepitud ajal kogunesime trellseina äärde. Müts-müts, käis kaks pauku vastu põrandat ja järgmisel hetkel kajas võimsalt ja vihaselt kõigist poliitvangide kambritest:

«Nüüd üles, keda needus rõhub,
nälg, orjus ikkes hoiavad,
keeb mässul rind ja võitlus lõhub
kõik orjakütked, ahelad...»

«Mustad» jooksid ärevate ja vihaste nägudega alt üles, panid aknad kinni, karjusid: «Lõpetada laulmine!» Ust lahti keerata ja käsitsi meile kallale tulla aga ei juletud, selleks oli meid liiga palju. Nende jõuetu raevutsemine andis meile ainult hoogu. Kui

[1] O. Lauristin, 15 aastat «Demokraatliku Eedeni» trellide taga. — Trellide taga. Mälestusi ja dokumente eesti kommunistide võitlusest kodanlikus vanglas. Tallinn, 1962, lk. 246—247.

[2] Nii hüüti vangivalvureid, kes kandsid mustast riidest mundreid.

olime «Internatsionaali» lõpetanud, järgnesid «Julgesti, vennad, nüüd tööle!», «Punane lipp» ja «Varšavjanka». Hetkeks kadusid trellid ja müürid, sammusime vaimus kaasa tuhandete demonstrantidega punaste lippude ja loosungite all, tundsime, et töörahva suurest võitlusrindest ei saa meid miski lahutada.

Paar tundi hiljem ilmus vanglaülem «mustade» karja saatel meie kambrisse ja tegi teatavaks, et oleme kõik «korrarikkumise eest» karistatud 7-päevase kartseriga. Kuna kartsereid ei jätkunud, siis muudeti kamber kartseriks: võeti ära kõik magamiskotid ja tekid, samuti raamatud ja muud ajaviitevahendid, süüa anti ainult kartserinorm — vett ja leiba. Jalutama ei viidud.

«Internatsionaali» laulmine esimese mai ja 7. novembri hommikul kujunes kindlaks kombeks kõigis vanglates. Seda ei suudetud takistada mingi vahendiga.

Johannes Lauristinist kui riigimehest tuleks rääkida kahel korral: nii käesolevas tunnis kui ka seoses esimese nõukogude aastaga Eestis. Valitsuse juhina jäi ta otsekoheseks ja lihtsaks inimeseks, kes ei sallinud suurte sõnade tegemist ning tühjade lubaduste andmist. J. Lauristin töötas väga palju ega säästnud oma tervist. Eriti pingelised päevad saabusid Suure Isamaasõja puhkemisel, sest J. Lauristin oli üks Tallinna kaitse juhte. 28. augustil 1941. a. asus J. Lauristin miiniristleja «Jakov Sverdlovi» pardale. Laev sai tabamuse ja hukkus Tallinna reidil koos J. Lauristiniga.

Küllaltki keerukas ja ulatuslik on 50. lugemispala **«Eestist saab nõukogude vabariik»** materjal. Siin puutuvad õpilased kokku mõningate üldajaloo elementidega, mille tundmiseta ei ole järgnevad sündmused Eestis ja Suure Isamaasõja algus arusaadavad.

Kõigepealt tuleb peatuda *fašismi* mõiste juures. Sõna *fašism* on tulnud ladina keelest, kus ta tähendas algselt vitsakimpu, ühendust. Kaasaegses tähenduses mõistetakse fašismi all kapitalistlikes riikides kujunenud kõige tagurlikumat poliitilist liikumist, mis jõhkra vägivallaga surus maha igasuguse vastupanu, hävitas kõik demokraatlikud vabadused, pidas täisväärtuslikuks ainult oma rahvust (šovinism ehk marurahvuslus) ja valmistus röövellikeks vallutussõdadeks. Fašism tekkis 1919. aastal Itaalias ja mõni aasta hiljem Saksamaal. Itaalias tulid fašistid võimule 1922. aastal, Saksamaal 1933. aastal ning kehtestasid avalikult terroristliku diktatuuri.

Õpilastele tuleb selgeks teha, et täiesti väär on siduda fašiste mingi kindla rahvusega. Tuleb rõhutada, et fašistid olid töörahva kõige õelamad vaenlased, keda leidus paljudes kodanlikes riikides, sealhulgas ka Eestis.

Kasutada võiks õpikus leiduvat kaarti «Fašistide vallutused Euroopas enne Suurt Isamaasõda», kus Saksamaa ja Itaalia on tähistatud pruuni värviga, nende poolt okupeeritud alad ookriga, liitlasriigid aga viirutusega. Fašismi agressiivne olemus peaks selle tummkaardi alusel hästi välja tulema. Kaardist järeldub, et Nõukogude Liit, kelle hävitamine oli fašistide üks peamisi eesmärke, pidi paratamatult astuma samme oma piiride julgeoleku kindlustamiseks. Üheks võimalikuks Nõukogude Liidule kallaletungimise suunaks olid Balti riigid (sealhulgas ka Eesti), kelle sõltuvus fašistlikust Saksamaast järjest kasvas. Kuna Inglismaa ja Prantsusmaa olid Saksamaaga sõjaseisukorras, ei saanud nad Eesti suhtes korrata sama poliitikat, nagu 1918.—1919. aastal. Saksamaa ei pidanud kasulikuks alustada kohe sõda Baltimaade kaudu, kuna ta polnud veel valmis suureks sõjaks Nõukogude Liiduga. Nii jäi Eesti kodanlus ilma välisabist ja seisis silm-silma vastu oma töörahvaga, kelle olukord puhkenud maailmasõja tingimustes pidevalt halvenes. Kõike seda võttis arvesse EKP.

1940. aasta aprillis toimus Tallinnas EKP salajane konverents, kus lähemaks ülesandeks seati kodanliku võimu kukutamine.

Sobiv aeg saabus 1940. aasta juunikuu keskel, mil Nõukogude Liit nõudis Eestis niisuguse valitsuse moodustamist, kes täidaks ausalt vastastikuse abistamise lepingu kohustusi. Kodanlus oli sunnitud nõustuma täiendavate Nõukogude vägede toomisega Eestisse. Need väed ei sekkunud Eesti töörahva ja kodanluse siseasjadesse, kuid nende kohalviibimine võttis kodanluselt tahtmise haarata relvi. Seega sattus eesti kodanlus ootamatult täbarasse olukorda, töörahval aga avanes võimalus võtta revolutsioonilise väljaastumise teel riigis võim enda kätte.

21. juuni sündmusi on õpikus käsitletud napisõnaliselt. Siin on vajalik õpetaja täiendav jutustus, mis tugineb revolutsionäär Oskar Sepre mälestustele.[1]

---

[1] O. Sepre, Saabus päev. 1940. a. revolutsioonilistest sündmustest osavõtjad jutustavad. Tallinn, 1960, lk. 105—115.

See oli 20. juuni õhtul 1940. aastal. Kuigi ametlikult olid kõik koosolekud keelatud, kogunes Tallinna Töölisvõimlasse ikka rohkem inimesi. Töölised tulid esialgu ettevaatlikult. Politseinikud (ja neid oli Töölisvõimla ümbruses niisama rohkesti nagu nuhkegi) kedagi kinni ei pidanud. Nad lootsid nähtavasti rahvast kohutada oma kohalolekuga. Inimesi kogunes järjest rohkem, kuni suur saal oli viimase võimaluseni tulvil.

Koosolek algas Neeme Ruusi kõnega, mida kuulati suure tähelepanuga. Rahva meeleolu tõusis. Korraga hüüti rahva hulgast: «Nuhid välja!» See nõudmine leidis elavat toetust. Ja äkki tõusidki siit-sealt kümme-viisteist meest, kaabud sügavalt silmadele tõmmatud, ja pugesid saalist välja. Nuhid pagesid.

See tõstis veelgi meeleolu. Peeti kõnesid, kus nõuti uut valitsust ja tervitati Punaarmeed. Koosoleku lõpul kõlas võimsalt «Internatsionaal». Pikkamööda lahkusid koosviibijad. Meie aga hakkasime kibekiiresti ette valmistama homseks määratud tööliste meeleavaldust. Hangiti punast riiet, tehti lippe ja loosungeid. Vanade revolutsionääride abil otsisime üles ajaloolised punased võitluslipud. Tuli muretseda veoauto, millelt saaks kõnelda. Vabaduse (nüüd Võidu) väljakul mingit tribüüni ei olnud.

Varahommikul mindi lippude ja loosungitega laiali vabrikutesse. Ruttasin Vabaduse väljakule. Meeleavaldajaid veel ei olnud, küll aga seisis seal arvukalt politseinikke. Peagi jõudsid kohale tööliste hulgast määratud korrapidajad, kes nõudsid, et politseinikud lahkuksid. Politseinikud eemaldusidki, kuid jäid kaugemale passima, et võimaluse korral vahele segada.

Ikka arvukamalt kogunes inimesi. Oodati. Põnevus suurenes. Ja siis hakkas kostma revolutsiooniline laul. Tööliste kolonnid marssisid väljakule. Näis, et neil ei tulegi lõppu. Algas miiting, mille järel rahvas liikus edasi Kadriorgu, lossi juurde, kus elas president K. Päts. Edasi mindi Patarei vangla juurde. Vabastatud poliitvangid pandi veoautodele ja viidi Tallinna kõige paremasse hotelli «Kuld Lõvi».

Nüüd kogunesid demonstrandid Toompeale. Siin moodustati vabatahtlikest relvastatud organisatsioon korra pidamiseks, kes võttis lossi valve sõduritelt üle. Lossi uksed avati, kuid rahval paluti mitte tungida lossi, vaid jääda selle esisele platsile. Lossi rõdult pidas Johannes Lauristin rahvale sütitava kõne. Tema järel esinesid teised revolutsionäärid. Hämardus, kuid oodati kannatlikult teadet uue valitsuse moodustamise kohta. Lõpuks saabus see teade, mis loeti ette lossi rõdult. Valitsuse juhiks sai arst ning kirjanik Johannes Vares. Ministrite hulgas ei olnud ühtegi kapi-

talisti. Teade uue valitsuse moodustamisest võeti kiiduavaldustega vastu. Pikkamööda hakkas rahvas laiali minema. Lossis alustas tegevust uus valitsus.

Kuu aega hiljem, kui kokku tuli uus Riigivolikogu (võrdub parlamendi ehk ülemnõukoguga), kuulutati Eesti Nõukogude Sotsialistlikuks Vabariigiks. Tema valitsuse juhiks sai Johannes Lauristin.

See oli kolmas kord, mil Eestis kuulutati välja nõukogude võim. Õpilastega koos tuleks meenutada varasemaid kordi (1917. a. oktoobris Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni ajal ja 1918. a. novembris Eesti Töörahva Kommuuni väljakuulutamisega). Sellepärast me räägime, et 1940. aastal toimus Eestis nõukogude võimu taaskehtestamine.

Ülevaade eesti töörahva võitlusest ja võidust lõpeb 51. lugemispalaga **«Esimene nõukogude aasta Eestis»**. Siin avanevad head võimalused kordamiseks ja materjali sidumiseks Nõukogude Liidu vanemate vennasvabariikide ajalooga. Aega selleks peaks jätkuma, sest pala maht on üsna väike.

Kohe lugemispala algul, kui juttu on Balti vabariikide vastuvõtmisest Nõukogude Liitu, tuleb meelde tuletada, mis aastal ja millistel kaalutlustel loodi Nõukogude Liit ja millised olid esimesed liiduvabariigid. Edasi märgib õpetaja, et 1920—30-ndatel aastatel moodustati 5 iseseisvat nõukogude vabariiki Kesk-Aasias (Turkmeeni, Usbeki, Tadžiki, Kasahhi ja Kirgiisi NSV). 1936. aasta konstitutsiooni vastuvõtmise ajal oli juba 11 liiduvabariiki. 1940. aastal lisandus neile veel 5 liiduvabariiki meie suure kodumaa läänepiiril: Karjala-Soome, Moldaavia, Leedu, Läti ja Eesti. Nii kuulus enne Suurt Isamaasõda Nõukogude Liitu 16 liiduvabariiki. Hiljem (1956. a.) muudeti Karjala-Soome NSV autonoomseks vabariigiks Vene NFSV koosseisus ja vabariikide arvuks jäi 15. Nõukogude Liidu koosseisus sai Eesti NSV vanemate vennasvabariikide abiga kiiresti lahendada sotsialistliku revolutsiooni ülesandeid. Millised need ülesanded olid, sellele juhib tähelepanu ülesanne «Jutusta järgmise kava kohaselt esimesest nõukogude aastast Eesti NSV-s».

Õpetaja peaks lisama järgmisi fakte. Õige lühikese ajaga võeti Eestis kapitalistidelt ära ja kuulutati rahva omandiks (s. t. natsionaliseeriti) kõik pangad, ligemale 1000 vabrikut, ettevõtet ja töökoda, üle 400 suurema

kaupluse, umbes 9200 suurt üürimaja linnades. Neid ettevõtteid hakkasid nüüdsest peale juhtima töörahva esindajad. Seoses mitme vabriku tööleasumisega kahes ja kolmes vahetuses suurenes tööliste arv poole aasta jooksul 23 000 inimese võrra. Eesti majandus hakkas arenema plaanipäraselt. Eriti kiiresti pidi suurenema põlevkivi ja turba tootmine, ehitusmaterjalide valmistamine, masina-ehitus- ning tekstiilitööstuse toodang.

Maareformiga anti maad 53 000 talupojale. 26 500 talupoega rajasid täiesti uue talumajapidamise. Hoonete püstitamiseks ning loomade ja tööriistade ostmiseks andis Nõukogude riik neile laenu. Loodi 250 hobulaenutuspunkti, kust uusmaasaajad võisid saada põllutööde tarvis hobuseid.

Loomulikult ei meeldinud see kapitalistidele ja kulakutele. Nad proovisid igasuguse kavalusega oma varandust säilitada. Et vältida maa ülejääkide äravõtmist, püüdsid kulakud oma talu sugulaste vahel «ära jaotada». Kavalamad aga ruttasid «vabatahtlikult» talu kehvemaid ääremaid senistele sulastele andma, et hiljem neid maatükke tagasi võtta. Maa- ja linnakodanlus ei julgenud esimesel nõukogude aastal avalikult välja astuda nõukogude võimu ja rahva vastu. Olukord muutus aga Suure Isamaasõja alguses, kui nad muutusid saksa fašistide käsilasteks ja hakkasid jagama hoope selja tagant.

Esimesel nõukogude aastal rajati Eestis 113 riiklikku majapidamist — sovhoosi. Tehti ettevalmistusi ka kolhooside asutamiseks, kuid sõda tuli vahele.

Lähemalt tuleks kommenteerida pioneeriorganisatsiooni loomist Eestis. Teatavasti asutati nõukogude noorsoo avangard — Üleliiduline Leninlik Kommunistlik Noorsooühing — 29. oktoobril 1918. aastal. Tema noorem kaaslane — V. I. Lenini nimeline pioneeriorganisatsioon — loodi kolm ja pool aastat hiljem, 19. mail 1922. aastal. 1940. aastaks kuulus pioneeriorganisatsiooni juba üle 10 miljoni lapse. Nendega ühinesid nüüd ka Eesti pioneerid.

Ka kodanlikus Eestis oli tegutsenud väiksearvuline pioneeriorganisatsioon, kuid mitte selle nime all. 1930. aastal alustas Tallinna Tööliste Majas tegevust tööliste lasterĩng, mis tegelikult oli pioneerirühm. Lapsed tulid kokku 2 korda nädalas. Vanemad seltsimehed jutustasid lastele V. I. Leninist ja elust Nõukogudemaal. Koos mängiti,

lauldi revolutsioonilisi laule ja õpiti isetegevusettekandeid tööliskoosolekutel esinemiseks.[1] Pioneerid armastasid teha võimlemisharjutusi ja püramiide. Neile muretseti ühtlane spordiriietus, mille valgele särgile oli õmmeldud punane viisnurk. Mõnikord usaldati pioneeridele päris tõsiseid ülesandeid, nagu töölisajalehtede müümine, lendlehtede peitmine ja poliitvangidele — «sugulastele» vanglasse pakkide viimine. Pioneerirühmas said lapsed esimesed revolutsioonilise võitluse kogemused. 1934. aastal, kui Eestis kehtestati fašistlik diktatuur, keelati ka pioneeride tegevus. Pioneeriorganisatsioon jätkas tööd alles 1940. aastal pärast nõukogude võimu taaskehtestamist. Nüüd olid tingimused hoopis teised ja pioneeriorganisatsioon muutus kiiresti massiorganisatsiooniks.

Uued sõnad ei tohiks raskusi teha. *Aguli* all mõistame viletsate majadega eeslinna, kus elasid peamiselt vaesed töölised. *Masina-traktorijaam* oli riiklik põllumajanduslik ettevõte, mis abistas kolhoose ja talupoegi põllutööde läbiviimisel, kuna kolhoosidel enestel sel ajal veel traktoreid ei olnud. *Polikliinik* peaks olema tuttav juba igapäevasest elust.

9. NÕUKOGUDE RAHVA SUUR ISAMAASÕDA

Õpperaamatu eelviimane peatükk on pühendatud Nõukogude Liidu Suurele Isamaasõjale, mille käsitlemisel saab õpilastele mõistetava ja emotsionaalse materjali abil selgitada nõukogude patriotismi olemust ning suurt hingestavat jõudu võitluses vihatud vallutajatega. Selle teema õpetamine taotleb järgmisi kasvatuslikke eesmärke.

● Sõjalis-patriootilise tunde kujundamine, milleks kasutatakse konkreetseid näiteid nii rindel võidelnud kui tagalas töötanud nõukogude inimeste kangelaslikkusest.

Kommunistliku Partei juhtiva ja suunava osa rõhutamine; selle tõsiasja esiletoomine, et just partei koondas Nõukogudemaa kõik jõud võitlusele vaenlase vastu ning tänu sellele saavutas nõukogude rahvas maailmaajaloolise tähtsusega võidu.

---

[1] B. Nedzvetski, Pioneerirühm Tallinna «Tööliste Majas». «Nõukogude Kool» 1965, nr. 9, lk. 714—719.

● Meie maa rahvaste vennaliku sõpruse rõhutamine. Suur Isamaasõda näitab veenvalt rahvaste sõpruse suurt jõudu. Nõukogude Liidu kohale kerkinud oht ei viinud rahvaste koostöö nõrgenemisele, vaid liitis rahvaid veelgi tugevamini.

● Õiglase ja ebaõiglase sõja mõiste selgitamine. Suur Isamaasõda oli meie maa rahvastele õiglane kaitsesõda, mida peeti maailma esimese sotsialistliku riigi vabaduse ja sõltumatuse nimel. Fašistid seevastu pidasid ebaõiglast vallutussõda, mis kutsus esile enneolematult ulatusliku partisanivõitluse. Purustades õiglases sõjas sissetungijad, aitas Punaarmee ka teiste maade rahvastel vabaneda fašistlikust vägivallavõimust.

Kahtlemata on IV klassi õpilastel Suure Isamaasõja kohta palju (kuid paraku süsteemituid ja piisavalt mõtestamata) eelteadmisi. Selle teema õpetamisel tuleb püüda need teadmised viia elementaarsesse süsteemi. Väga mitmekesiseid võimalusi on õpetuse näitlikustamiseks filmide, diafilmide, piltide ja ilukirjanduse kasutamise näol. Lahutamatuks kaaslaseks tunnis peaks olema suureformaadiline Suure Isamaasõja kaart, et lapsed omandaksid õige kujutluse heitluse mastaapidest. Kuna sõda veeres kahel korral ka üle meie koduvabariigi, siis on õpetajal võimalik kasutada kooli lähikonnast pärinevat konkreetset materjali. Matk Suure Isamaasõja lahingukohale, lillede viimine langenud sõjameeste kalmudele, tutvumine vastavat perioodi valgustavate väljapanekutega kohalikus muuseumis — kõik need klassivälise töö vormid on siin omal kohal.

Õpik pakub materjali neljaks tunniks. Viies tund tuleks varuda kordamiseks, mis aitab ette valmistada lühikest kirjalikku tööd järgmise tunni alguses.

Peatüki tiitelleht on antud kolmest fotost koosneva montaažina. Kõige ülemisel pildil näeme talvisel lennuväljal nõukogude pommituslennukit konstruktor Tupolevi töökojast (ANT-40). Lennuki kolmeliikmeline meeskond saab viimased korraldused enne lahingulendu (pommid tiibade all on selgesti näha). Niisugune lennuk võis võtta kaasa kuni 1000 kg pomme ja lennata 360 km tunnikiirusega 9 kilomeetri kõrgusel ning 1000 km kaugusele. Suure Isamaasõja esimestel aastatel oli see meie maa kõige kiirem pommituslennuk.

Keskmisel pildil on kujutatud talvine rindetee. Jalavägi rühib edasi, neile tulevad vastu laskemoonaautod, mis lähevad mürskude, miinide ja muu sõjavarustuse järele. Küllaltki paljuütlev on alumine pilt. Fašistlikud vallutajad maksid oma kallaletungi eest kallist hinda. Nende kaotused 22. juunist 1941 kuni 9. maini 1945 ületasid Idarindel 7,5 miljonit sõdurit ja ohvitseri. Teistel rinnetel kaotas fašistlik Saksamaa kogu Teise maailmasõja jooksul alla 2 miljoni mehe. Just meie kodumaa oli see jõud, mis murdis fašistlike maailmavallutajate sõjalise jõu.

52. lugemispala **«Fašistid tungivad Nõukogudemaale»** käsitlemine peaks algama kordava vestlusega Saksamaa senistest vallutustest Euroopas. Lk. 194 saab näidata neid 11 riiki, mis alistati enne kallaletungi Nõukogude Liidule, aga samuti viit liitlasriiki (Itaalia, Soome, Ungari, Rumeenia ja Bulgaaria). Fašistidele tundus, et nende sõjalisele jõule ei suuda enam keegi vastu panna. Pealegi olid nad sõlminud umbes kahe aasta eest Nõukogude Liiduga mittekallaletungilepingu, mille varjus valmistati salaja ette suurt vallutussõda. Ka sõja algushetk valiti ootamatu — varased koidikutunnid vastu pühapäeva. Kallaletungi alguse kohta loevad õpilased ise õpikust.

Järgneb õpetaja kommentaar, milles selgitatakse *õiglase* ja *ebaõiglase sõja* mõistet ning esitatakse (võib kujutada ka tahvlil) mõningaid andmeid sõjatehnika ja sõjavägede arvukuse kohta. Nõukogudemaa vallutamiseks koondasid fašistid 5,5 miljonit meest (nendest 4,6 miljonit sakslast, ülejäänud olid Saksamaa liitlaste armeed), 48 000 suurtükki ja miinipildujat, 2800 moodsat tanki ja 5000 lennukit.[1] Fašistlikel vägedel olid ligi kaks aastat kestnud sõdade kogemused, nende varustamiseks töötas peaaegu kogu Euroopa tööstus.

Punaarmee ei olnud 1941. aasta suvel sõjaks veel täiesti valmis. Meie riigi juhtkond teadis, et seisab ees sõda fašistidega, kuid arvati, et Hitler ei söanda veel nii vara Nõukogudemaad rünnata. Seepärast olid meie läänepiiridel paiknevad väed vaenlase vägedest arvuliselt peaaegu kaks korda väiksemad. Moodsaid tanke oli Punaarmeel vaid 1500. Nõrga soomusega vananenud tankidest (need

[1] Nõukogude Liidu Suur Isamaasõda. Lühike ajalugu. Tallinn, 1968, lk. 32.

on kujutatud lugemispala päisillustratsioonil) oli aga lahingus vähe kasu. Palju kahju tegi kallaletungi ootamatus. Kõige suuremaid kaotusi kogu pika sõja vältel kandis Punaarmee just esimesel sõjapäeval, mil üksnes lennuväljadel hävitati 900 lennukit. Sideliinid olid purustatud ning paljud käsud ei jõudnud üldse väeosadeni, kes pidid võitlema omapead. Sellises keerulises olukorras ilmnes kõige selgemini nõukogude inimeste massiline kangelaslikkus. Fašistid kohtasid sellist vastupanu, mida nad varem polnud kusagil näinud. Nad liikusid küll jõudsalt edasi, kuid väga suurte kaotuste hinnaga.

Õpiku piiratud ruum ja tunni napp aeg võimaldavad jutustada vaid üksikutest kangelastest. Õpetaja rõhutagu, et kangelasi oli kümneid tuhandeid. Tingimata tuleks rääkida otse piiril asunud Bresti kindluse kangelasteost ja sellest, et sinna on rajatud suur memoriaalkompleks. 3500 kindluses viibinud sõdurit ja piirivalvurit tõrjusid 28 päeva jooksul tagasi mitu korda tugevama vaenlase rünnakuid. Kaitsjatel oli puudus sõjamoonast, toidust, veest ja ravimitest. Fašistid olid vallutanud terveid riike nädala-paariga. Siin aga kirjutasid nõukogude sõdurid nõrkeva käega kindluse seintele: «Sureme, kuid ei alistu! Hüvasti, kodumaa!»

Visalt kaitses Punaarmee Eesti NSV-d ja meie pealinna Tallinna. Elanikud ehitasid linna ümber kaitseliine. Iga päev oli väljas ligi 25 000 inimest, kes rajasid kolme kaitsevööndit. Osa kaevikuid tuli raiuda paesesse pinda. Seati üles tankitõkkeid. Tähtsamad maanteed mineeriti. Tallinna tehastes valmistati Punaarmeele relvi. Tehti ka neli soomusrongi, mis võtsid osa linna kaitsmisest. Kõik see aitas tagasi tõrjuda fašiste, kes olid sunnitud Tallinna vallutamiseks kohale tooma uusi abijõude.

Linna kaitsjate esiridades olid Balti laevastiku meremehed. Sõjalaevade võimsad kahurid toetasid punaväelasi. Osa madruseid läks maale, et koos jalaväega vaenlasi tagasi lüüa. Nende hulgas oli kommunistlik noor, sõjalaeva «Minsk» madrus Jevgeni Nikonov, kelle kangelasteost õpikus jutustatakse. Relva haarasid ka Tallinna töölised, kes moodustasid omaette väeüksuse — Tallinna Töölispolgu. See väeosa asus kaitseliinile Kadriorus, kus vaenlane oli jõudnud juba Kadrioru lossini. Tallinna töölised valmistusid vasturünnakuks. Kokkulepitud ajal avasid reidil seisvad sõjalaevad fašistide pihta marulise

tule. 40 minutit hiljem sööstsid edasi punaarmeelased, madrused ja töölised, keda viis rünnakule juba kodusõjas võidelnud alampolkovnik Karl Kanger. Vaenlane paisati tagasi Lasnamäele. Alles siis, kui viimased laevad 28. augustil põlevast sadamast lahkusid, taandusid Tallinna kaitsjad laevadele. Seda kujutabki lk. 204 olev pilt. Laevade teekond Tallinnast Leningradi oli väga raske. Suurem osa Soome lahe rannikust oli juba vaenlase käes. Laevatee oli täis miine. Õhust pommitasid fašistide lennukid, kaldalt tulistasid kahurid. Paljud laevad ja tuhanded inimesed hukkusid. Kuid laevastiku põhijõud jõudsid siiski Kroonlinna ja Leningradi.

Pärast Tallinna langemist jätkus võitlus Saaremaal ja Hiiumaal, mis asusid nüüd suurest rindest ligi 400 km eemal. Eesti saarte hõivamiseks pidid fašistid tooma vägesid Leningradi alt, mis veidi kergendas Lenini linna kaitsmist. Saaremaaga on seotud veel huvitav episood. Augustikuus tõusid Saaremaa lennuväljadelt õhku meie lennukid, et sooritada ootamatu õhurünnak fašistliku Saksamaa pealinnale Berliinile. Vaenlane oli teatanud kogu maailmale, et Nõukogude lennuvägi on hävitatud ja ei oodanud ida poolt mingit rünnakut. Berliin ei olnud isegi pimendatud. Kui Nõukogude lennukid linnale lähenesid, siis arvasid sakslased, et tegemist on oma lennukitega, mis täidavad öist ülesannet. Rünnak Berliinile tuli neile nagu välk selgest taevast. Kõik meie lennukid jõudsid õnnelikult Saaremaale tagasi. Teade vaenlase pealinna edukast pommitamisest andis nõukogude inimestele neil rasketel päevadel uut indu.

Ägedate lahingutega vallutasid fašistid oktoobrikuu alguseks Saaremaa ja paar nädalat hiljem ka Hiiumaa. Detsembri alguses langes viimane Eesti saar — Osmussaar.

Mõningaid kommentaare vajab Tartu lähedal Riia maantee ääres paiknev fašismiohvrite mälestusmärk, mille värvifoto on 205. leheküljel. Pärast Tartu vallutamist organiseerisid fašiste abistanud kohalikud kodanlased endisel Näituseväljakul koonduslaagri, kuhu veeti tuhandeid ausaid nõukogude inimesi. Suur osa koonduslaagri vangidest viidi koidikul bussidega linnast välja Riia maantee ääres asuva tankitõrjekraavi juurde ja lasti seal maha. 12 000 süütu inimese hukkamise kohale ongi püstitatud see mälestusmärk. Üldse tegutses

fašistliku okupatsiooni ajal Eestis üle 20 koonduslaagri.

Selle tunni mõistetest on kõige keerukam *fašistlik okupatsioon*. Seoses 1918. aasta sündmustega kuulsid õpilased Saksa sõjaväe võimust Eestis. Võõra sõjaväe vägivallavõim on okupatsiooni üks peamine, kuid mitte ainus tunnus. Okupatsioon on teise riigi maa-ala hõivamine sõjaväe abil. Sealjuures ei tohi okupeeriv riik sellel maal kehtestada oma seadusi. Nii ütleb rahvusvaheline õigus. Saksa fašistid tallasid need nõuded aga hoolimatult jalge alla ning kehtestasid okupeeritud aladel kõige jõhkrama vägivallavõimu, mida nimetataksegi fašistlikuks okupatsiooniks.

Nõukogude Liidu kangelane on meie kodumaa kõige kõrgem aunimetus eriti silmapaistvate kangelastegude eest. Koos selle aunimetusega antakse kangelasele Lenini orden ning viisnurkne «Kuldtähe» medal. Suures Isamaasõjas anti see aunimetus 11 521 kangelasele, kelle hulgas oli ka 10 eestlast. Autasustatute suur arv kõneleb juba ise enda eest.

53. lugemispala jutustab Suure Isamaasõja kõige raskematest aegadest, mil vaenlane oli tunginud sügavale meie maale ja nõukogude rahval tuli Kommunistliku Partei juhtimisel pingutada kogu jõudu kodumaa kaitsmiseks. Pala koosneb kolmest episoodist, millest esimene kõneleb Leningradi blokaadist, teine ajaloolisest lahingust Moskva all 1941. aasta lõpul ja kolmas partisanide võitlusest vaenlase tagalas.

Käsitledes Leningradi kangelaslikku kaitsmist, tuleks lähemalt jutustada «Elu teest», näidates ühtaegu kaardil selle trassi üle Laadoga. 1941. aasta hilissügisel piirati Leningrad igast küljest sisse. Elu linnas oli väga raske. Linna saatus olenes sellest, kas sõdureid ja elanikke suudetakse toiduga varustada. Blokaadi alguses õnnestus vaenlasel põlema süüdata suured toidumoonalaod. Leningradis anti inimese kohta ainult 80 grammi leiba päevas. Sõdurid ja töölised said veidi rohkem leiba, et nad suudaksid võidelda ja töötada. Esialgu varustati linna õhuteed kaudu. Kuid transpordilennukeid oli vähe ja neid varitsesid vaenlase hävituslennukid. Jäi ainult üks väljapääs — üle Laadoga järve tuli rajada ajutine jäätee, mida leningradlased hakkasid õigusega nimetama «Elu teeks».

Kirjanik A. Saparov kirjutab oma dokumentaaljutustuses «Elu tee» järgmist.[1]

«Elu teed» pole võimalik unustada. Kujutlege ääretut valget lagendikku lõpmatu hulga teemärkidega, mis algavad kaldalt ja ulatuvad nii kaugele kui silm seletab. Teie ümber on külm jäine vaikus. Üksnes lumi keerutab kõrgete hangede ümber. See ongi talvine Laadoga.

Ent pruugib vaid tõusta tuulel, kui kõik muutub: järvel möllab tuisk, õigemini lumetorm. Rahuajal ei söandanud inimesed tuisuga järvele minna. Sõjaajal aga muutus kõik. Leningrad ootas toitu. Ja pidi seda saama — maksku mis maksab.

«Elu tee» töötas igasuguse ilmaga. Lääne poole, sissepiiratud linna, liikusid nii päeval kui öösel valgeks värvitud veoautode kolonnid jahu, suhkru, konservide, või, liha ja teiste toiduainetega, millest olenes nälgivate inimeste pääsmine. Leningradist itta liikus niisama lõputu autode vool. Sõitsid naised ja lapsed, kes jätsid maha kodulinna, et kergendada selle kaitsmist, veeti välja masinaid, mida vajasid uued sõjatehased Uraalides või kaugel Siberis.

«Elu tee» meenutas pigem lahinguvälja kui ühendusteed. Harva õnnestus autol ületada Laadoga ilma õhurünnaku või suurtükitule alla sattumata. Siin-seal teeservas mustendasid veoautode põlenud kered. Teed kaitsvatel Nõukogude lennukitel tuli alatasa astuda võitlusse vaenlasega. Autode liikumist takistas enneolematult külm talv. Niipea kui mootor seisatus, oli teda väga raske uuesti käima panna. Bensiiniga tuli aga olla väga kokkuhoidlik.

Kuid siiski sai Leningrad toitu ja varustust. 1941. aasta lõpul suurendati leivanormi 200 grammile päevas. Seda oli väga vähe, kuid siiski rohkem kui varem. Kevadeks, jäälagunemise ajaks oli linna veetud kahe kuu toiduvarud, kuigi tuli liikuda ohtlikult nõrgal jääl. Autojuhid sõitsid lahtiste ustega, et jõuaks kabiinist välja hüpata, kui auto läbi jää vajuma hakkab. Osa juhte läks koos autoga järve põhja. «Meil Leningradis on kõik kangelased,» kirjutas üks leningradlane, «aga kui ma näen inimest Laadogalt, tahaksin tema ees kummardada nagu vapratest vapraima ees.»

Leningradi kaitsmisele on pühendatud kolm illustratsiooni. Lk. 207 kujutatakse esimest, väga külma blokaaditalve. Talvepalee lähedal kai ääres seisab sõjalaev, tagaplaanil on näha Petropavlovskaja kindluse siluett. Lk. 208

[1] A. Saparov, Elu tee. Tallinn, 1962, lk. 71—73.

kujutatakse õhutõrjekahureid Leningradi südalinnas ja autokolonni Laadoga jääl.

Õpiku materjali täiendamiseks tuleks lisada, et 1943. aasta jaanuaris vallutasid Nõukogude väed tagasi Laadoga järve lõunakalda ja taastasid raudteeühenduse linnaga. See tähendas, et blokaad oli osaliselt läbi murtud. Lõplikult murti blokaad aasta hiljem. Nendel sündmustel oli suur tähtsus ka meie vabariigi vabastamise seisukohalt, sest nüüd kandus sõjategevus jälle Eesti piiridesse.

Järgmise episoodina jutustab õpik panfiilovlaste kangelasteost. Ka see episood vajab õpetajapoolseid täiendusi. Fašistid lootsid alistada Nõukogude Liidu 2—3 suvekuu jooksul. Suvi möödus, Punaarmee vastupanu aga tugevnes. Siiski olid Hitler ja tema kindralid oma peatses võidus veendunud. Neile tundus, et pruugib teha veel viimane jõupingutus, vallutada Nõukogude Liidu pealinn Moskva ja võit ongi käes. Hitler määras koguni fašistlike vägede võiduparaadi aja ja korra Punasel väljakul.

Ränkade kaotuste hinnaga õnnestus fašistidel tungida 1941. aasta hilissügisel kuni 25 km kaugusele Moskvast. Kaugemale nad enam ei pääsenud. 1941. aasta lõpp oli Nõukogudemaale väga raske aeg. Paljud sõjatehased olid asunud vaenlase kätte langenud aladel. Rinde lähenedes monteeriti need tehased kiiresti lahti, laaditi vagunitesse ja saadeti kaugele tagalasse — Uraalidesse ning Siberisse. Loomulikult vähenes sel ajal relvade ja laskemoona tootmine. Neil kuudel sooritasid meie töölised tõelisi kangelastegusid. 1941. aasta lõpul võis Sverdlovski linna lähedal männimetsas näha järgmist pilti. Kiiruga oli rajatud tehasehoone vundament ja paigutatud alustele Kiievist toodud masinad. Seinad ja katus puudusid veel, kuid ajutisi juhtmeid mööda saadi elektrivoolu, mis pani masinad käima. Mändidele riputatud elektrilampide valguses töötasid töölised kahes vahetuses, et anda rindele võimalikult kiiresti ja palju relvi. Samal ajal alles ehitati müüre. Kõiges selles ilmnes Kommunistliku Partei suur organiseerimistöö, et suunata kogu maa jõupingutused ühele eesmärgile — vihatud vaenlase peatamisele ja seejärel purustamisele.

Moskva all sai Saksa fašistlik armee esimese suure lüüasaamise osaliseks. Hitleri välksõja plaan kukkus täielikult läbi. Sõda venis pikale. Sel ajal kujunes välja Nõukogude Liidu, Inglismaa ja Ameerika Ühendriikide

sõjaline liit. Fašistide poolt alistatud maades jätkus senisest suurema hooga partisanivõitlus orjastajate vastu. Kõige suurema ulatuse saavutas partisanisõda Nõukogude Liidu okupeeritud läänealadel, eelkõige Ukrainas ja Valgevenemaal.

Partisani mõiste on õpilastele tuntud juba 1812. a. isamaasõjast. Isamaasõja üheks iseloomulikuks jooneks ongi kogu rahva võitlus sissetungijate vastu. Sellepärast on partisanide tegevus vaenlase tagalas isamaasõja üks osa. Partisanide jõud seisnes selles, et nad tulid rahva hulgast ja tegutsesid rahva toetusel, kes partisane varjas ja toiduga varustas. Partisanideks muutus ka osa Punaarmee võitlejaid, kes sõja alguses oma vägedest ära lõigati. Nad taganesid metsadesse, koondusid seal salkadesse ja hakkasid peagi andma vaenlasele ootamatuid ja valusaid hoope. Varsti omandas partisaniliikumine hästi organiseeritud võitluse vormi, mida suunas Punaarmee väejuhatus. Punaarmeelt said partisanid relvi ja lahingumoona.

Lk. 209 oleval fotol näeme partisane raudteed mineerimas. Lisada võiks järgmise fakti partisanide ja Punaarmee koostööst. 1943. aasta suvel toimus suur lahing Kurski kaarel. Valgevene partisanid alustasid «rööpasõda», et takistada sakslastel abivägede toomist. Üheainsa ööga purustati 5900 raudteerööbast, mille tagajärjel jäi liiklus seisma peaaegu kõigil rindele viivatel raudteedel. Punaarmee pealetung kujunes aga edukaks.

Ka okupeeritud Eestis tegutses partisane, kuid siin olid tingimused partisanisõjaks kaugelt keerukamad kui Valgevenemaal ja Põhja-Ukrainas. Eesti metsad ei ole kuigi suured. Pealegi tegutses Eestis küllalt palju fašistide käsilasi, kes olid valmis juhtima vaenlast partisanide jälgedele.

Lähemalt tuleks selgitada, kuidas toimus võitlus vaenlase tankidega. See küsimus tekib õpilastel tavaliselt seoses panfiilovlaste kangelasteoga. Sõja alguses oli vaenlase tankide hävitamine küllalt raske, sest Punaarmeel polnud veel piisavalt tankitõrjesuurtükke. Tavalise suurtüki mürsk tegi tankile vähe kahju, vintpüssi kuul aga põrkas soomuselt tagasi. Varsti võeti kasutusele eriti pika toruga tankitõrjepüssid, mille kuul läbistas tanki soomuse ka 300 m kauguselt. Kõige levinumad olid süütepudelid. Need olid bensiiniga täidetud pudelid, mille korgist oli läbi pandud tükike süütenööri. Nöör süüdati ja pudel

heideti vastu tanki soomust. Leegitsev bensiin valgus tanki sisemusse ja süütas selle. Süütepudeli täpne viskamine nõudis võitlejalt suurt mehisust (tuli ju tank lasta õige lähedale) ning kindlat kätt.

Blokaadi võib iseloomustada kui pikemat aega kestvat piiramist, mille jooksul vaenlast püütakse alistuma sundida mitte niivõrd sõjategevuse, kui just jõudude kurnamise, eelkõige näljutamise teel. *Poliitjuhiks* nimetati Punaarmee komandöri (ohvitseri), kelle ülesandeks oli sõdurite poliitiline kasvatamine, nende võitlusvaimu tõstmine.

54. lugemispala **«Nõukogudemaa vabaduse eest»** algab ülevaatega Suure Isamaasõja kõige otsustavamast ja suuremast heitlusest — Stalingradi lahingust. Varasemates tundides tutvusid õpilased lahingutega, mis kestsid tunde või päevi. Nüüd õpivad nad tundma lahingut, mis kestis ligemale pool aastat. Stalingradi lahing jaguneb kaheks osaks — Stalingradi kaitsmiseks ja Punaarmee vastupealetungiks, mis lõppes vaenlase vägede ümberpiiramise ja hävitamisega.

Õpetajal tuleks täpsustada õpiku väidet, et just Stalingradi all otsustati sõja, Nõukogude Liidu ja kogu maailma saatus. Näidates kaardil Volga alamjooksu ning Stalingradi, jutustab õpetaja, et selle linna vallutamine oleks avanud fašistidele tee põhja poole, Moskva peale ning lõunasse Bakuu suunas. Kuna vaenlane tundis puudust naftast ja bensiinist, püüdis ta iga hinna eest vallutada tähtsat naftatootmise piirkonda Bakuu ümbruses. Sakslased lootsid, et pärast Stalingradi vallutamist astuvad Nõukogudemaa vastu sõtta Jaapan Kaug-Idas ning Türgi Kaukaasias. See oleks muutnud meie maa sõjalise olukorra väga raskeks, sest uute vaenlaste võimaliku pealetungi tagasitõrjumiseks oli jõudu napilt. Just sellepärast võimegi kinnitada, et Stalingradi all otsustati sõja saatus.

Lahingu alguses, 1942. aasta juulis, oli fašistidel Stalingradi juures kaks korda rohkem mehi ja sõjatehnikat kui Punaarmeel. Vaenlase esialgne plaan nägi ette linna vallutamise 25. juuliks. Punaarmee visa kaitse tõttu olid fašistlikud väed sel päeval Stalingradist veel 150 km kaugusel. Alles kuu aega hiljem jõudsid fašistid Stalingradi ja murdsid kohati läbi Volga jõeni. Olukord muutus väga tõsiseks. Nii öösel kui päeval pommitasid vaenlase lennu-

kid linna ja üleveokohti Volgal. Päeval seisis linna kohal tohutu suitsupilv, öösel tulekahjude kuma. (Vt. joonis lk. 211.) Põlev nafta voolas Volgasse ja põles vee peal edasi. Linnas ei olnud vett ega elektrit. Kuid tehased töötasid. Stalingradi traktoritehas remontis otse sakslaste kahuritule all tanke.

13. septembril alustasid sakslased kindral Pauluse juhtimisel otsustavat pealetungi, et haarata kogu Stalingrad enda kätte. Linna kaitset juhtinud kindral Tšuikov kirjutas selle kohta oma mälestustes:

«Kell 12 tulid uued vaenlase jõud Stalingradi kesklinnas rünnakule. Nad ei hoolinud kaotustest, sest neile tundus, et linna saatus on juba otsustatud. Igaüks püüdis jõuda võimalikult kiiresti Volgani. Meie sõdurid nägid, kuidas purjus hitlerlased hüppasid maha tankidelt ja autodelt, karjusid, mängisid suupilli ja isegi tantsisid kõnniteel. Neid langes sadadena meie võitlejate tabavast tulest, kuid nad tungisid ikka edasi.

Pimeduse katte all toodi üle Volga Punaarmee puhanud diviis, kellel õnnestus vaenlane peatada kohati vaid paarisaja meetri kaugusel Volga kõrgest kaldast, mille varjus asusid meie haavatud ja paiknesid laskemoonalaod. Linna kaitsjatel oli enneolematult raske. Päeval pidasid nad lahingut, öösel pidid aga oma seljas kandma positsioonidele kõik vajaliku, mis lakkamatu pommitamise all üle Volga kohale veeti. See kurnas väga inimesi, kuid midagi polnud parata. Nii kestis see päevast päeva, nädalast nädalasse, kuni käis halastamatu võitlus Stalingradi pärast.»

19. novembril algas Nõukogude vägede suur vastupealetung. Selleks ajaks olid jõud tasakaalustunud, tankide ja suurtükiväe osas oli ülekaal juba Punaarmee poolel. Pealetungile eelnes võimas kahurituleettevalmistus, mis lõi puruks Saksa ja Rumeenia vägede positsioonid. Sellest ajast peale tähistatakse igal aastal 19. novembril suurtükiväe päeva.

Lagedas ja jäises stepis piirati sisse ja hävitati terve fašistide armee. See oli enneolematu kaotus. Saksamaal kuulutati välja kolmepäevane lein. Fašismi vastu võitlevad rahvad said võidust Stalingradi all uut jõudu. Nüüdsest peale algas vaenlase väljakihutamine Nõukogudemaalt.

Pala teine pool on pühendatud Eesti Laskurkorpuse võitlusteele ja Eesti NSV vabastamisele 1944. aastal.

Punaarmee eesti rahvusväeosad moodustati 1942. aastal

Uraalides, kus nad said ka väljaõppe. Esimest korda läksid nad lahingusse 1942/43. aasta vahetusel Velikije Luki linna all. (Tingimata näidata kaardil Velikije Luki asukohta.) Selleks ajaks oli Punaarmee Eesti väeosades 27 000 meest, kes võtsid osa linna vabastamisest ja kottijäänud sakslaste väeosade hävitamisest. Pärast neid lahinguid võttis Eesti Laskurkorpus osa Neveli ja Novosokolniki vabastamise operatsioonidest ning seejärel sünnimaa vabastamise lahingutest.

1944. aasta kevadel toodi Eesti Laskurkorpus Narva jõe taha, kus ta asus teisel liinil. Korpuse suurtükiväelased võtsid osa Narva vabastamisest. Edasi viidi eesti sõjamehed üle Lämmijärve Emajõe lõunakaldale, mille olid vabastanud Punaarmee teised väeosad. Eesti väeosade võitlusteed saab jälgida õpikus olevalt skeemilt. Mõnikord kipuvad õpilased üle hindama Eesti Laskurkorpuse osa meie vabariigi vabastamisel. Tuleb rõhutada, et Eesti NSV vabastati nelja armee ühiste jõupingutuste tulemusena. Eesti Laskurkorpus oli üks väeosa nende armeede koosseisus, kes, tõsi küll, võitles erilise innu ja vaprusega.

Eesti NSV vabastamislahingutest on õpikus esitatud kaks episoodi — Emajõe ületamine ja Tallinna vabastamine. Fašistidel oli plaan hävitada kõik Tallinna tähtsamad tööstusettevõtted. Selle kava ajasid nurja Tallinna töölised, kes astusid relvaga hitlerlikele hävituskomandodele vastu. Elu kaalule pannes tegid töölised kahjutuks miinid, millega taheti õhku lasta vabrikud, elektrijaam ja veevärk.

Klassile võiks ette lugeda katkendi NSV Liidu relvastatud jõudude Kõrgema Ülemjuhataja käskkirjast:

«. . . Saavutatud võidu tähistamiseks esitada Tallinna vabastamise lahinguis kõige enam silmapaistnud üksused ja väeosad «Tallinna» nimetuse saamiseks ning autasustamiseks. Täna, 22. septembril kell 23.30 saluteerib meie kodumaa pealinn Moskva Leningradi rinde vapratele vägedele, sealhulgas kindralleitnant Pärna Eesti korpusele, kes vallutas Nõukogude Eesti pealinna Tallinna, kahekümne nelja kogupauguga kolmesaja kahekümne neljast suurtükist.

Eeskujuliku lahingutegevuse eest avaldan tänu Tallinna vabastamise lahingutest osavõtnud vägedele.

Igavene au kangelastele, kes langesid lahingutes meie kodumaa vabaduse ja sõltumatuse eest!

Surm saksa okupantidele!

Kõrgem Ülemjuhataja J. Stalin.»

Selle teema puhul on kohane lähemalt peatuda õpilaste kodukohas toimunud lahingutel. Teretulnud on ka kohtumine endise sõjamehega. See peaks toimuma klassivälise üritusena, sest teema õppimise ajaliselt nappidesse raamidesse ei taha veterani vestlus kuidagi mahtuda.

Nüüd uutest sõnadest. *Sõjatehnika* all mõistame kõike seda, mida näitavad joonised lehekülgedel 218—219, s. t. püsse, automaate, kuulipildujaid, suurtükke, miinipildujaid, tanke, lennukeid jne.

Nii lihtsalt aga õpetaja tavaliselt ei pääse, sest just poisid nõuavad täiendavaid andmeid õpikus kujutatud relvade kohta.

Suure Isamaasõja alguses oli punaarmeelaste peamiseks relvaks vintpüss, sõja lõpul aga püstol-kuulipilduja ehk automaat. Sellest relvast sai tulistada kuni 100 lasku minutis, kuid ainult 300 m kaugusele. Täpseks tulistamiseks pikema vahemaa taha kasutati optilise sihikuga (väike pikksilm püssi peal) varustatud snaiperi vintpüssi.

Vasakpoolne ülemine lennuk on Nõukogude hävituslennuk Jak-3 (konstruktor Jakovlevi nime järgi), mida Suure Isamaasõja aastatel valmistati rohkem kui ühtki teist sõjalennukit. Jak-3 võis tõusta kuni 10 700 m kõrgusele ja lennata kiirusega 650 km tunnis. Lennukis oli kaks kuulipildujat ja üks automaatkahur ning ta võis võtta kaasa ka pomme või rakette. Jak-3 lennuomadused olid tunduvalt paremad fašistlike hävituslennukite omadest. Selle lennuki all näeme teist hävituslennukit — La-5 (konstruktor Lavotškin). Esimest korda võeti need lennukid kasutusele Stalingradi lahingus, kus nad näitasid ennast parimast küljest. Lennuki konstruktor sai selle lennuki eest sotsialistliku töö kangelase aunimetuse. Tehnilised andmed: suurim kiirus 620 km tunnis, suurim kõrgus — 11 000 m, lennu ulatus — kuni 800 km, relvastus — 2—3 suurekaliibrilist kuulipildujat ja 150 kg pomme. Kõige parempoolsem on pikeeriv pommituslennuk Pe-2 (konstruktor Petljakov). See lennuk oli kasutusel juba enne Suurt Isamaasõda. Sõja ajal ilmnesid tema suurepärased omadused ja teda valmistati massiliselt. Pe-2

pikeeris (sööstis) valitud märgi peale ja tabas seda väga täpselt. Meeskonnas oli kolm lendurit. Lennuki suurim kiirus 580 km tunnis, kõrgus — 8800 m, lennu ulatus — 1500 km. Pe-2 oli relvastatud 5 kuulipildujaga ning võis kaasa võtta kuni 1000 kg pomme.

Suure Isamaasõja aastatel valmistas Nõukogude tööstus kokku 108 000 sõjalennukit (keskmiselt 27 000 lennukit aastas). Nõukogude lendurid õppisid seda sõjatehnikat oskuslikult kasutama. 2119 nõukogude lendurile anti Nõukogude Liidu kangelase aunimetus, 66 lendurit said selle kõrge nimetuse kahel korral, A. Pokrõškin (tulistas alla 59 vaenlase lennukit) ja I. Koževdub (62 lennukit) olid kolmekordsed Nõukogude Liidu kangelased.

Väga tugev oli Nõukogude suurtükivägi, mida nimetatakse ka sõjajumalaks. Suurtükitulega purustati vaenlase kindlustatud kaitseliinid, hävitati tema sõjatehnikat ja mehi ning tehti oma jalaväele teed. Joonisel on kujutatud suurtükkide üks eriliike — haubits, millega saab tulistada kõrges kaares ning seetõttu tabada ka varje taga olevaid märke. Muide, ka kahur on üks suurtüki eriliik. Teda iseloomustab pikk toru ja mürsu lame lennujoon. Alumisel pildil olev iseliikuv suurtükk on varustatud kahuriga, mille kohal paikneb kuulipilduja. Võimsale veoautole on monteeritud kaardiväe miinipilduja, mis on tuntud «katjuuša» nime all. Need olid meie armee esimesed rakettrelvad, millest sai paari sekundi vältel välja tulistada terve kogupaugu rakettmürske. Joonisel oleval «katjuušal» on 8 juhtrauda kokku 16 raketiga. Lagedal väljal tabatud vaenlasel ei olnud «katjuuša» kogupaugu eest pääsu.

Punaarmee üheks peamiseks löögijõuks olid soomusväed, mis koosnesid tankidest ja iseliikuvatest suurtükkidest. Tanki T-34 peetakse kogu Teise maailmasõja kõige paremaks tankitüübiks, sest tal oli tugev relvastus, paks soomus, võimas mootor ja hästi laiad roomikud, mis võimaldasid T-34-l liikuda ka niisugusel maastikul ja teedel (soos, lumes), kus teised tankid kinni jäid.

Tagala mõistet tuleks seletada koos rindega. Rindeks nimetatakse seda joont, kus vaenulikud väed seisavad teineteisega võideldes vastamisi. Rinde taha jääb tagala. Siin on relva- ja moonavarud, haiglad, remonditöökojad jne., mis varustavad rinnet kõige vajalikuga. Rindest

eemale jääb kaugem tagala, kus asub sõjatööstus, kus õpetatakse välja uusi sõdureid ja töötavad riigivõimuorganid. Sõjaväel peab olema tugev tagala, siis ta suudab võita. Niisugune tagala oli Punaarmeel.

Lahingutes ja töös silmapaistnud inimesi autasustati eriliste aumärkidega — ordenite ja medalitega. Kõrgemaks autasuks peetakse ordenit (näiteks Lenini orden, Punalipu orden, Tööpunalipu orden, Kuulsuse orden, Punatähe orden), mis antakse erilise vapruse või teenete eest. Medalid on tavaliselt lindi külge kinnitatud metallist kettakesed. Medaleid antakse teenete eest, aga ka mälestusena osavõtu eest suurtest lahingutest või ajaloolistest sündmustest («Leningradi kaitse eest», «Berliini vallutamise eest», «Võidu eest Suures Isamaasõjas»). Medaleid kantakse rinnas vasakul pool, sõjaliste teenete eest saadud ordeneid aga paremal pool.

Suurele Isamaasõjale pühendatud neljas lugemispala jutustab 1945. aasta kevadel saabunud suurest võidust, kusjuures tähelepanu on koondatud Berliini vallutamisele. Üldise sõjalise olukorraga tutvumiseks võib tahvlile visandada järgmise skeemi Berliini operatsiooni kohta.

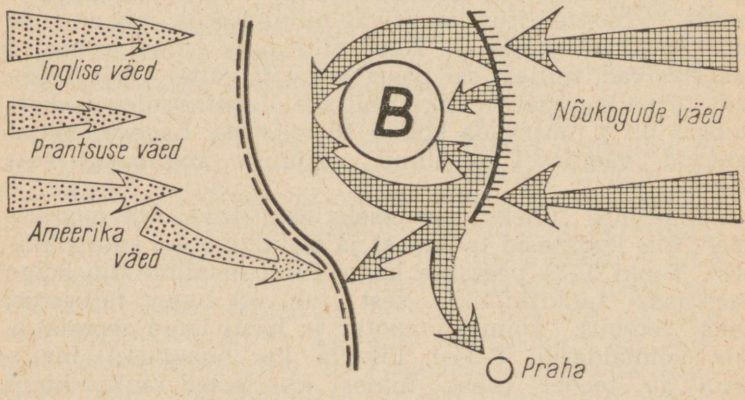

Lisaks õpiku materjalile jutustab õpetaja skeemile tuginedes, et 1945. aasta aprillis lähenesid läänest Berliinile Inglise, Prantsuse ja Ameerika väed. Idas seisis Punaarmee kevadiselt veerohke Oderi jõe taga (vaid 60 km kaugusel linnast). Fašistid mõistsid, et just siit ähvardab

neid peamine oht. Sellepärast koondasid nad itta kolm korda rohkem vägesid kui läände. Berliini ümber ehitati kolm tugevat kaitseliini. Viimases hädas saadeti rindele isegi koolipoisse ja vanakesi.

Punaarmeel tuli kiiresti ja otsustava löögiga vallutada Berliin. Selleks koondati suured jõud: 2,5 miljonit sõjameest, 41 000 suurtükki ja miinipildujat, 6200 tanki, 7500 lennukit. Jõudude ülekaal oli kindlalt Punaarmee poolel. Pealöök anti üle Oderi jõe 16. aprilli koidikul. 300 km laiusel rindel puhkesid verised lahingud. 21. aprilliks jõudsid esimesed Punaarmee üksused Berliini eeslinnadesse ja neli päeva hiljem viidi vastavalt sõjaplaanile lõpule Berliini ümberpiiramine. Samal päeval kohtusid meie väed Ameerika vägedega. See toimus Berliinist lõuna pool, Elbe jõel. (Õpetaja märgib need sündmused värviliste nooltega tahvliskeemile.)

Berliin põles. Paljud fašistide ninamehed põgenesid. Hitler jäi aga kohale ja käskis iga hinna eest pealinna kaitsta. Tema käsul ujutati isegi Berliini metroo Spree jõe voogudega üle. Mõned ohvitserid kihutasid kindlasse surma noorukeid, ise aga hoidsid lahingust kõrvale, võtsid endale sõjaväelaost uhiuue varustuse ja andsid end Punaarmeele vangi. Seda kujutabki lk. 219 olev foto.

Võitluses Berliini pärast kujunes otsustavaks päevaks 30. aprill. Kartes rahvaste õiglast kohtumõistmist, mürgitas Hitler enda Berliini kesklinnas asuvas pommivarjendis. Sama päeva varahommikul algas lahing hiiglasliku Riigipäevahoone pärast. Sellest heitlusest on kirjutanud Riigipäevahoone vallutamist juhtinud kindral Vassili Šatikov.

30. aprilli koidik oli kevadiselt niiske ja udune. Läbi udu ja suitsu nägime teisel pool väljakut suure hoone tumedaid piirjooni. See oli Riigipäevahoone, mida ümbritses sügav tankitõrjekraav ja selle taga veel kanal. Kõikjal oli näha mürsulehtreid ning kaevikuid.

Ümbruskonna majade keldrites valmistusid nõukogude sõjamehed viimaseks tormijooksuks. Osa väiksemaid suurtükke kanti kätel kõrgematele korrustele, et sealt tulistada otsesihtimisega vaenlast. Ägedast tõkketulest hoolimata lähenesid hoonele punatähelised tankid. Nii mõnigi tank sai pihta, kuid sellele vaatamata rühkis enamik soomusmasinaid edasi.

Keskpäevaks oli Riigipäevahoonele suunatud ümbruskonna majadest ja tankidest kokku 89 kahuritoru, mis kell 13.00 avasid

marulise tule. Ulgudes lendasid «katjuušade» raketid. Riigipäevahoone mattus tolmu ja suitsu. Fašistid tulistasid meeleheitlikult vastu. Selles kuulirahes tuli meie sõduritel joosta 300 m üle lageda väljaku, ületada tankitõrjekraav ja kanal ning tungida hoonesse. Sõdurid hüppasid külma vette, ronisid üksteise õlgadel järsust kaldast üles, roomasid rusude varjus. Nad jõudsid hoonest 100 m kaugusele. Ründerühmad valmistusid viimaseks sööstuks. Fašistid olid kinni müürinud kõik Riigipäevahoone alumise korruse aknad ja uksed. Ainult üks uks oli lahti. Selle ette oli püstitatud müür. Paari täpse kahurilasu järel varises ka see kokku ning meie ründerühmadele oli tee hoonesse avatud. Iga rühm viis endaga kaasa punase lipu, et seda heisata võidumärgina Riigipäevahoonele.

Nüüd kandus võitlus hoone sisemusse, kus keldrites ja ülemistel korrustel varjas end mitu tuhat fašisti, kes olid otsustanud pigem surra kui alistuda. Neile ruttasid appi naabruses olevad fašistlikud väeosad, kuid nad löödi tagasi. Alles kell 6 õhtul, pärast teist kahuritule lööki, murdsid uued Punaarmee väeosad Riigipäevahoonesse. Nüüd heisati teise korruse akendest punane lipp. Lahing kees hiiglasliku maja treppidel, koridorides ja saalides. Maja üks tiib põles. Suits lämmatas võitlejaid. Tärisesid automaadid, plahvatasid käsigranaadid. Kaotused olid mõlemal poolel suured.

Hämaruse saabudes anti käsk heisata Riigipäevahoone kuplile suur võidulipp, mis oleks näha üle Berliini. See tehti ülesandeks vapratele luurajatele — grusiinlasele seersant Kantariale ja venelasele reamees Jegorovile. Koos grupi automaaturitega tungisid nad lahingut pidades pööningule ja sealt katusele. Purunenud plekk-katus kõmises kuulirahes. All, suitsuses pimeduses, kees veel lahing. Mehed ronisid kupli sõrestikku mööda ikka kõrgemale. Jõudnud tippu, kinnitasid nad sinna punase võidulipu. See oli 30. aprillil 1945. aastal tund aega enne südaööd.

Keldritesse peitu pugenud fašistid süütasid kogu maja, et tekkinud segaduses välja murda. Kuid ka see plaan ei läinud neil korda. Punaarmeelased võitlesid lämmatavas suitsus edasi ja püüdsid leeke kustutada. Vaenlast ei lastud läbi. 1. mail kell 3 öösel tõstsid fašistid alistumise märgiks valge lipu. Piki rusudesse mattunud tänavaid liikus tohutu pikk sõjavangide rodu, mille ees kõndisid kunagised kõrgid kindralid ja ohvitserid. Mõne aasta eest olid nad valmistunud võiduparaadiks Moskva Punasel väljakul, nüüd aga sammusid vangidena oma pealinna tänavatel.

Riigipäevahoone pärast peetud lahingu ägedusest annab tunnistust tõsiasi, et seal sai haavata üle 2000 vaenlase ohvitseri ja sõduri, 2600 meest võeti vangi.

2. mail alistus kogu Berliin. See ei tähendanud aga veel sõja lõppemist. Kohati jätkasid fašistid meeletut vastupanu. 6 aastat oli Tšehhoslovakkia olnud nende võimu all. 5. mail 1945. aastal tõusis Tšehhoslovakkia pealinna Praha elanikkond kommunistide juhtimisel fašistide vastu üles. Vaenlasel oli siin veel arvukalt vägesid, millega püüti ülestõus maha suruda ning Prahat hävitada. Ülestõusnutel oli vähe relvi. Nad pöördusid abipalvega Punaarmee poole. Meie tankiväed sööstsid Berliinist Praha poole. Kuigi tankistid olid mitu ööd magamata, asusid nad viivitamatult teele. Viivitamine oleks ju maksnud tuhandete tšehhide elu. 9. mail jõudsid Nõukogude tankid Prahasse, kus neid vabastajatena vastu võeti. (Punane nool skeemil!) Koos ülestõusnutega tehti fašistide vastupanule peagi lõpp.

Punaarmee oli juba vabastanud Poola, Rumeenia, Bulgaaria ja Ungari ning koos mägedes võitlevate partisanidega ka Jugoslaavia. (Näidata kaardil!) Nendes riikides tuli võimule töörahvas, kes kommunistide juhtimisel hakkas looma sotsialistlikku korda. Enne Suurt Isamaasõda oli maailmas vaid kaks sotsialistlikku riiki (NSV Liit ja Mongoolia Rahvavabariik). Pärast Suurt Isamaasõda lisandus neile veel kümmekond sotsialistlikku riiki. Tekkis sotsialistlike riikide sõprusliit, sotsialismileer.

Järgmine tund tuleks pühendada Suure Isamaasõja üldistavale kordamisele, et valmistada ette vastavateemalist kontrolltööd, mis võiks toimuda järgmise küsimustiku alusel.

Kontrolltöö Suurest Isamaasõjast

1. Millal algas ja millal lõppes Suur Isamaasõda? (Nimeta kuupäevad ja aastad.) (22. juuni 1941—9. mai 1945. — 4 punkti.)
2. Miks nimetatakse seda sõda nõukogude rahva isamaasõjaks? (See oli õiglane sõda, millest võttis osa kogu nõukogude rahvas. — 2 punkti.)
3. Kus ja millal sai fašistlik armee esimese suure kaotuse osaliseks? (1941. aasta lõpul Moskva all. — 2 punkti.)
4. Milline linn pani vastu 900-päevasele blokaadile? Millist teed kaudu varustati linna? (Leningrad, «Elu teed» kaudu. — 2 punkti.)
5. Milline lahing oli pöördepunktiks Suure Isamaasõja käigus? (Stalingradi lahing. — 1 punkt.)

6. Nimeta neli Suure Isamaasõja kangelast. (4 punkti.)
7. Milliste iinnade vabastamisel paistis Eesti Laskurkorpus eriti silma? (Velikije Luki ja Tallinn. — 2 punkti.)
8. Mis aastal vabastati Nõukogude Eesti? (1944. — 1 punkt.)
9. Millised suurriigid olid meie kodumaa liitlasteks sõjas fašistliku Saksamaa vastu? (Inglismaa ja Ameerika Ühendriigid. — 2 punkti.)
10. Miks jäi Nõukogude Liit Suures Isamaasõjas võitjaks? (Nõukogude rahva kangelaslikkus, Kommunistliku Partei tark juhtimine, tagala tugevus, hea sõjatehnika jt. — 4 punkti.)

(Kokku 24 punkti; hinne «5» — 22 punkti; «4» — 17 punkti; «3» — 13 punkti; «2» — 8 punkti.)

Kuigi õpikus on esitatud materjali mitme Suure Isamaasõja kangelase kohta, võiks kordav-üldistavas tunnis täiendavalt jutustada veel Petja Klõpast, Aleksander Matrossovist ja Jakob Kunderist ning nende kangelastegudest.

Petja Klõpa sai tuntuks Bresti kindluse kaitsjana. Ta oli tol ajal kõhetu 14-aastane poisike. Petja isa ja ema olid surnud. Teda kasvatas vanem vend, kes teenis leitnandina Bresti kindluses. Petja oli taibukas ning püüdlik poiss ja kandis uhkusega tema kasvule parajaks tehtud punaarmeelase mundrit. Sõja esimesest päevast peale ühines ta Bresti kindluse kaitsjatega. Kui vaja, käis luurel, oli vaatlejaks, otsis varemetest laskemoona ja viis seda võitlejatele, kandis laiali komandöride käske. Nii mõnigi kord haaras Petja püssi ja läks koos sõduritega vasturünnakule.[1]

Kindluse keldrites varjasid ennast naised ja lapsed, seal asusid ka haavatud. Oli puudus sidemetest, toidust ja joogiveest. Pannes korduvalt oma elu kaalule, käis Petja otse vaenlase tule all jõest vett toomas, otsis haigla ja kaupluse varemete alt toitu ning ravimeid. Elurõõmsa ja julge poisi ilmumine tõstis võitlejate meeleolu, andis neile uut jõudu.

Kui kindlus lõpuks langes, õnnestus Petjal ujuda üle jõe ning põgeneda. Kuid peagi tabasid fašistid punaarmeelase mundris poisikese ja panid ta vangilaagrisse, kust

[1] S. Smirnov, Bresti kindlus. Tallinn, 1966, lk. 107—132.

Petja jälle põgenes. Ta tabati ja saadeti Saksamaale sunnitööle. Kodumaale pääses Petja alles pärast sõja lõppu 1945. aastal.

Reamees Aleksander Matrossov sooritas 19-aastasena (23. II 1943. a.) lahingus Tšernuška küla pärast (küla asub Pihkva oblastis) surematu kangelasteo. Vaenlase kuulipilduja tulistas dzoti (mullast ja palkidest kaitseehitus) kitsast laskeavast ega võimaldanud meie sõduritel edasi tungida. Kes tõusis, see sai pihta. Matrossov roomas ettevaatlikult dzoti juurde ja heitis otse laskeava ette käsigranaadi. Kuulipilduja vaikis. Seda kasutasid kohe punaarmeelased ja tõusid rünnakule. Samal hetkel hakkas vaenlase kuulipilduja uuesti tärisema. Aleksander Matrossov sai haavata, kuid jõudis viskuda dzoti laskeavale ja püüdis oma kehaga kõik kuulid kinni. Nii päästis Matrossov paljude seltsimeeste elu, kes viisid lahingu võidukale lõpule. Aleksander Matrossovile anti pärast surma Nõukogude Liidu kangelase aunimetus. Polku, kus ta teenis, hakati nimetama Aleksander Matrossovi nimeliseks 254. polguks.

Matrossovi kangelastegu kordasid mitmed Punaarmee võitlejad, nende hulgas ka Eesti Laskurkorpuse sõjamees **leitnant Jakob Kunder.** Lahingud käisid Läti NSV-s, Kuramaal. Sinna olid taganenud Eestist ja mujalt fašistide väed. Ühes ägedas lahingus 20. märtsil 1945. a. kattis Jakob Kunder vaenlase dzoti laskeava, et tema kaaslased saaksid lahinguülesande täita. Kommunist Jakob Kunder ohverdas võidu ja seltsimeeste nimel oma elu. Selle kangelasteo eest anti talle pärast surma NSV Liidu kangelase aunimetus.

Suure Isamaasõja teemat õpitakse koolides aprillikuu teisel poolel. Õpetajal on hea võimalus siduda õppematerjali läheneva võidupäeva, 9. maiga, mil kogu nõukogude rahvas tuletab meelde Suure Isamaasõja kangelaslikke aastaid. Vastav klassiväline või pioneeriüritus oleks igati omal kohal.

10. NÕUKOGUDE RAHVAS EHITAB KOMMUNISMI

IV klassi ajalooõpiku viimane peatükk on pühendatud Suure Isamaasõja järgsele perioodile. Käsitlus jõuab tänapäevani, mistõttu kaasaegse ja koduloolise materjali kasutamine omandab erilise kaalu. Põhiliseks õppemeetodiks on vestlus ja õppetundidele lisanduvad kevadised ekskursioonid. Sageli kipub häirima ajapuudus — õppeaasta kipub lõppema varem kui kursus. Kuidagi ei saa õigeks pidada mõne õpetaja arvamust, et viimaseid teemasid võib julgesti kärpida, kuna uuematest sündmustest on õpilased niigi üht-teist kuulnud. Hoopis vastupidi. Arvestades viimaste teemade suurt kasvatuslikku tähtsust, tuleb just need teemad eriti põhjalikult läbi töötada.

Suurt hoolt nõuavad viimased tunnid, mille käigus kursus jõuab tervikliku lõpuni. Õpperaamat jääb paratamatult maha meie kiiresti arenevast elust, sellepärast peab õpetaja ise täiendavat aktuaalset materjali hankima. Muutuvad ka õppimistingimused. Kevad meelitab lapsi välja ja mõjuma hakkab pika õppeaasta väsimus. Tõhusa töömeeleolu säilitamine nõuab sellistes tingimustes läbimõeldud metoodikat ja elulähedast ning huvitavat ainekäsitlust.

56. lugemispala **«Tehased tõusevad varemetest»** jutustab sõjahaavade parandamisest ja tööstuse ülesehitamisest Eesti NSV-s esimestel sõjajärgsetel aastatel.

Sissejuhatuseks tuleks anda lühike ülevaade sõjapurustustest kogu Nõukogude Liidu ulatuses. Vaenlase poolt tekitatud kahjud olid tohutud. 20 miljonit nõukogude inimest oli langenud sõjas või hukkunud fašistlikes kooniduslaagrites. Oli hävitatud 1710 linna ja asulat, 70 000 küla, 32 000 vabrikut, peavarjuta oli jäänud 25 miljonit inimest. Raske on ette kujutada nende masendavate arvude taga peituvat reaalsust. Sellepärast oleks vajalik tuua paar kujukat pilti sõja hävitustööst.

Esimesed elanikud, kes pärast lahingute lõppemist tulid tagasi Stalingradi, nägid täielikult purustatud linna, mille keskosas ei seisnud püsti ainustki maja ega kasvanud ühtki puud. Kuulidest ja pommikildudest läbipuuritud trammid roostetasid varemetega ülekülvatud tänavatel ja väljakutel. Vabrikute ja tehaste asemel olid hiiglaslikud kivihunnikud. Elama tuli asuda keldritesse või kii-

ruga ehitatud muldonnidesse, mida soojendasid väikesed plekkahjud. Linnas ei olnud elektrit ega vett. Kuid Stalingrad ootas taastamist ja nõukogude inimesed asusid ilma virisemata tööle.

Saksa fašistlikul sõjaväel oli plaan muuta taganedes nende käes olnud alad surnud kõrbevööndiks, kus kõik eluks vajalik on süstemaatiliselt hävitatud. Selleks loodi erilised hävituskomandod. Kui fašistidel oli aega, siis lasksid nad kõik tähtsamad hooned õhku, purustasid sillad, elektri- ja telefoniliinid ning raiusid eriliste masinatega raudteeliipreid pooleks. Üksnes Punaarmee kiire edasitung päästis meie maa paljud alad täielikust purustamisest. Tänu sellele jäid terveks ka ulatuslikud alad Eestis. Fašistidel oli kavas õhku lasta enamik Tartu tähtsamaid hooneid: veetorn, raudteejaam, ülikooli peahoone jne. Selleks pidid nad saama elektrivoolu Ulila elektrijaamast, mis tuli hävitada viimases järjekorras. Kuid kõik läks teisiti. Punaarmee üks väeosa tungis ootamatult Ulilasse ja fašistid pidid oma hävitustööd alustama siinsest elektrijaamast. Nii jäid juba mineeritud hooned terveks, kuna puudus miinide lõhkamiseks vajalik elektrivool. Käsidünamoga vändates õnnestus fašistidel upakile lasta suur elevaator.

Paljudes kohtades jäi aga taanduvast vaenlasest tõepoolest maha kõrbevöönd. Täielikult hävitati ajalooline Narva. Lasti õhku suur Dnepri Hüdroelektrijaam (vt. pilt lk. 169). Kulus ligemale neli aastat pingelist tööd, enne kui Dneprogess jälle tööle hakkas.

Sõda oli jätnud oma valusad jäljed paljude nõukogude perekondade ellu — palju mehi oli rindel langenud või haavata saanud. Tunti puudust toiduainetest ja tööstuskaupadest, mida müüdi veel kaks ja pool aastat pärast sõda kaartide alusel. Sõja tallermaal vedeles mahajäänud sõjamoona. See oli väga ohtlik, sest paljud uudishimulikud poisid kaotasid sõjamoonaga mängides elu või tervise. Veel praegu leitakse maa seest mürske, pomme või miine. Nende kestad on roostetanud, kuid lõhkelaengud on korras ja võivad vähimagi põrutuse korral plahvatada. Selliseid esemeid ei tohi mingil juhul puudutada, vaid nende leidmisest tuleb viivitamatult teatada täiskasvanutele, kes kutsuvad kohale sapöörid. Sapöörid on eriväljaõppe saanud sõjaväelased, kes oskavad ohtlikke lõhkekehasid kahjutuks teha.

Meie vabariigi tööstuse taastamise ja edasiarendamise kohta pakub õpik piisavalt materjali. Rõhutada tuleks vanemate vennasvabariikide suurt ning omakasupüüdmatut abi, mis võimaldas küllalt kiiresti parandada sõjapurustused. Õpetaja peaks tooma konkreetseid näiteid kodukoha lähiminevikust: millist kahju tegi sõda, kuidas toimus taastamine, millised uued ettevõtted rajati esimeste sõjajärgsete viisaastakute jooksul. Ajaliseks piiriks oleks siin 1958. aasta. 1959. aastat käsitletakse juba uues palas «Suurte tööde plaan».

Õpik iseloomustab *automaate* kui «tarku masinaid», mis oskavad ka ilma inimese otsese juhtimiseta teha kõige keerukamaid töid. Veelgi täpsem oleks öelda, et automaat on «isetöötav masin». *Vabamüük* on vastand kaardisüsteemile. Selle termini lahtimõtestamisega tulevad õpilased ise toime. *Kombinaadi* all mõistetakse tööstusettevõtet, kus on ühendatud mitu tootmisharu. Õpikus mainitud Maardu Keemiakombinaat valmistab mitmesuguseid keemiasaadusi, millest kõige tähtsam on mineraalväetis superfosfaat.

Kui eelmine lugemispala pakkus häid võimalusi kohaliku materjali kasutamiseks eelkõige meie linnakoolidele, siis 57. lugemispala annab samasugused võimalused maakoolidele. Siin tuleks järjekordselt seostada koduvabariigi materjale kogu Nõukogudemaa arenemist peegeldavate materjalidega.

Sõda tegi tohutut kahju ka Nõukogudemaa põllumajandusele. Vallutajad hävitasid või röövisid paljaks 98 000 kolhoosi, 1900 sovhoosi ja 2900 masina-traktorijaama. Eriti raske oli esimestel sõjajärgsetel aastatel, mil põllutööde tarvis ei jätkunud inimesi, tööloomi ega tööriistu. Kõigele lisaks tuli veel 1946. aasta suvel ränk põud. Sellele vaatamata taastati ka põllumajandus, kuigi aeglasemalt kui tööstus.

Eesti NSV põllumajanduses toimusid sõjajärgsetel aastatel suured muudatused — viidi läbi kollektiviseerimine. Siinkohal peaks meelde tuletama, mis aastal ja millistel põhjustel toimus põllumajanduse kollektiviseerimine vanemates vennasvabariikides. Just nende eeskuju ja abi oli meie põllumeestele esimeste kolhooside asutamisel väga oluline. Kommunistlik Partei ei kiirustanud eesti talupoegi kolhooside asutamisega, vaid andis aega ja võimalusi ise veenduda suurte ühismajapidamiste eelistes.

Esimene kolhoos Eestis asutati Saaremaal 1947. aasta augustis. Järgmiseks kevadeks oli Eestis juba 58 väikest kolhoosi, kaks aastat hiljem umbes 2500 kolhoosi.[1] Kuna väikesed ühismajapidamised ei suutnud tootmist küllalt hästi organiseerida ja põllutöömasinaid kasutada, hakkasid nad hiljem ühinema suurteks majanditeks. 1967. aastal oli Nõukogude Eestis ligikaudu 600 kolhoosi ja sovhoosi, mis tootsid aga mitu korda rohkem põllumajandussaadusi kui 2500 väikemajandit. Kodukohast toodud näited aitavad muuta meie kolhooside-sovhooside tõusutee lastele arusaadavamaks ja lähedasemaks.

Kogu Nõukogude Liidu tähelepanu koondus neil aastatel uudismaade ülesharimisele. Uudismaade ülesharimine algas 1954. aasta kevadel Kasahstani mõõtmatutes steppides. Esimestena sõitsid sinna uudismaid rajama Moskva linna ja ümbruskonna kommunistlikud noored. Neile järgnesid meie maa teiste piirkondade noored, samuti kogenud traktoristid ja põllumehed. 1954. aasta suvel töötas uudismaadel juba 350 000 inimest kõigist liiduvabariikidest. Neid varustati vajalike põllutöömasinatega ja neile anti abi sovhooside rajamisel. Viljasaak uudismaadel olenes suurel määral sademetest. Kui kevadel ja suvel sadas parasjagu vihma, siis oli saak sügisel hea. Põuase suve puhul jäi aga saak napiks. Sellepärast ei jäädud ainult uudismaadele lootma, vaid arendati hoogsalt edasi ka teiste piirkondade põllumajandust. Meie vabariigis, kus tavaliselt on vihma ülemäära, hakati maid kuivendama. Eesti NSV-s kujunes põhiliseks piima ja sealiha tootmine. Kuid ka teravili on aastast aastasse andnud ikka paremaid saake. Selle üle võime uhked olla kogu Nõukogude Liidu ulatuses.

Uusi sõnu esineb selles lugemispalas kolm. *Bandiit* on kuritegeliku salga liige. Nimetus tuleb sõnast *bande* (kurjategijate jõuk). Pärast Suurt Isamaasõda varjasid ennast metsas kohalikud fašistid ja nende käsilased, kes tegutsesid bandiitidena. Rahvas nimetas neid ka metsavendadeks.

Stepp on sadade kilomeetrite ulatuses laiuv lage ning tasane mustmullaala, kus kasvab kõrge rohi, kuid ei ole

---

[1] J. Käbin, Oktoobrirevolutsioon ja eesti rahvas. Tallinn, 1967, lk. 95—96.

metsa ega puid. Steppidest põhja poole jäävad metsad, lõuna poole aga kõrbed. Äsja põlluks haritud maad nimetatakse *uudismaaks*. Ka meie vabariigis tehakse viimasel ajal palju uudismaad. Siin kuivendatakse soid, hävitatakse võsa ja küntakse maa põlluks.

Lugemispala illustratsioonid lk. 229 kujutavad meie kolhoosides ja sovhoosides kasutatavaid kaasaegseid põllutöömasinaid, mis vabastavad inimese raskest käsitsitööst. Nende hulka kuulub ka aeglane, kuid töökindel lennuk AN-2, mis külvab põldudele mineraalväetist. Ka heinte tõstmine küünidesse ja kuhjadesse ei toimu enam käsitsi, vaid traktori külge kinnitatud spetsiaalse tõstuki abil. Põllumehed peavad väga lugu iseliikuvast raamist. Nii nimetatakse väikest, kiiret ja hea manööverdamisvõimega ratastraktorit, millega saab teha kümneid erinevaid töid.

58. lugemispala **«Esimesed inimesed kosmoses»** on esmajärgulise tähtsusega uhkustunde kasvatamisel meie kodumaa teaduslike ja tehniliste saavutuste üle. Lennutas ju Nõukogude Liit esimesena maailmaruumi Maa kunstliku kaaslase ehk sputniku, seejärel kosmonaudi, mitmekohalise kosmoselaeva ja suure kosmilise laboratooriumi. Need silmapaistvad saavutused tuginevad nõukogude teadlaste, inseneride, tehnikute ja tööliste pikaajalisele ning pingelisele tööle. Juri Gagarini lend oli ju suure kollektiivi ühise jõupingutuse tulemusel sooritatud kangelastegu. Siin tuleks rääkida esimeste nõukogude sputnikute ja kosmoselaevade konstruktorist Sergei Koroljovist (1906—1966). Juba 21-aastase noormehena asus ta tööle lennukitööstuses, kus õppis lenduriks ja inseneriks. Tutvunud suure vene teadlase Konstantin Tsiolkovski ideedega kosmoselendude kohta, hakkas ta 1933. aastast alates tegelema raketiasjandusega. Suure Isamaasõja aastatel andis ta oma jõu ja oskused rakettrelva loomiseks. Pärast sõda valmisid Sergei Koroljovi juhtimisel raketisüsteemid, mille abil orbiidile viidi esimesed sputnikud ja kosmoselaevad ning Kuule Nõukogude Liidu riigivapiga vimpel ja pildistati Kuu tagakülge.

Suure kasvatusliku väärtusega on jutustus kosmonautide tööst kosmoselennu ettevalmistamisel ning läbiviimisel. Paljud lapsed unistavad kosmonaudiks saamisest ja kangelaslikest lendudest maailmaruumi. Sealjuures paelub nende tähelepanu ainult nähtuse väline külg: julge

lend kosmosesse, seiklusrikas ohtude ületamine, tagasisaabuva kosmonaudi austamine jne. Kosmoselendudega seotud hiiglaslik töö jääb IV klassi õpilaste tähelepanu orbiidist hoopis välja. Aga ka sellest tuleb rääkida ja rõhutada, et kosmonaut peab olema nii teadlane, lendur kui ka spordimees. Lend maailmaruumi ei ole mingi lõbusõit või seiklus, vaid keerukas teaduslik katse, mis nõuab osavõtjatelt pikaajalist ettevalmistust, suurepäraseid teadmisi ning head tervist. Miks on enamik nii meie kui ka Ameerika Ühendriikide kosmonaute 30—40-aastased mehed? See on eluiga, kus tervis paneb suurtele pingutustele vastu, ulatuslikud teadmised ning elukogemused võimaldavad kiiresti langetada õige otsuse.

Meie kosmonautide hulgas on olnud lendureid, insenere, arste ja isegi kunstnikke. Lk. 231 on kosmoselenduri A. Leonovi värviline joonis, mis kujutab kosmoselaeva laskumist Kuule. Selleks et kuundumine oleks sujuv, on sisse lülitatud pidurdusmootorid. (Küsimus klassile: «Miks Kuul ei saa kasutada langevarju nagu Maal?») Juba koolipoisipõlves tundis Aleksei Leonov suurt huvi joonistamise vastu ja kaalus koguni, kas mitte õppida kunstnikuks. Siiski jäi võitjaks huvi lendamise vastu ja ta astus lennukooli. Temast sai sõjaväelendur ja hiljem kosmonaut, kes 18. märtsil 1965. aastal väljus kosmoselaevast «Voshod 2» esimese inimesena kosmosesse. Ta nägi sinakat Maad, silmipimestavalt eredat Päikest, tohutut hulka tähti süsimustas taevalaotuses. Värvid olid kosmoses hoopis erksamad ja selgemad kui Maal. Kohe pärast maandumist püüdis A. Leonov nähtut jäädvustada ja nii valmis joonistuste sari «Inimene kosmoses», kust on pärit ka õpikus olev pilt.

Kosmoseteema pakub väga häid võimalusi näitlikustamiseks. Õpilased on kindlasti näinud kosmovisiooni otsereportaaže, kosmonautide pidulikku vastuvõtmist telekraanide vahendusel, filme ja fotosid kosmonautide treeningust ja kosmodroomil toimuvast. Siin on sobiv võimalus paari kosmoseteemalise pildi (või postmargi) kleepimiseks ajaloovihikusse. Klassivälise töö korras võiks vaadata mõnd kosmose uurimisele pühendatud dokumentaalfilmi.

Juri Gagarinile on pühendatud kauamängivaid heliplaate, mis sõnalis-muusikalise kompositsiooni näol (tekst vene keeles) jutustavad tema ajaloolisest lennust. Kahtle-

mata pakub õpilastele huvi Gagarini hääle, lennu ajal lindistatud dialoogi (kosmonaudi ja juhtimiskeskuse vahel), Gagarini piduliku vastuvõtu helikatkendite kuulamine, eriti kui õpetaja kommenteerib seda lastepäraselt.

Pole kahtlust, et kosmose uurimine areneb lähematel aastatel edasi jõudsate sammudega. Õpetaja peab sellega hästi kursis olema ja õpikut täiendama.

Lugemispalas esinevad uued sõnad on kõik «kosmilised». Sõna *kosmos* on pärit kreeka keelest ja tähendab maailmaruumi koos kõigi seal leiduvate taevakehadega. Meie Maa ja Päikesesüsteem moodustavad vaid ühe kaduvväikese osa kosmosest. Taevakehade vahelises ruumis ei ole õhku ja seal valitseb äärmiselt madal temperatuur, sellepärast peavad kosmonaudid ehk kosmoselendurid kosmoselaevast väljudes kandma erilist kaitseülikonda ehk skafandrit. Kosmoselaevad lennutatakse orbiidile *kosmodroomilt*, nii nagu lennukid tõusevad õhku aerodroomilt. Ümber Maa või teiste taevakehade tiireldes liiguvad sputnikud ja kosmoselaevad mööda ringi- (ellipsi-)kujulist rada ehk *orbiiti*. *Sputnik* on venekeelne sõna, mis täpses tõlkes tähendab kaaslast, teekaaslast. Pärast Maa esimese tehiskaaslase orbiidile lennutamist 1957. aasta sügisel sai see sõna tuntuks kogu maailmas. Maal on olemas veel loomulik kaaslane, mis tiirleb ümber maakera. See on Kuu.

59. lugemispala **«Hiiglaslike tööde plaan»** viib meid lähemasse minevikku, mis seostub õpilastele osalt juba tuntud kaasajaga.

Jutustades meie vabariigi tööstuse, eelkõige elektrijaamade arengust, oleks otstarbekas visandada tahvlile järgmisel leheküljel asuv skeem.

Alguses visandame tahvlile Narva linna ning tuletame koos klassiga meelde, et rohkem kui sada aastat tagasi rajati Narva jõe koskedele tsaari-Venemaa üks suurimaid riidevabrikuid — Kreenholmi Manufaktuur. Suures Isamaasõjas muutus see tehas rusuhunnikuks. Pärast Narva vabastamist 1944. aasta suvel algasid taastamistööd. Kreenholm ehitati üles võimsamana ja moodsamana kui varem.

1950. aastate esimesel poolel tõkestati Narva jõgi tammiga, mille taha tekkis suur veehoidla. (Joonistame veehoidla tahvlile.) Nüüd jäid Narva kosed kuivaks, kuid kõr-

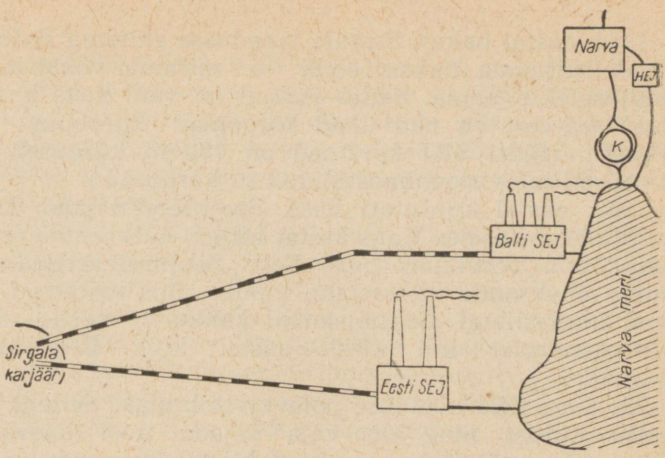

vale rajatud kanalile ehitati Narva Hüdroelektrijaam (valmis 1955. a.). Kuna meie maa vajas järjest rohkem elektrienergiat, siis hakati Narva lähedale põlismetsa ehitama suurt põlevkiviküttel töötavat elektrijaama — Balti Soojuselektrijaama. Ehitustööd algasid 1955. aastal ja jaam sai valmis 1966. aastal. (Kanname skeemile 6 kõrge korstnaga Balti Soojuselektrijaama.) Peale elektri varustab see jaam veel Narva linna kuuma vee ja auruga. Jaam töötab põlevkivitolmu küttel, s. t. enne ahjudesse juhtimist jahvatatakse põlevkivi õige peeneks tolmuks. Nii annab põlevkivi palju rohkem soojust.

Balti Soojuselektrijaama tuuakse põlevkivi Sirgala karjäärist ehk kaevandusest. (Märgime Sirgala ja Balti SEJ juurde noole.) See kaevandus alustas tööd 1962. aastal. Põlevkivi lahtine kaevandamine tuleb tunduvalt odavam kui allmaakaevandamine. Sirgalas tehakse kogu töö masinate abil. Tänu sellele toodab siin üks kaevur umbes kolm korda rohkem põlevkivi päevas kui tavalises kaevanduses. Sirgalas kasutatakse võimsaid sammuvaid ekskavaatoreid, mille üks kopatäis (15 m^3) võrdub endisaegse kaevuri viie päeva tööga. Kuid lahtisi kaevandusi saab rajada ainult sinna, kus põlevkivi asub maapinna lähedal (mitte sügavamal kui 30 m). Sirgalas on põlevkivikihid 10—15 m sügavuses ning nendest piisab mitmekümneks aastaks.

1964. aastal hakati Sirgala lähedusse ehitama Balti Soojuselektrijaama kaksikvenda — niisama võimsat Eesti Soojuselektrijaama. Sellel jaamal on vaid kaks korstnat, kuid see-eest on nad ühed kõrgemad Euroopas — 250 meetrit. (Balti SEJ korstnad on 180 m kõrgused, meie tavalised televisioonimastid 192 m kõrgused.)

1967. aastal kuulutati Eesti Soojuselektrijaam komsomoli löökehituseks. Kaks aastat hiljem anti jaama esimene osa käiku. Tervikuna peab Eesti Soojuselektrijaam valmima üheksanda viisaastaku lõpuks. Siis toodavad mõlemad hiiglaslikud elektrijaamad kokku 80 korda rohkem elektrienergiat kui 1940. aastal kõik Eesti elektrijaamad.

Ka Eesti SEJ köetakse põlevkivitolmuga. Selleks kulub palju kütust ning on vaja rajada uusi kaevandusi. (Skeemile märgitakse uute lahtiste kaevanduste asukohad.) Uued kaevandused varustatakse võimsa kaasaegse tehnikaga. 1972. aasta alguses hakati Püssi lähedusse rajatavas kaevanduses kokku monteerima 3800 tonni kaaluvat hiiglaekskavaatorit, mis valmistati meie kaevanduste jaoks Kramatorski linnas Ukraina NSV-s. See ekskavaator ei sammu, vaid sõidab neljale roomikvankrile toetudes 150—200 meetrit tunnis. Tema kopp tõstab korraga 35 m^3 pinnast. Kopa mahtu võib võrrelda toaga, mille kõrgus on umbes 3 m ja põrandapind 12 ruutmeetrit. Korraga on ametis viis inimest, kellel kõigil peab olema tehniline keskharidus. Hiiglasliku kopatäie vastuvõtmiseks peavad olema ka vastavad kallurautod. Ühte sellist näemegi lk. 251.

Kuid lahtisel kaevandamisel on ka omad puudused. Läbikaevatud maa pakub kurba pilti. Maapind on üles tuhnitud, seal kasvanud mets hävitatud. See kuumaastik tuleb uuesti tasandada, et sinna saaks jälle istutada puid või rajada põlde. Uute lahtiste kaevanduste rajamisel veetakse algul mullakiht pae pealt ära ja kuhjatakse eraldi. Kui põlevkivi on välja võetud, siis silutakse kaevandus tasaseks, muld veetakse tagasi ning maa võetakse uuesti kasutusele.

Õpilaste tähelepanu tuleb juhtida asjaolule, et põlevkivi on Eesti NSV tähtsaim maavara. Meie vabariik on nõukogude võimu aastatel muutunud põlevkivi tootmise ja töötlemise peamiseks keskuseks kogu maailmas. Põlevkivi leidub paljudes riikides, kuid üksnes Nõukogude

Liidus (eelkõige Eesti NSV-s) toodetakse teda laialdaselt. Kuna teiste tähtsamate kütteainete (nafta ja kivisõe) varud ähvardavad ajapikku otsa saada, siis on välisriigid viimasel ajal hakanud huvi tundma selle vastu, kuidas toodetakse põlevkivi meie kaevandustes ja mida kõike põlevkivist saab teha.

Eesti NSV teadlased on põlevkivi kasutamise uurimisel suurt edu saavutanud. On teada, et põlevkivi jätab järele väga palju tuhka — 100 tonni põlevkivi annab 40 tonni tuhka. Kirde-Eestis võib näha kõrgeid põlevkivituha ja aheraine mägesid, mis üha kasvavad. Teadlaste soovitusel hakati eriti peenest tuhast Kundas tsementi valmistama. Osa tuhka veetakse happeliste põldude väetamiseks. Kuid siiski jäi veel palju tuhka kasutamata. Mida sellega teha?

Pikaajaliste uurimiste ning katsetuste tulemusena õpiti põlevkivituhast valmistama ehitusmaterjale. Balti SEJ kõrvale ehitati suur ehitusmaterjalide kombinaat, kus peamiselt jahvatatud põlevkivituhast valmistatakse mitmesuguseid ehitusdetaile, mida kasutatakse nii tootmishoonete kui ka elumajade püstitamisel. (Kanname skeemile ka selle kombinaadi tingmärgi.)

Pisut tuleks lisada ka suurte hüdroelektrijaamade kohta. Nii ehitati Bratski HEJ kaugele Siberisse, veerohke Angara jõe kallastele. Jõe paisu taha jäi veehoidla, mis on poolteist korda suurem kui Peipsi ja Pihkva järv kokku. Ehitusega alustati 1955. aastal ning 1961. aastal andis esimene turbiin voolu. 1967. aastal töötas jaam juba täie võimsusega ja oli tol ajal kõige suurem hüdroelektrijaam maailmas. Ehitajatel tuli ületada palju raskusi. Talvel oli kuni 58° külma, suvel piinasid kuumus ja sääsed. Mõni aeg hiljem valmis veelgi võimsam hüdroelektrijaam Krasnojarski linna lähedal (Siberis). Meie maal pööratakse suurt tähelepanu elektrienergia tootmisele. Sinna, kus pole jõgesid, naftat, kivisütt ega põlevkivi, rajatakse moodsad aatomielektrijaamad, mis vajavad õige vähe kütust. Piisab paarist kilost uraanist, et selline jaam võiks töötada terve aasta.

Löökehituse all mõistame eriti tähtsat ehitust, mille kiireks valmimiseks koondatakse kõik jõud ja kuhu suunatakse tööle täiendavalt töölisi, enamasti kommunistlikke noori-vabatahtlikke. *Mehhaniseeritud* tähendab masinate, mehhanismidega varustatud. Nii toimub kombainiga meh-

haniseeritud viljakoristamine, ekskavaatoriga aga mehhaniseeritud maakaevamine.

Tugev koduloolline kallak tuleb anda 60. lugemispala **«Meie vabariigi juubel»** käsitlemisele. Siia sobib kõige paremini kevadine ekskursioon teemal «Meie kodukoht nõukogude võimu aastatel». Pühendades tunni ekskursioonile, võib õpiku pala jätta kodus iseseisvalt läbitöötamiseks. Kui lugemispala võetakse klassis läbi tavalises korras, siis tuleks lähtuda mitte niivõrd õpikust, kui õpilasi ümbritsevast kaasajast. Juubelilaulupeo juurest jõuame sel juhul viimase üld- või koolinoorte laulupeo meenutamisele, millest õpilastel on kindlasti isiklikke mälestusi. Hariduse edusammude käsitlemine peaks viima üldistelt seisukohtadelt oma kooli (samuti õpilastele tuntud naaberkoolide) arengu analüüsimisele ning täieliku keskhariduse vajaduse rõhutamisele. Ka vabariigi tööstuse ja põllumajanduse saavutuste käsitlemisel tuleks välja jõuda kaasaja tähtsamate edusammude juurde. Selles osas on õpiku tekst üksnes lähtematerjal, millele õpetaja lisab õpilastele lähedast ja veenvat kaasaegset materjali.

Fanfaari võiks iseloomustada kui pidulikku pasunasignaali, millega antakse märku mingi tähtsa sündmuse algusest või lõpust (näiteks olümpiafanfaarid, pioneeride piduliku koonduse fanfaarid). Samuti nimetatakse fanfaarideks neid pasunaid, millega signaali mängitakse.

Pension ja *stipendium* on igakuised riiklikud toetusrahad. Pensioni makstakse isikutele, kes vanaduse või halva tervise tõttu pole enam suutelised töötama. Stipendiumi makstakse üliõpilastele ja tehnikumide õpilastele, et nad saaksid omandada kõrgemat või keskeriharidust. Nii pensionides kui stipendiumides, mille määrad on viimasel ajal suurenenud, väljendub Nõukogude riigi hoolitsus rahva heaolu eest.

61. lugemispala **«Meie oleme rahu poolt»** annab põgusa ülevaate kaasajal toimuvast liikumisest rahu säilitamise ja kindlustamise eest. Pala juhatab sisse episood õhurünnakust Vietnami Demokraatliku Vabariigi külale. Lasknud õpilastel selle osaga tutvuda iseseisva lugemise korras, näitab õpetaja maailma poliitilisel kaardil Vietnami ja annab täiendava seletuse.

Vietnam asub kauges ja kuumas Kagu-Aasias. Sõna «Vietnam» tähendab tõlkes «Lõunamaa». Vietnami rahvas

võitles pikka aega prantsuse ja jaapani vallutajate vastu, kes olid nende maa alistanud. 1954. aastaks said prantslased lüüa ja pidid Vietnamist lahkuma. Lepiti kokku, et vabade valimiste tulemusena luuakse ühtne Vietnami riik. Kuid seda ei toimunud. Vietnami põhjaosas oli juba 1945. aastal tekkinud Vietnami Demokraatlik Vabariik, kus võim kuulus rahvale. Lõuna-Vietnamis pääsesid välisriikide abil võimule kodanlus ja mõisnikud, kes mõtlesid ainult rikastumisele ega hoolinud töörahvast. Sellepärast alustas Lõuna-Vietnami rahvas võitlust valitsuse vastu. Laialdased alad läksid partisanide kätte, kes panid seal maksma rahva võimu. Nähes, et kodanlik valitsus saab lüüa, segasid vahele Ameerika Ühendriigid. Nad saatsid siia üle poole miljoni sõduri ja ohvitseri, tuhandeid lennukeid ja sadu sõjalaevu, kõnelemata tohutust hulgast sõjamaterjalist. Ameeriklastel polnud Vietnamist midagi otsida. Nende maa asub tuhandeid kilomeetreid eemal, teisel pool Vaikset ookeani (näidata kaardil Vietnami ja Ameerika Ühendriikide vahemaad). Sellele vaatamata hakkas Ameerika lennuväägi sõda kuulutamata pommitama Põhja-Vietnami, kes toetas Lõuna-Vietnami partisane. Moodsad reaktiivlennukid purustasid teid ja sildu, põletasid napalmpommidega maha külasid ja linnu. Põhja-Vietnam kandis raskeid kaotusi. Maailma rahvad tundsid talle kaasa ja nõudsid pommitamiste lõpetamist.

Nõukogude Liidu abiga lõi Põhja-Vietnam väga tugeva õhutõrje. Paari aastaga tulistati alla üle 3000 vaenlase lennuki. Lõuna-Vietnami partisanid ründasid džunglitest ootamatult ameeriklaste lennuvälju ja hävitasid maapinnal palju lennukeid ning helikoptereid. Ameerika väed kandsid võitluses partisanidega suuri kaotusi, sest rahvas toetab partisane. Õpetaja peab selle lõigu lõpetama Vietnami probleemi kaasaegse seisuga.

Asudes lugemispala teise osa juurde, tuleb õpilastele selgitada, et kaasaegne relvastus on väga kallis. Moodne sõjalennuk maksab vähemalt niisama palju kui lennukiraskune kullatükk. Selle raha eest saaks ehitada ja sisustada kümneid koole või haiglaid, ehitada elumaju, teatreid, kinosid ja staadione. Relvastus vananeb viie-kuue aastaga ja siis valmistatakse uued relvad, mis on veelgi võimsamad, kohutavamad ja kallimad.

On välja arvutatud, et 1970. aastal teenis kõikide riikide

sõjavägedes 20 miljonit meest. Iga sõduri kohta tuli 4—5 töölist, kes varustasid teda kõige vajalikuga (relvade, varustuse, mundri ja toiduga). Seega kulub rahuajal 20 miljoni sõduri ülalpidamiseks 80—100 miljoni inimese töö. Samal ajal esineb maailmas veel palju nälga, viletsust ning kirjaoskamatust. Kui saaks saata sõjaväed laiali ja lõpetada relvade valmistamine, siis oleks võimalik teha väga palju kogu maailma inimeste heaolu parandamiseks.

Väga suurt ohtu kogu inimkonnale kujutab aatomisõda. Kui 1945. aasta 6. augusti hommikul lõhkes Ameerika Ühendriikide presidendi käsul heidetud aatomipomm Jaapani linna Hiroshima kohal, siis sai selle pommi läbi surma 78 150 inimest, haavata 37 425 ja teadmata kadunuks jäi 12 000 inimest. Sellest ajast peale on tuumarelva purustusvõime tohutult kasvanud. Kaasaegsete vesinikupommide võimsus on üle 1000 korra suurem esimestest aatomipommidest. Selline pomm võib sekundi vältel hävitada terve suurlinna koos elanikega. Sellepärast astusid ja astuvad rahvad välja sõja ning võidurelvastumise vastu. Nõukogude Liidu valitsus on mitmel korral teinud teistele riikidele ettepanekuid relvastuse ja sõjaväe vähendamiseks. Kuid kapitalistlikud suurriigid jätkavad oma sõjalise võimsuse suurendamist. Sellepärast on paratamatu ka Nõukogude armee tugevdamine, et vajaduse korral anda hävitav vastulöök mistahes kallaletungijale. Nõukogude valitsus aga jätkab jõupingutusi relvastuse vähendamise ja tuumarelva täieliku keelustamise kokkuleppe saavutamiseks.

Lugemispalast ja õpetaja kommentaaridest peaks saama selgeks nii aatomipommi kui ka reaktiivlennuki mõisted.

Omamoodi kokkuvõtteks õpitust on 62. lugemispala **«Nõukogude Liidu kodanik»,** mille põhieesmärgiks on Nõukogude kodanike põhiliste õiguste ja kohustuste tutvustamine ning nõukogude patriotismi kasvatamine. Lugemispala materjal on küllaltki üldsõnaline, sest pala jaoks ettenähtud maht ei võimalda suuremat konkreetsust. Õpetaja ülesandeks on õpilastele mõistetava konkreetse lisamaterjali pakkumine. Siin võib edukalt kasutada koduse iseseisva töö ülesannet teemal «Jutustus minu isa (või ema) tööst». Ülesanne tuleks anda tund või kaks varem, kui laseme sel teemal koostada ajaloo töövihikusse lühikese kirjandi. Kuna lapsed peavad vajalike andmete saa-

miseks pöörduma koduste poole, tuleb neile anda mõned suunavad küsimused. Küsimused võiksid olla järgmised.

1. Kus ja kellena töötab isa (ema)?
2. Mille poolest on tema töö inimestele vajalik?
3. Kui pikk on isa töönädal ja tööpäev?
4. Kuidas hoolitseb ettevõte oma töötajate heaolu, tervise ja puhkuse eest?

Kirjandid tuleks eelnevalt läbi vaadata, et lasta sisukamad ja huvitavamad klassis ette lugeda, kusjuures loetule (jutustatule) tugineks järgnev arutelu, mis põimub õpiku teksti valikulise seletava lugemisega. Omalt poolt peaks õpetaja tooma näiteid kooli lähikonnas asuva ettevõtte töötingimuste ja töötajate puhkeaja sisustamise kohta. Konkreetse materjali alusel tuleb õpilastes kujundada arusaamist täieliku keskhariduse vajalikkusest, põhjendades seda kui õigust haridusele ning ühtaegu kohustust seda õigust kasutada. Poistele pakuvad kahtlemata huvi lähemad andmed ajateenistuse kohta Nõukogude armees. Kui võimalik, siis tuleks läbi viia kohtumine äsja armeeteenistusest tulnud noormehega.

63. pala **«Nõukogude rahvas ehitab kommunismi»** käsitlemisel tuleb õpilastele rääkida Nõukogude Liidu Kommunistlikust Parteist ning selgitada partei ehituse põhimõtteid ja partei kongresside tähtsust.

NLKP on mõttekaaslaste-kommunistide vabatahtlik ühendus, kuhu kuuluvad kõige teadlikumad inimesed tööliste, talurahva ja haritlaste hulgast. Partei asutas ja teda juhtis ligemale veerand sajandi jooksul V. I. Lenin. Partei juhtimisel loodi Nõukogude riik, ehitati üles sotsialistlik kord ning saavutati võit Suures Isamaasõjas. Nüüd ehitab nõukogude rahvas partei juhtimisel kommunistlikku ühiskonda.

NLKP on väga suur organisatsioon. 1971. aasta kevadel, XXIV kongressi ajal koosnes ta ligi 370 000 partei-algorganisatsioonist, kuhu kuulus ligikaudu 14,5 miljonit kommunisti. Meie rahvast ja riiki puudutavaid tähtsamaid küsimusi arutab NLKP ühiselt. Kuid ei ole võimalik korraldada sellist koosolekut, millest võtaksid korraga osa üle 14 miljoni inimese. Sellepärast valivad partei-algorganisatsioonid kokkulepitud arvu esindajaid, keda nimetatakse *delegaatideks* ehk saadikuteks. Delegaadid tulevad kokku suurele partei üldkoosolekule, mida nimetatakse kongres-

siks. Kongressi töö kestab tavaliselt mitu päeva, mõnikord isegi üle nädala. Delegaatide kaudu on seal esindatud kõik partei liikmed. Igal delegaadil on täielik sõnaõigus ja sõnavabadus. Tänu sellele arutatakse kongressil kõik tähtsad küsimused põhjalikult läbi. Kui arutusel olnud küsimustes on otsus häälteenamusega vastu võetud, siis muutub see partei elu seaduseks, mille täitmine on kohustuslik igale kommunistile. Tänu sellele moodustab NLKP ühtse võitlussalga, kes suudab lahendada väga suuri ja keerukaid ülesandeid.

Viimased partei kongressid on toimunud Moskva Kremlis asuvas Kongresside Palees (vt. joonis lk. 7 ja foto lk. 252). See nägus hoone on ehitatud terasest sõrestikule, mis väljast on kaetud valge Uraali marmori ja klaasiga. Et suur hoone ei varjutaks Kremli ajaloolisi hooneid, rajati ta alumised korrused maa alla. Kongresside Palees on 800 tuba ja saali. Kõige suuremas saalis on 6000 istekohta. Sageli kasutatakse seda uhket maja teatrihoonena.

Selle teemaga peaksid õpilased jõudma esmaste üldistusteni, mis elementaarsel tasemel selgitaksid kommunistliku ühiskonna põhijooni. Õpilastele tuleb selgitada, et kommunism ei tähenda üksnes ainelist küllust, kus on viidud ellu põhimõte «Igaühele tema vajaduste järgi». See ühiskond eeldab teadlikke inimesi, kes viivad ellu ka selle põhimõtte esimest poolt «Igaühelt tema võimete kohaselt.»

Nii sotsialismi kui ka kommunismi ajal puudub inimese rõhumine teise inimese poolt ning vabrikud, ettevõtted jne. kuuluvad kogu rahvale. Oluline erinevus seisneb aga toodetud saaduste jaotamises. Sotsialismi ajal toimub see vastavalt tehtud tööle, kommunismi ajal aga vastavalt vajadustele. Vajadusi ei tohi samastada tujudega, mida loomulikult ei saa ega olegi vaja rahuldada. Inimeste tegelikke vajadusi saab kindlaks määrata ja vastavalt sellele ka rahuldada.

Õpilastel on sageli naiivsed ettekujutused jaotamisest kommunismi ajal. Nad arvavad, et kauplusest saab kõike tasuta, igaüks läheb ja võtab nii palju kui süda lustib. Aga kui mõni tahab korraga kogu poe tühjaks teha? Mis siis saab?

Selleks ongi vaja inimestele eelkõige haridust anda ja teadlikkust suurendada, et neil selliseid tujusid ei tekiks.

Võime tuua näite: mis juhtuks siis, kui meil praegu hakataks kauplustes soola andma tasuta? Kas tassiksite köögi soola täis ja soolaksite kõik toidud üle? Või kui rasva ja suhkrut antakse? Hakkaksite sööma kaks korda rohkem rasva ja suhkrut? Või kui sauna pääseks vabalt, ilma piletita? Kas te istuksite siis iga päev saunas?

Kommunism ei saabu üle öö ja teda ei saa maksma panna mingi seadusega. Ta kujuneb järk-järgult kogu rahva suure ja pingelise töö tulemusena. Ka meie peame oma osa andma selle suure ja ülla eesmärgi saavutamiseks.

Kuidas aga mõista, et töö muutub kommunismi ajal inimeste esimeseks eluvajaduseks? Proovige pikemat aega olla ilma mingi tegevuseta. Normaalsele inimesele on see talumatult raske. Inimese võimed känguvad. Ta muutub priileivasööjaks, kes elab teiste kulul. Tõenäoliselt selliseid inimesi kommunismi ajal ei olegi. Ja kui ongi, küllap siis teised talle seda valusalt mõista annavad. Inimesed hakkavad tegelema niisuguse tööga, mis neid kõige rohkem huvitab. Igav ja üksluine töö jääb masinate ja automaatide teha.

Lugemispala materjalid üheksanda viie aasta plaani kohta vajavad loomulikult õpetajapoolseid täpsustusi (just plaani täitmise osas). Õpetaja peab kursis olema kõige uuemate andmetega, mida tuleb lastele arusaadaval kujul klassis esitada.

Viimane tund paneb lõpp-punkti ajaloo algkursusele. Mingil juhul ei tohi seda muuta «hinnete parandamise tunniks», kus igavleva klassi ees küsitakse nõrgemaid õpilasi. Tähtis on, et IV klassi ajalookursus lõpeks niisama läbimõeldult ja klassi haaravana nagu esimene tund kursuse alguses. Õpilased on õppeaasta jooksul omandanud küllalt palju faktilist ja teoreetilist materjali, mille kohta tuleb lastele jõukohasel tasemel teha kõige olulisemad järeldused ning üldistused.

Lugemispalas on üldistav kordamine ehitatud üles olulisemate probleemide järgnevusele. Esikohale on seatud meie kodumaa rahvaste ühine võitlus võõraste vallutajate ja omamaiste rõhujate vastu. Koos klassiga tuleb meenutada, millised vallutajad on ajaloo jooksul tunginud meie maale ja missugune on olnud nende saatus. Samuti meenutame talurahva ja tööliste tähtsamaid ülestõuse, mis 1917. aastal Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni

tulemusena viisid töörahva riigi loomisele. Miks ei õnnestunud aga töörahval võita enne 1917. aastat? See on probleem, mis annab IV klassi õpilastele piisavalt mõttetööd. Vastuses rõhutame Kommunistliku Partei kui peamise organiseeriva jõu tähtsust, V. I. Lenini tarku juhtnööre relvastatud ülestõusu läbiviimise kohta ning Esimese maailmasõja tagajärjel kujunenud töörahva äärmiselt rasket olukorda.

Nõukogude riigi loomine ja tugevnemine ei toimunud hõlpsasti. Vaenlased püüdsid igati töörahva noort riiki hävitada. Kuid oma õnneliku tuleviku eest võitlev töörahvas jäi selles võitluses võitjaks. Lenini õpetusi järgides ehitati Nõukogude Liidus üles sotsialism. Koos õpilastega tuletame meelde, milles seisnesid Lenini õpetused ja mida tähendab sotsialism.

Samal ajal kehtis Eestis kodanluse võim. Eesti töörahva võitlust juhtis Eestimaa Kommunistlik Partei. Meenutame eesti töörahva juhte ja nende saatust, eesti tööliste relvastatud ülestõusu 1924. aasta 1. detsembril. 1940. aastal õnnestus eesti töörahval kukutada kodanluse võim. Millal see toimus, millal kuulutati Eesti Nõukogude Sotsialistlikuks Vabariigiks, millal ta võeti vastu Nõukogude Liidu koosseisu — kõiki neid sündmusi on vaja meenutada.

Järgnes Suur Isamaasõda, mis tegi meie kodumaale palju kahju. Partei juhtimisel lõi nõukogude rahvas röövvallutajad puruks ja saavutas maailmaajaloolise tähtsusega võidu. Pärast sõda arenes kiiresti nii meie maa majandus kui ka kultuur. Saavutati suurepäraseid tulemusi teaduse alal, eelkõige kosmose uurimisel. Tuletame meelde ka edusamme oma kodukohas, meie vabariigis, kinnitame hoogsat arengut konkreetsete näidetega.

Üldistav kokkuvõte lõpeb pilgu heitmisega tulevikku, kus meie rahva ees seisab ülesanne rajada partei juhtimisel kõige õiglasem ja parem ühiskondlik kord — kommunism. Olla kommunistliku ühiskonna ehitaja — see on suur au ja tõsine ülesanne igaühele meist.

Sellise järeldusega lõpeb ajaloo algkursus IV klassis.

SISUKORD

Sissejuhatuseks 3

AJALOO ALGÕPETUSE METOODIKAST

I. Ajaloo algkursuse õpetamise teoreetilised alused
1. IV klassi ajalookursuse ülesannetest. . . . 5
2. Ajaloo õppimise ja õpetamise psühholoogilisest eripärast 8
3. Ajaloolistest mõistetest ja nende kujundamisest 9
4. Tööst ajalooliste mõistete süsteemidega. . . 14
5. Kujutluste loomine ajaloolisest ajast ja ruumist 17

II. Uue aine esitamise ja teadmiste kontrollimise metoodika
1. Seletava lugemise meetod 23
2. Iseseisva lugemise meetod 25
3. Õpetaja suuline ettekanne 26
4. Vestlusmeetod 28
5. Näitliku materjali kasutamisest 30
6. Õpilaste iseseisvast tööst 37
7. Teadmiste kontrollimise metoodikast. . . . 39

III. Õpetamise organiseerimise vormidest ja muudest küsimustest
1. Ajalootund IV klassis 46
2. Ekskursioonide metoodikast 49
3. Õpetuse seostamisest eluga 51
4. Eelmiste õppeaastate kogemustest 54

PROGRAMMI TEEMADE KÄSITLEMISEST

1. Tänapäevast ja minevikust 62
2. Meie kodumaa kauges minevikus 66
3. Võitlus võõraste vallutajatega 72
4. Venemaa pärisorjusliku korra ajal . . . 92
5. Eesti talupoegade elust 114
6. Tööliste elust ja võitlusest 130
7. Tsaarivõimu kukutamine. Sotsialismi rajamine 146
8. Eesti töörahvas võitleb ja võidab . . . 175
9. Nõukogude Liidu Suur Isamaasõda . . . 190
10. Nõukogude rahvas ehitab kommunismi . . 210

Хиллар Паламетс. О ПРЕПОДАВАНИИ НАЧАЛЬНОГО КУРСА ИСТОРИИ. На эстонском языке. Художественное оформление М. Рульянда. Издательство «Валгус», Таллин, Пярнуское шоссе, 10.
Toimetaja E. Kaarde. Kunstiline toimetaja H. Keigo. Tehniline toimetaja E. Akermann. Korrektorid E. Kask ja M. Sepp.
Laduda antud 12. XII 1972. Trükkida antud 3. IV 1973. Kohila Paberivabriku trükipaber nr. 2, 54×84/16. Trükipoognaid 14,25. Tingtrükipoognaid 11,97. Arvestuspoognaid 13,16. Trükiarv 2000. MB-03483. Tellimuse nr. 49. Trükikoda «Kommunist», Tallinn, Pikk t. 2.

Hind 56 kop.

56 kop.

A
33252
5892312

TÜ RAAMATUKOGU
1 0300 00589231 2